

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI

EBÛ ABDURRAHMAN ES-SÜLEMÎ VE TASAVVUFÎ
GÖRÜŞLERİ

DOKTORA TEZİ

Hatice GARGU KARADENİZ

İstanbul
Eylül-2022

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI

EBÛ ABDURRAHMAN ES-SÜLEMÎ VE TASAVVUFÎ
GÖRÜŞLERİ

DOKTORA TEZİ

Hatice GARGU KARADENİZ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Veysel AKKAYA

İstanbul
Eylül-2022

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslâm Bilimleri Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Doç. Dr. Veysel Akkaya

Üye Prof. Dr. Necdet Tosun

Üye Doç. Dr. Turgay Şirin

Üye Prof. Dr. Hasan Kamil Yılmaz

Üye Prof. Dr. Süleyman Derin

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Erhan İÇENER

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “**Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen vektirede bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Hatice GARGU KARADENİZ

ÖN SÖZ

Ebû Abdurrahman es-Sülemî ismini ilk kez, İlahiyat fakültesine henüz başlamadığım bir zamanda, rahmetli Mahmud Esad Coşan'ın bir radyo kanalında; *Tabakâtü's-sûfiyye* eseri üzerinden yaptığı sohbet vesilesiyle duymuştum. Hemen hemen her Pazar akşamı dinlediğim eserin Türkçe tercemesi ve şerhi, öteden beri alakadar olduğum tasavvufa ilmî bakımdan da iştiağını artırmıştı. İlerleyen yıllar içinde artık bir İlahiyat öğrencisi olarak önce lisans ardından yüksek lisans tasavvuf tarihi derslerinde Sülemî ismini daha sık duyar hâle gelmiştim. Tasavvuf tarihinin ilk asırları denildiğinde Sülemî'nin isminin geçmediği bir eser hemen hemen yoktu benim için. “Tasavvuf tarihinin ilk asırlarında yaşayan sûfilerin tasavvufu anlama ve yaşama tarzı nasıldı” diye sorduğum temel soru, beni doğrudan Sülemî'ye götürmüştü. Çünkü Sülemî, söz konusu asırlar itibariyle eserleri en çok günümüze ulaşan bir sûfi olmanın ötesinde tasavvufun pek çok konusuna dair telifâtıyla velûd bir müellif idi. Nitekim ifade edilen bu öneminden dolayı olacak ki, Sülemî'nin başta tasavvuf alanında olmak üzere tek tek eserleri üzerinden yapılan konu merkezli çalışmalar, söz konusu sahada böylesine velûd bir sûfinin tasavvufî görüşlerinin bir bütünlük içinde ele alınması ihtiyacını hissettirdi. Bu itibarla ilk dönem sûfilerinin tasavvufu nasıl anlayıp yaşadıkları sorusunu Sülemî'nin şahsında cevaplamayı amaç edindim. Bu amacı gerçekleştirmem için Sülemî'nin onlarca eseri vardı önümde; bu eserlerin içinden diğer sûfilere ait söz ve görüşleri ayıklayıp Sülemî'nin tasavvufî düşüncelerini oluşturan temel konuların seçimi hiç de kolay değildi. Fakat el-hak üzerime kader planında tevdi edilen bu emaneti yerine getirmek için Sülemî'nin ulaşabildiğim bütün eserlerini tek tek okudum; görüşlerini doğru bir şekilde tespit edebilmenin verdiği titizlikle tercemesi yapılan eserlerinin Arapça tahkikine uygun olup olmadığını kontrol ettim ve kendimce tahkikli metne en uygun ifade ile Sülemî'nin görüşlerini ortaya koymaya çalıştım.

Şimdi geldiğim bu noktada; Sülemî ve tasavvufî görüşlerini, kendisine ait onlarca eserden satır satır devşirerek sizlere sunmanın bahtiyarlığını ve şükrünü yaşıyorum. Bu vesileyle; çalışmam boyunca fikir ve tavsiyeleriyle bana yol gösteren muhterem hocam Veysel Akkaya'ya, gerek yüksek lisans gerek doktora tezimde yardımını esirgemeyen sayın hocam Necdet Tosun'a, sözleriyle şevkimi artıran kıymetli hocam Turgay Şirin'e, kendilerinde müşâhede ettiğim derin tefekkür ve güzel ahlâk ile fikir ve ahlâkımın gelişmesinde önemli tesirleri bulunan Kadem Hikmet Akademisi'nin

değerli bânîsi Cevdet Yaşaroğlu'na ve diğer tüm Kadem bünyesinde hizmet eden hocalarıma, büyüklerime ve arkadaşlarıma; eserlere ulaşmamda büyük imkân sağlayan İsam kütüphanesine emeği geçenlere, bazı Arapça ibarelerin tercemesinde fikrine başvurduğum İyad Erbakan'a, Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı'ndan Yusuf Sami Kamadan beyefendi'ye, hassaten dualarını eksik etmeyen aziz valideme, dâr-ı bekāya irtihal eden merhum babam Şükrü Gargu'ya, öğrendiklerimi, heyecanımı, stresimi ve hayatımı paylaştığım sevgili zevcim Muhammed Enes Karadeniz'e ve son olarak çalışmamın kemâl bulmasında nazikâne, vecizâne sözleriyle beni yüreklendiren pek muhterem Hasan Kamil Yılmaz ve Süleyman Derin hocalarıma huzurunuzda yürekten teşekkür ederim.

Gayret ve tevfiğ Yüce Allah'tandır.

Hatice GARGU KARADENİZ

ÖZET

EBÛ ABDURRAHMAN ES-SÜLEMÎ VE TASAVVUFÎ
GÖRÜŞLERİ

Hatice GARGU KARADENİZ

Doktora, Temel İslâm Bilimleri

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Veysel AKKAYA

Eylül-2022, 248 + XII Sayfa

4./10. asır Horasan sûfîlerinden Sülemî (öl. 412/1021), yaşadığı zaman itibarıyla yazdığı eserlerin kahir ekseriyetle günümüze ulaşmasının yanı sıra tasavvufa dair ele aldığı konuların oldukça çeşitlilik arz etmesi, tasavvuf tarihinde yapılan araştırmalarda kendisini başvuru kaynağı haline getirmiştir. Bin dört yüz yılı aşkın tasavvuf tarihinin ilk dört asrına eserleriyle ve görüşleriyle ışık tutan Sülemî, “Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri” başlığı altında bu çalışmada ele alınmıştır. Söz konusu başlık altında; hicrî ilk asırdan başlayarak Sülemî’nin yaşadığı zamanı da kapsayan tasavvuf tarihinin genel bir seyri, Sülemî’nin yaşadığı çağ ve coğrafyanın hususî özellikleri, hayatı, eserleri, tasavvufî görüşlerine kaynaklık etmesi bakımından ilim anlayışı, tasavvufî görüşleri ve tesirlerine yer verilmiştir. Sülemî’nin tasavvufî görüşlerini oluşturan konular, tasavvufun ana konuları çerçevesinde oluşturulmuştur. Çalışmamız hazırlanırken öncelikle; Sülemî’nin kırk aşkın eseri ve mümkün olduğu kadar söz konusu dönemde ve o döneme yakın bir zamanda telif edilen belli başlı İslâm ve tasavvuf tarihi kaynaklarından istifade edilmiştir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekir ki; Sülemî ve eserleri olmasaydı, tasavvuf tarihinin ilk dört asırlık birikimi ve Melâmetiyye bilinemezdi. Çünkü hicrî dördüncü asırda genelde tasavvuf özelde Melâmetiyye’ye dair birçok konu, yaptığımız tespitlerde görüldü ki, Sülemî’den başka bir müellif tarafından o denli ele alınıp hakkında bilgi verilmemiştir. Binâenaleyh Sülemî, tasavvufta ilim ve hâl bakımından ehl-i melâmet derecesinde olan bir sûfîdir. Bu itibarla onun tasavvufa dair bütün görüşleri (şeriat-hakikat ilmi ve bunların temsilcileri, âdâb, ahlâk, mücâhedeler, ruhsatlar, melâmet, nefis, fütüvvet, semâ‘, zikir, makâmlar-hâller, galat vb.) bir melâmetînin görüşleri müvacehesinde değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Abdurrahman es-Sülemî, tasavvuf, Melâmetiyye, ehl-i melâmet.

ABSTRACT

ABU ABD AR-RAHMAN AS-SULAMI AND HIS OPINIONS ON SUFISM

Hatice GARGU KARADENİZ

Doctoral Thesis, Islamic Studies

Thesis Advisor: Associate Professor Veysel AKKAYA

September-2022, 248 + XII Pages

As-Sulami (d. 1021), one of the 10th century Khorasan sufis, is a reference source in the researches in the history of Sufism, it is because of the fact that the works he wrote have survived to the present day, and as well as the diversity of the subjects he dealt with on Sufism by the time he lived.

Sulami, who sheds light on the first four centuries of the history of Islamic Sufism which is thousand and four hundred years old, with his works and thoughts, is discussed in this study under the title of "Abu Abd Ar-Rahman As-Sulamı And His Sufistic Thoughts".

Under the aforementioned title; starting from the first century of the hijra, a general course of the history of Sufism including the time when Sulami lived, the special characteristics of the age and geography in which Sulami lived, his life, works and in terms of being a source for his mystical views, his understanding of knowledge and his sufistic thoughts are included.

The subjects constituting Sulami's sufistic thoughts were formed within the framework of the main subjects of Sufism. While preparing our study, first of all; more than thirty works of Sulami and his sources of Islamic and Sufism, which were compiled during or close to that period, have been utilized as much as possible.

In conclusion, it should be stated that; without Sulami and his works, the accumulation of the first four centuries of Sufi history and Malamatiyya would not have been known.

Because according to our result in the fourth century of the hijra, many issues related to sufism in general and Malamatiyya in particular no information was given about it by any author other than Sulami.

Therefore, in terms of knowledge and state Sulami is a sufi from the level of people who call ahl malamatis. In this respect, all his views on Sufism should be evaluated in terms of the views of a Malamatiyya.

Key words: Abu Abd Ar-Rahman As-Sulami, sufism, malamatiyya, ahl malamatis.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
Çalışmanın Konusu ve Önemi	1
Çalışmanın Amacı ve Yöntemi	3
Literatür Değerlendirmesi ve Teorik Çerçeve.....	5
5./11. Asra Kadar Tasavvufun Genel Seyri	7
BİRİNCİ BÖLÜM.....	15
SÜLEMÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	15
1.1. 4./10. Asırda İslâm Coğrafyasında Genel Durum	16
1.2. 4./10. Asırda Horasan'da Genel Durum.....	22
1.3. Sülemî'nin Hayatı	29
1.3.1. Künyesi, Doğum Tarihi ve Yeri.....	29
1.3.2. Babası.....	30
1.3.3. Nisbesi.....	31
1.3.4. Dedesi.....	31
1.3.5. Vefat Tarihi ve Yeri	33
1.3.6. İlmî Şahsiyeti	34
1.4. Eserleri	39
1.4.1. Kaynaklarda Sülemî'ye Nisbet Edilen Eser İsimleri	40

1.4.2. Sülemî'nin Neşredilen Eserleri	45
1.4.3. Yazma Eserler	53
1.4.4. Eserlerindeki Amaç (Makāsıd) ve İlkeler (Mebâdi‘)	54
1.4.5. Eserlerin Telif Sırası	56
İKİNCİ BÖLÜM	58
SÜLEMÎ'NİN İLİM ANLAYIŞI	58
2.1. Şeriat ve Hakikat İlmi	59
2.2. Şeriat ve Hakikat Ehli	66
2.2.1. Şeriat Ulemâsı	68
2.2.2. Hakikat Ehli	69
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	97
SÜLEMÎ'NİN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ	97
3.1. Şeriat'tan Vuslata Giden Yol: Tasavvuf.....	98
3.2. Tasavvuf Yolunun Kaynağı: Ehl-i Suffe.....	100
3.3. Tasavvufun Esasları	103
3.3.1. Âdâb	104
3.3.2. Ahlâk	112
3.3.3. Mücâhedeler	115
3.3.4. Ruhsatlar	120
3.4. Makâmlar ve Hâller.....	131
3.4.1. İrade Makâmları ve Hâlleri	131
3.4.2. Ma‘rifet Makâmları	133
3.4.3. Sıddîk Makâmı	143
3.4.4. Vuslat Makâmı	144
3.4.5. Velâyet Makâmı ve Hâlleri	145
3.5. Melâmetiyye.....	147

3.5.1. Melâmetiyye'nin İlk İslâmî Kaynakları	147
3.5.2. Melâmetiyye'nin Öncü İsimleri	150
3.5.3. Melâmetiyye'de Takip Edilen Üç İrşâd Yöntemi	153
3.5.4. Melâmetiyye'nin İlkeleri.....	154
3.5.5. Melâmetiyye'nin Esasları	156
3.5.6. Melâmetî Olmanın Şartları.....	160
3.5.7. Sülemî ve Melâmetiyye Hakkında Değerlendirme	183
3.6. Zikir ve Tefekkür	196
3.6.1. Zikrin Tefekkürden Üstün Olma Sebebi	196
3.6.2. Zikrin Keyfiyeti.....	197
3.6.3. Zikir Çeşitleri	198
3.6.4. Zikredenlerin Hâlleri	200
3.6.5. Tefekkür Çeşitleri	200
3.6.6. Zikir ve Tefekkür Arasındaki Farklar	201
3.7. Sûfîlerin Hataları (Galatâtü's-sûfiyye).....	203
3.8. Mürîdlere Tavsiyeler	213
3.9. Sülemî'nin Tesirleri	215
SONUÇ.....	224
KAYNAKÇA	228
ÖZGEÇMİŞ.....	248

KISALTMALAR

a.mlf.	aynı müellif
b.	bin, ibn (oğlu)
Bk.	bakınız
c.c.	Celle Celâlühü
çev.	çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Erişim	Erişim Tarihi
h.	hicrî
haz.	hazırlayan
H.z.	Hazreti
ing.	İngilizce
İsam	TDV İslâm Araştırmaları Merkezi
k.v.	kerremallahu vechehu
krş.	karşılaştırınız
m.	miladî
no.	numara
nşr.	neşreden
nşr. y.	neşreden yok
öl.	ölüm tarihi
r.a.	radıyallahu anh
r.anhâ	radıyallahu anha
s.a.v.	sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	tarih yok
tsh.	tashih eden

vb. ve benzeri
vd. ve diğçerleri
vr. varak
y.y. yayınyeriyok

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Önemi

Bundan tam bin yıl önce Horasan bölgesinin Nîşâbur şehrinde yaşayan Ebû Abdurrahman es-Sülemî (öl. 412/1021); şu ana kadar tespit edilebildiği kadarıyla günümüze ulaşan, tasavvufa dair birçok konuda yazılmış en eski eserlerin müellifi olma pâyesine sahiptir.¹ Sülemî'nin ömrünün büyük bir kısmını yaşadığı hicrî dördüncü asır, İslâm tarihinin siyasî, sosyal, dinî ve ilmî hayatının en canlı olduğu asırlardan biridir. Nitekim bu dönemde İslâm hilâfeti Batı'da ve Doğu'da üç devlet (Endülüs Emevî, Fâtımî ve Abbâsî) tarafından temsil edilmekle birlikte Abbâsîler'in siyasî gücünü büyük ölçüde kaybedip idaresini bölgesel nitelikli yönetimlere devrettiği bir zaman dilimidir. Her ne kadar bu asırda İslâm coğrafyasının siyasî alanında bu tür bir güçler ayrılığı ve Abbâsîler tarafından bir otorite boşluğu yaşansa da, ilmî sahada İslâm tarihinin ileri gelen âlim, sûfî, münevver ve mütefekkirlerinin öne çıktığı altın bir çağdır. Söz konusu asırda hadisten fıkha, kelâmdan İslâm felsefesine ve tasavvufa kadar İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında yetişen âlimler, söz konusu ilimlerin konuları (mevzu), meseleleri (mesâil), yöntem (usûl) ve gayesini (maksad) ortaya koymaya yönelik eserler telif etmişlerdir. Bu eserlerin genel itibarıyla öncelikle üç kesimi muhatap aldığı görülür: Birincisi; ulemâ sınıfı muhatap alınarak, ilmî disiplinler

¹ Sülemî ile aynı asırda yaşamakla beraber bazı kaynaklara göre hocası da olduğu belirtilen Horasan sûfîlerinden Serrâc'ın, Melâmetiyye'ye ve bununla bağlantılı diğer konulara eserinde yer vermemesi; Sülemî ve eserlerini tasavvuf tarihinde özellikle Melâmetiyye konusunda önemli bir yer edinmesine sebep olmuştur. Serrâc'ın çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde izah edileceği gibi; Sülemî üzerinde tesirleri olmasının yanı sıra Horasanlı bir sûfî olarak Melâmetiyye hakkında, tasavvufun birçok konusuna ışık tuttuğu *el-Lüm'a*'da söz etmemiş olması, kanaatimizce Serrâc'ın Basra merkezli Sâlimiyye mezhebiyle yakından ilişkisiyle bağlantılıdır. Benzer şekilde aynı asır sûfîlerinden Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kütü'kulûb* adlı eserinin, söz konusu Sâlimiyye mezhebinin ahlâkî ilkelerinden oluştuğu ve Kelâbâzî'nin de *et-Taarruf* eserinde Irak sûfîlerini merkeze alan bir üslup takip ettiği vb. bilgiler dikkate alındığında; mezkur sûfîlerle aynı asırda yaşamış olmakla birlikte Melâmetiyye başta olmak üzere tasavvufta birçok konuya ait ilk eserlerin müellifinin neden Sülemî olduğu sorusunun cevabı ortaya çıkmaktadır. Bk. Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, çev. İhsan Durdu (İzmir: Ufuk Yayınları, 2011), 87-123.

arasında hakkında eser yazılan ilmin varlığını tahkim etmek. İkincisi; o ilmin kendi müntesiplerine karşı, ilmin esaslarını ortaya koymak. Üçüncüsü; o ilmin sahte müntesiplerini veya inkar edenlerini muhatap alarak onları reddetmek.

Ana hatlarıyla belirtilen bu üç kesimi hedef kitlesi tayin eden ulemâ arasında sûfiler, aynı temel sâiklerle eserlerini telif etmeye başlamışlardır. Bu itibarla hicrî dördüncü asır tasavvuf tarihi açısından çeşitli tasavvufî konuların tek bir eserde² yahut Sülemî’de görüldüğü gibi müstakil başlıklar halinde ele alınıp işlenerek eser ve risaleler halinde ortaya konulduğu velûd bir dönemdir.³ Aslında İslâm ilim tarihinde ilimlerin tedevvün ve teşekkülünü hicrî üçüncü asır ile başlatmak gerekir. Fakat tasavvuf ilmi söz konusu olduğunda hicrî üçüncü asırda yaşayan kurucu sûfî şahsiyetlere ait eserlerin kahir ekseriyetle bugüne ulaşamadığı; ulaşan sayılı eserlerden ise söz konusu sûfîlerin tasavvufî görüşlerini tespit edebilmenin gayet güç olduğu bir durumla karşı karşıya kalınır. Ancak bunun aksine hicrî dördüncü asra gelindiğinde; bu asırda yaşayan sûfî müelliflerin yazdıkları eserlerin önemli bir kısmının günümüze ulaşmış olmasının yanında, hem eserlerinde kendilerinden önceki muhakkik sûfîlerin görüşlerine yer vermeleri hem de tasavvuf hakkındaki belli konu ve meselelere, kendilerine tevarüs eden ilmî ve manevî birikimle açıklama getiriyor olmaları; söz konusu sûfîlerin tasavvuf tarihi açısından önemini tartışılmaz hale getirir. Binâenaleyh 4./10. asırda tasavvuf ilmine yazdığı eserlerle ve yetiştirdiği müridlerle önemli hizmetler sunan sûfilerden biri de Sülemî’dir. Ancak Sülemî’yi muâsır sûfilerden ayıran başlıca özelliği; tasavvufa dair birçok konuda -diğerlerinin eserlerine almadığı konular hakkında bile- eserler ve risaleler kaleme almasıdır. Sülemî’nin zikredilen bu hususiyetlerinin yanında, eserlerini yazarken, gerçek tasavvufun kâl ve hâl ile nesillere intikalini amaçlamış olması, kendisinin söz konusu eserlerindeki tasavvufî

² Serrâc’ın *el-Lüm’a*, Kelâbâzî’nin *et-Taarruf*, Ebû Tâlib el-Mekkî’nin *Kütü’l-kulûb* eserleri buna örnek verilebilir.

³ Söz konusu sûfîlerin çabaları netice vermiş olacak ki; hicrî üçüncü asırda ilk İslâm filozofu ve Meşşâî okulunun kurucusu Kindî (öl. 252/866 [?]) ve İslâm felsefesinde “Muallim-i Sâni” lakabıyla bilinen Fârâbî’nin (öl. 339/950) yaptığı ilimler tasnifinde tasavvuf yer almaz iken, 4./10. asırda Basra’da ortaya çıkan İhvân-ı Safâ topluluğu tarafından yapılan ilimler tasnifinde tasavvuf, şer’î ilimler arasında yer almıştır. Bk. Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8/19 (2007), 249-252.

görüşlerinin doktora düzeyinde bir araştırma ve incelemeye konu olarak seçilmesinde başlıca etken olmuştur.

Sülemî'nin tasavvuf tarihinde zikretmeye çalıştığımız mümtaz yeri dolayısıyla “Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri” adını taşıyan doktora tezimiz; *Sülemî'nin yaşadığı zaman ve coğrafya, hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri, ilim anlayışı ve tasavvufî görüşleri* konu başlıkları etrafında ele alınacaktır. Bu itibarla çalışmamız; hicrî beşinci asra kadar tasavvufun genel seyriyle birlikte tezimize neden Sülemî ve tasavvufî görüşlerini araştırma konusu olarak seçtiğimiz, bununla neyi amaçladığımız, Sülemî'nin hayatına ve fikirlerine dair bilgilere ulaşılırken nasıl bir yöntem takip ettiğimiz ve bu çalışmanın literatüre katkısı vb. hususların yer aldığı Giriş bölümü; Sülemî'nin yaşadığı asır, coğrafya, hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgilerin yer aldığı Birinci Bölüm; Sülemî'nin ilim anlayışının konu edildiği İkinci Bölüm; Sülemî'nin eserlerinde ele aldığı tasavvufî konular hakkındaki görüşlerinin ve bunların tesirlerinin incelendiği Üçüncü Bölüm ve son olarak çalışmamızda ele alınan tüm konular müvacehesinde Sülemî'nin tasavvufî görüşlerinin genel bir analizi ve bu analizden çıkan neticelerin yer aldığı Sonuç bölümünden oluşmaktadır.

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

“Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri” adı altında; Sülemî'nin Hayatı ve Eserleri, İlim Anlayışı ve Tasavvufî Görüşleri başlıklarıyla üç ana bölüme ayrılan çalışmamızda cevabını aradığımız başlıca konular şunlardır:

- 1- Sülemî'nin şahsiyeti ve fikirlerinin gelişimine etkisi kaçınılmaz olacağı düşünüldüğünden onun yaşadığı zaman ve coğrafyanın ana özellikleri.
- 2- Sülemî'nin hayatı. Onun hayatında önemli tesirleri olan kişiler. İlmî şahsiyetinin çeşitli yönleri. Telif ettiği eserler.
- 3- Nasıl bir ilim anlayışına sahip olduğu. Sahip olduğu ilim anlayışıyla tasavvufî görüşleri arasındaki bağlantı.
- 4- Tasavvufî görüşlerine kim ya da kimlerin kaynaklık ettiği. Manevî silsilesi.
- 5- Tasavvufî görüşlerini oluşturan konular ve bu konular arasındaki bağlantı veya eserlerine seçtiği konularla neyi anlatmak istediği ve bu konular arasındaki ilişki.

Yukarıda cevabını bulmayı amaçladığımız konulara dair bilgiler edinirken literatür tarama yöntemi kullanılmış; bu itibarla ilk iş olarak ilgili ansiklopedi maddelerine,

tasavvuf literatür ve tarihiyle ilgili çalışmalara müracaat edilmiştir. Bu çalışmalarda kullanılan kaynakların İsam kütüphanesi veya internet üzerinden asıllarına ulaşmaya çalışılmış, gerekli görüldüğü takdirde tercemelerden istifade edilmiştir. Örneğin Sülemî'nin yaşadığı asır ve coğrafya hakkında bilgiler verilirken en eski kaynaklara müracaat edilmiştir. Bu kaynakların varsa tercemeleri asıl metinle karşılaştırılmış, tercemenin asıl metne uygunluğuna kanaat getirildiğinde, yapılan terceme faaliyetinde gösterilen emeğe duyulan saygıdan dolayı; hem eserin asıl dildeki metnine hem de tercemesine dipnotta birlikte yer verilmiştir. Çalışmamızın tüm safhalarında esas olarak bu yöntem uygulanmıştır. Özellikle Sülemî'nin tasavvufî görüşleri bölümü hazırlanırken; Sülemî'nin eserlerine yapılan tercemeler, tahkikli Arapça metin ile karşılaştırılmış, tercemenin tahkikli metne uygunluğu görüldüğünde mezkur sebepten dolayı her iki çalışma dipnotta kaynak gösterilmiştir. Bununla beraber şayet tercemede, tahkikli Arapça metinde kullanılan ifadeden farklı bir ifade kullanıldığı görüldüyse bu da dipnotta belirtilmiştir. Muteber kaynaklarda Sülemî hakkında verilen bilgiler çalışmamızın metin kısmında; kaynaklar arasında bilgi farklılığının görüldüğü ve kanaatimizi serdettiğimiz hususlar ise genelde dipnotta verilmiştir.

Çalışmamızın esas itibarıyla konusu Sülemî'nin tasavvufî görüşleri olduğundan, onun tasavvufa dair belli konuları ve meseleleri ele aldığı onlarca eserinde kendisine ait olan sözler üzerinden konular sunulmaya çalışılmıştır. Bu itibarla gerek konu başlıkları gerekse bu konular altında yer alan alt başlıklar, Sülemî'nin görüşleri doğrultusunda belirlenmiştir. Bu konuların sıralamasında yine belirleyici olan Sülemî olmuştur. Binâenaleyh şunu belirtmek gerekir; tasavvufun belli konularında -melâmetîlik, fütüvvet, semâ' ve nefis gibi- mevcut en eski ve de en çok eserini telif eden sûfî müellifinin görüşlerini ortaya koyarken bize yön veren yöntem; Sülemî'yi "kendi kurduğumuz" bir sisteme bağlı olarak değil, onun fikirlerini ortaya koyarken nasıl bir sistem takip ettiğini tespit etmek ve eserlerinde ele aldığı konuları bu sistemde doğru yere oturtabilmek olmuştur. İzlediğimiz bu yönetime bağlı olarak Sülemî'nin tasavvuf tarihindeki yerini doğru tayin edebilmek için kendi dönemi, öncesi ve sonrası olmak üzere tasavvuf tarihinde öne çıkan belli başlı sûfîler ve eserleri ile görüşlerinin mukayesesi yapılmış; Sülemî'nin kimlerden etkilendiği ve kimleri etkilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırma yöntemimize, konuyla ilgili son zamanlarda yapılan bazı tasavvuf tarihi araştırmalarında ulaşılan neticeler de dahil edilmiş; bu

neticeler ile Sülemî'nin eserlerinde serdettiği düşüncelerin analizi yapılmış ve tarafımızdan gerekli bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Literatür Değerlendirmesi ve Teorik Çerçeve

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız öneminden dolayı Sülemî ve tasavvufî görüşleri hakkında bir araştırma yapmanın gerekli olduğuna dair kanaatimiz, bizi literatürde Sülemî hakkında Türkçe ve yabancı dilde yapılan çalışmaların konu ve muhtevalarını incelemeye sevketti. Yapılan bu inceleme sonucu Sülemî hakkında *Türkçe ve yabancı dilde tamamlanan ve devam eden* 17 tez veya araştırma olduğu tespit edildi. Ülkemizde Sülemî hakkında bilinen en eski tarihli tez, 1968'de onun işârî tefsiri *Hakāiku't-Tefsîr* üzerine tefsir bilim dalında yapılan doktora tezi olmuştur.⁴ 1968 yılından 2007'ye kadar geçen zamanda biri Sülemî'nin *Kitâbü'l-Erbaîn li's-sûfiyye* diğeri *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât* adlı eserleri hakkında iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁵ 2007'den 2014'e kadar Sülemî hakkında herhangi bir teze rastlanmazken 2014'ten itibaren hemen her yıl Sülemî ve eserleri hakkında biri doktora, diğeri yüksek lisans olmak üzere toplam beş tez yapılmıştır.⁶ Şuan hâl-i

⁴ Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi (basılmış), 1968).

⁵ Niyazi Beki, *es-Sülemî ve Kitâbü'l-Erbaîn li's-sûfiyye İsimli Hadis Kitabı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1990); Nazife Vildan Güloğlu, *Tasavvufta Kadın ve Ebû Abdurrahman Sülemî'nin Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât Adlı Eseri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

⁶ Yavuz Tuğberk, *Tasavvufî Tefsirlerin Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımı (Sülemî'nin Hakāiku't-Tefsîr'i Bağlamında)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Hacı Bayram Başer, *Sünnî Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicri III. ve IV. Yüzyıllar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi (basılmış), 2015); Ergün Öztürk, *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve el-Melâmetiyye Adlı Risâlesi Çerçevesinde Melâmetîlik ve İlkeleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016); İslim Gümüştekin, *Tasavvuf Düşüncesinde Horasan Ekolü: Ebû Abdurrahman es-Sülemî Örneği* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Soner Eraslan, *Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı: Sülemî'nin*

hazırda devam eden tezlerden “Sufi Çevreler, Terminoloji ve Doktrin Bağlamında Sülemî’de Tasavvuf Dünyası” başlıklı doçentlik tezi hariç, diğerleri Sülemî’nin *Hakāiku’-t-Tefsîr*, *Tabakātü’s-sûfiyye* ve *Âdâbü’s-Suhbe* eserlerini konu almaktadır.⁷

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sülemî hakkında yabancı dilde yapılan çalışmalar Sülemî’nin sûfî ve dünya görüşü; hayatı ve tasavvufun oluşumu; fikirleri ve tasavvuftaki etkisi ve *Tabakāt* eseri üzerine yapılmıştır.⁸ Bunlardan konumuza en yakın bulduğumuz Sudan’da hazırlanan “Ebû Abdurrahman es-Sülemî’nin (h. 325-412/m. 936-1021) Fikirleri ve Tasavvuf İlmindeki Etkisi”ni konu alan doktora tezinin, yaptığımız tetkikte; Sülemî’nin görüşlerini tasavvufun ana konuları müvacehesinde

Tabakātü’s-Sûfiyye’si (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁷ Mehmet Uyar, *Sufi Çevreler, Terminoloji ve Doktrin Bağlamında Sülemî’de Tasavvuf Dünyası* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Doçentlik (devam ediyor)); Mahmut Kayış, *Ahkâm Âyetleri Açısından İlk Dönem İşârî Tefsirler -Tüsterî, Sülemî, Kuşeyrî Örnekleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi (devam ediyor)); Mehmet Veysi Özlük, *Tüsterî, Sülemî ve Kuşeyrî Tefsirleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi (devam ediyor)); Emine Sümeyra Tatlıdil, *Tasavvufta Kavramlara Kaynaklık Açısından Sülemî’nin Tabakātü’s-Sûfiyye’si* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (devam ediyor)); Ömür Gürer, *Sülemî Öncesi Tasavvuf Geleneğinde Sohbet ve Sülemî’nin Âdâbü’s-Suhbe İsimli Eseri* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslâm Bilimleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (devam ediyor)).

⁸ Lutz Berger, *Geschieden von allem außer Gott: Sufik und Welt bei Abū ‘Abd ar-Rahmān as-Sulamī (936-1021)* (Hildesheim: Georg Olms Verlag, Doktora Tezi (basılmış), 1998); Jawid A. Mojaddedi, *The biographical tradition in sufism: The tabaqāt genre from al-Sulami to Jāmī* (Richmond: Curzon Press, Doktora Tezi (basılmış), 2001); Jean Jacques Thibon, *L’oeuvre d’Abū ‘Abd al-Rahmān al-Sulamī (325/937–412/1021) et la formation du Soufisme* (Damascus: Institut français du Proche-Orient, Doktora Tezi (basılmış), 2009).

kapsamlı ve sistemli bir şekilde ele almadığı, daha çok “tevhid” bahsini merkeze aldığı görülmüştür.⁹

Netice olarak belirtmek gerekir ki; ülkemizde Sülemî’ye dair yukarıda zikredilen çalışmaların hemen hemen hepsinin, Sülemî’nin bir eseri üzerinden yapılan (*Hakāiku’t-tefsîr*, *Tabakātü’s-sûfiyye*, *Risâletü’l-Melâmetiyye*, *Âdâbü’s-suhbe*, *el-Fark beyne ilmi’ş-şer’iati ve hakîkati* vd.) konusal nitelikli çalışmalar olduğu görülür. Bu çalışmalarda Sülemî’nin sûfî şahsiyetinden ziyade onun söz konusu eserlerinden hareketle tasavvufta tefsir, hadis, melâmetîlik, kadın sûfiler, sohbet vb. konular işlenmiştir. Binâenaleyh Sülemî’nin 4./10. asır gibi İslâm ilim tarihinin oldukça erken sayılabilecek bir döneminde şer’iat-hakîkat ilmi arasındaki fark, sûfî tabakaları, Melâmetiyye, fütüvvet, âdâb, hâller, makâmlar, sûfilerin sülûkü, hataları ve diğer birçok konuda yazdığı eserler ile neyi anlatmak istediği, eserlerinde ele aldığı bu konuların onun irfân dünyasında neye karşılık geldiği, onun tasavvufî anlam ve değer dünyasında eserlerinde işlediği konuların yapısal örgüsünü kurmayı amaçlayan, kısacası Sülemî’nin bir sûfî olarak tasavvuf anlayışına ışık tutan bir çalışmanın eksikliğini müşahade ettik. İşte bu temel sebeple, “Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri” adını verdiğimiz bu çalışma, bu zamana kadar Sülemî’nin eserleri hakkında yapılan araştırmalar arasındaki anlam bütünlüğü kurmanın yanı sıra, bundan bin yıl önceki tasavvufî fikirlerin, bugüne yön vermesine imkan sağlayacaktır. Çalışmamızın Birinci Bölümünü oluşturan “Sülemî’nin Hayatı ve Eserleri” konularına geçmeden önce, Sülemî’nin bir sûfî olarak yetişmesi ve fikirlerinin teşekkül etmesinde büyük bir etkisi bulunan hicrî ilk dört asırlık tasavvuf birikiminin, hem Sülemî’yi daha iyi anlamak hem de teorik çerçeveyi daha net hatlarla belirlemek için panoramik bir bakış açısıyla sunulmasında fayda mülâhaza ediyoruz.

5./11. Asra Kadar Tasavvufun Genel Seyri

İslâmî ilimler arasında başta menşei olmak üzere hakkında en çok söz söylenen ilim hiç kuşkusuz; tasavvuftur. “Tasavvuf ismi, Kur’ân’da ve sünnette var mıdır? şayet

⁹ Bk. Süleyman Hasan, *Ebû Abdurrahman es-Sülemî (h. 325-412/m. 936-1021) Ârâuhû ve Cuhûdühû fî İlmi’t-Tasavvuf* (Sudan: Ümmü Dermân Üniversitesi, Usûli’d-dîn Fakültesi Akîde Bölümü, Doktora Tezi, 2011).

yoksa bu durum onun farklı din ve kültürlerden alındığının bir işaretidir” şeklinde başlayıp biteviye devam eden soru ve sorgulamalar, hemen her asırda ve coğrafyada kasıtlı veya kasıtsız yapılan tartışmaların konusu olmuştur.¹⁰ İslâm tarihinin ilk asırlarında, tasavvufun hakikatini bilmenin yanında bunun sözcülüğünü de yapan muhakkik-müellif sûfîlerin ifadelerinde; dinin ana kaynaklarını referans alarak usûl ve ıstılâhlarını beyan ettikleri tasavvufun, İslâm’dan mülhem olduğu tartışma götürmez bir gerçektir.¹¹ Sözelimi hicrî dördüncü asır müellif sûfîlerinden Kuşeyrî (öl. 465/1072), *er-Risâle* adlı eserinde; “sûfî” ve “tasavvuf” isimlerinin tarihî arka planı hakkında verdiği bilgilerle tasavvufun menşei konusuna açıklık getirir. Onun ifadesine göre;

*Müslümanların en faziletli şahısları Hz. Peygamber’den sonra “Hz. Peygamber’in ashâbı” ismini almıştır. Hz. Peygamber ile sohbet etmekten daha faziletli bir husus olmadığı için bu adı alan sahâbeden sonra fazilet sırasında “tâbiîn” ve “tebe-i tâbiîn” gelir. Bu üç nesilden sonra Müslümanlar ihtilâfa düşmüş, aralarında ciddi farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine dinî hükümlere hassasiyetle riayet edenlere “zâhidler (zühhâd)” ve “âbidler (ubbâd)” ismi verilmiştir. Zaman içerisinde birbiriyle çekişen bid’at mezhepleri ortaya çıkmış, bu mezhepler halkın gözünde itibar kazanmak için zâhidlerin kendi içlerinde olduğunu ileri sürmüştür. Bunun neticesinde Ehl-i sünnet’ten “her nefes Allah ile olmaya ve gafletten sakınmaya çalışan” zâhidler kendilerine “sûfî” (yollarına da “tasavvuf”) adını alarak diğerlerinden ayrılmışlardır. Bu zümrenin büyükleri hicrî iki yüz senesinden evvel bu isimle meşhur olmuşlardır.*¹²

¹⁰ Konuyla ilgili bir çalışma; Hikmet Yaman, “İsmi Olmayan Bir Hakîkatten Hakîkati Olmayan Bir İsme Varan Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşeiine Dair Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme = The Journey from a Reality without a Name to a Name without a Reality: A Contribution to the Discussions on the Origin of Sufism in Orientalist Studies”, *AKADEMİAR: Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1 (2016), 15-48.

¹¹ Serrâc’ın *el-Lûm’a*, Sülemî’nin eserleri ve Kuşeyrî’nin *er-Risâle*’si örnek verilebilir.

¹² Kuşeyrî, *er-Risâle* (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi), çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 95; Kuşeyrî, *er-Risâle*, thk. Abdülhalim Mahmud - Mahmûd b. Şerif (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, 1972), 1/52-53.

Yukarıda yer verilen sözler dikkate alındığında; Hz. Peygamber'in ümmeti içinde en hayırlı nesil olduğunu haber verdiği “sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiinden”¹³ sonra, Müslümanlar arasında dini yaşamada üstün gayret ve sadakat gösterenlere, bir diğer ifadeyle Hz. Peygamber, sahâbe ve selef-i sâlihînin yolunu takip edenlere verilen zâhid ismi, zamanla tebarüz eden bid‘at ehli ve sapkın fırkaların da kullandığı ortak bir isim hâline gelmiştir.¹⁴ İşte tam bu noktada mevcut durumdan rahatsızlık duyan Ehl-i sünnet’in ileri gelen zâhidleri, kendilerini muarızlarından ayırmak için ‘sûfî’ ismini kullanmış, bu isim değişikliği tabîî olarak takip ettikleri yolun usûl ve ilkelerini belirlemeyi kaçınılmaz kılmıştır. Binâenaleyh başlangıçta Müslüman toplum içinde dinî anlamda bir “seçkinler” sınıfının genel adı olan zühd/zâhid, giderek bid‘at fırkalarına karşı yine aynı seçkinler tarafından Ehl-i sünnet’in çatısı altında esasları tayin edilen tasavvuf adıyla bir mezheb hüviyeti kazanmıştır.

Kuşeyrî’nin yukarıda yer verilen açıklamaları; sûfî ve tasavvuf isminin tarihini hicrî ikinci asırla başlatırken; sûfilerin söz konusu asırdaki İslâm coğrafyasında bid‘ate karşı sünnet çizgisinde yer alan dindar kesimi temsil ettiğini ve bu suretle sünnî zâhidler

¹³ “Sizin en hayırlınız benim zamanımda yaşamış olanlar, sonra onları takip edenler, sonra onları takip edenlerdir”. Buharî, “Şehâdât”, 9; Müslim, “Fedâilu’s-sahâbe”, 212; Tirmizî, “Fiten”, 45.

¹⁴ Söz konusu asırlarda Müslümanlar arasında ortaya çıkan mezhepsel farklılıklar dört temel kategoriye ayrılabilir: Siyasî (Şia, Hâriciyye), İtikadî (Mu‘tezile, Cebriyye, Kaderiyye, Mürcie, Eş‘ariyye, Mâtürîdiyye), Amelî (Hanefiyye, Şâfiyye, Hanbeliyye ve Mâlikiyye) ve İlmî (ehl-i zâhir: hadisçiler, fakihler; ehl-i bâtın: sûfiler, ehl-i melâmet). Bu dört ana kategoriye dahil olan her mezhep Kur‘ân ve sünnete dayandırdıkları temel prensiplerle mezheplerini oluşturmuşlardır. Örneğin itikadî mezheplerden Mu‘tezile, adalet ve tevhidi; Cebriyye ise Allah’ın iradesi karşısında kulun iradesinin bir hükmü olmadığı esasları üzerine kuruludur. Bk. Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal* (Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi), çev. Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 44-282; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm’da İtikadî, Siyasî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbgatullah Kaya (Ankara: Anka Yayıncılık, [t.y.]), 29-219; Sülemî, “Kitâbü Sülûkî’l-ârifin”, thk. Süleyman Ateş, *Mecmûa-i âsâr-i Ebî Abdîrrâhmân Sülemî*, nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessesesi-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessesesi-i Mütâlâât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/ 565-566.

olarak diğ er zâhid(!)lerden ayrıştığını haber verir. Sûfilerin, tasavvuf tarihinin ikinci asrına ışık tutan Kuşeyrî'nin zikredilen sözlerine karşılık, hicrî üçüncü asırda; İslâm toplumunun genelinde yaşanan bid'at-sünnet ayrışmasının bir tarafı değil, tasavvuf çatısı altında kendi aralarında çeşitli fırkalara bölünen bir grup olduğu görülür. Hücvîrî'nin (öl. 465/1072 [?]) *Keşfü'l-mahcûb*'da verdiği bilgilere göre; hicrî üçüncü asırda bilhassa Irak ve Horasan bölgesindeki bazı sûfî şeyhlerin, tasavvufun esası olarak kabul ettikleri bazı kavramlar üzerinden irşad yöntemlerini oluşturmaları ve söz konusu şeyhlerin etrafında kendilerine bağlı müntesiplerinin bulunması, hicrî üçüncü asırda tasavvufun usûl ve esaslarının belli başlı sûfiler tarafından belirlenip bir takipçi kitlesinin var olduğunu gösterir.¹⁵ Hicrî dördüncü asra gelindiğinde ise, bu asırda yazılan, tasavvuf literatürünün ilk kaynaklarından kabul edilen başlıca eserlerin verdiği bilgilere göre; tasavvufun, sûfiler tarafından gerçek kimliğinin ortaya koyulma çabasının gösterildiği bir dönemdir. Söz konusu sûfilerin böyle bir çaba içinde olmalarının başlıca sebebi, önceleri adı yok iken hakîkati olan ama artık adı olduğu hâlde hakikatinden yoksun bırakılan tasavvufî uygulamalardır.¹⁶ Örneğin hicrî

¹⁵ Söz konusu tasavvufî mezhepler ve görüşleri için bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî (Tahran: Müessesesi-i Matbûât-ı Emîr-i Kebîr, 1336/1920), 218-341; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Hakikat Bilgisi), çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 237-329.

¹⁶ Ebü Hasan Bûşencî (öl. 348/959) “Önceleri tasavvufun adı yoktu hakîkati vardı. Şimdi adı var hakîkati yok” der. Hicrî dördüncü asır sûfilerinden Bûşencî'nin bu sözü, yaşadığı zamandaki sûfilerin hâllerini ortaya koyması bakımından şâyân-ı dikkattir. Bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, çev. Süleyman Uludağ, 80-81.

Sülemî kendi zamanında sûfilerin elbiseleriyle süslenen, ruhsatlara tâbi olan, âdâbı terkeden, meşâyıha ve büyüklere hürmeti ihmal eden, hâllerin hakikatine ermeyi ve meşâyıhın ahlakıyla ahlaklanmayı amaç edinmeyen birtakım sûfî görünen kişilerin varlığından bahseder. Bk. Sülemî, “Edebü mücâleseti'l-meşâyıh ve hıfzu hurumâtihim”, thk. Kenneth Honerkamp, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebü Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessesesi-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessesesi-i Mütâlaât-ı İslamî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/106.

Sülemî'nin talebesi Kuşeyrî, 437/1045 yılında yazdığı *er-Risâle* eserini; sahte sûfilerin türemesinin, tasavvufu eleştirenlere malzeme vermesinin yanı sıra sûfî olmak isteyenleri

dördüncü asır müellif sûfilerinden Serrâc (öl. 378/988), kendi döneminde tasavvuf hakkında söz söyleyen kişilerin hayli çoğaldığını, bu kişiler arasında tasavvufun hâline vâkıf olmadan manasından söz edenlerin bulunduğunu, bu yüzden gerçek tasavvufun ortaya çıkması amacıyla daha ziyade ilk sûfilerin görüş ve sözlerini naklettiği *el-Lüm 'a* adlı bir eser telif ettiğini açıklar. Serrâc'ın ifadelerinden, kendi döneminde sûfî imajı taşıyan kişilerin üç sınıfa ayrıldığı anlaşılır.¹⁷

1- Tasavvuf yolunun ilk muhakkik temsilcilerini takip edenler.

2- Tasavvuf yolunun temsilcisi muhakkik sûfilerin usûlüne (dünya ile bağı koparmak, nefsi riyâzet, mücâhede ve vecd ile öldürmek) riayet etmeksizin tasavvuf hakkında söz söyleyenler.

3- Makâm-mevki ve halk arasında itibar kazanmak amacıyla tasavvufî manalardan söz eden müteahhir âlimler.

İlk tasavvuf klasikleri yazarlarının verdiği bu bilgiler göz önüne alındığında; tasavvufun hicrî beşinci asra kadarki seyri (tebe-i tâbiîn döneminden hicrî dört yüzlü yılların başına kadar geçen vetime), sûfilerin kendilerini benzerlerinden tefrik ettikleri üç aşama şeklinde gerçekleşir. Bunlardan birincisi bid'at ehli zâhidlerden tefrik. İkincisi sûfilerin belli başlı sünnî şeyhler etrafında birleşerek Hulûliyye gibi sapkın fırkalardan ayrıldığı mezhepsel tefrik. Üçüncüsü şer'at ilmiyle birlikte hakikat ilminin varlığını dinî kaynaklar müvacehesinde delillendirmek ve bu ilmin temsilcileri olmaları yönüyle kendilerini şer'at ulemâsından tefrik.¹⁸ Sûfilerin gerek şer'at âlimlerinden gerekse bâtıl gruplar arasındaki benzerlerinden kendilerini tefrik ederek ifade etmeye yönelik bu girişimleri, aslında sünnetten ayrı olarak telakki etmedikleri

sapkınlığa düşereceğinden duyduğu endişe üzerine, gerçek tasavvufu anlatmak gayesiyle yazmıştır. Bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, çev. Süleyman Uludağ, 80-82.

¹⁷ Bk. Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüm 'a*, tsh. Kâmil Mustafa el-Hindâvî (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 8-9; Serrâc, *el-Lüm 'a*, çev. Hasan Kamil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2012), 2-3.

¹⁸ Sülemî ve Serrâc, kendi dönemlerindeki ilim erbabını şer'at ve hakikat, zâhir ve bâtın ayrımıyla irtibatlandırarak iki ana kategoride değerlendirir. Bk. Serrâc, *el-Lüm 'a*, tsh. el-Hindâvî, 11-15; Serrâc, *el-Lüm 'a*, çev. Yılmaz, 7-13. Sülemî'nin ilim erbabı hakkındaki tasnifine, tezimizin "Sülemî'nin İlim Anlayışı" bölümünde ayrıntılarıyla yer verilmiştir.

şerîate bir bağıllık ve aidiyyet göstergesidir. Binâenaleyh tasavvuf tarihinin hicrî ikinci asır ve sonrasını, bir sûfinin tasavvuf yolunda geçtiği dört tekamül derecesi şerîat, tarîkat, hakîkat ve ma‘rifet ile adlandıracak olursak;¹⁹ hicrî ikinci asır şerîat, üçüncü asır tarîkat, dördüncü asır hakîkatın ön planda olduğu dönemlerdir.²⁰ Gazzâlî’den önceki tasavvuf tarihi de diyebileceğimiz bu asırlardan sonra tasavvuf; Gazzâlî (öl. 505/1111) ve sonrasında, özellikle Muhyiddin İbnü’l-Arabî (öl. 638/1240) ile birlikte ma‘rifet üzerinden ifadesini bulmuştur.²¹

Hicrî üçüncü asırda; sûfiler tarafından sünnet ekseninde usûl ve kaidelerinin belirlenip mezhepsel kimlik kazandırılan tasavvuf, işâret ve muâmelât olmak üzere iki kısma ayrılır.²² Tasavvufun, sûfilerin telif ettiği eserlerde işâret ve muâmelât üzerinden izah edilmeye çalışılması; onun aynı zamanda ilkelerini belirlediği belli dinî pratiklere bağlı kalınarak elde edilen bir bilgi-ma‘rifet yöntemi olduğunun da habercisi niteliğindedir. Bu itibarla sûfiler, muhaddis ve fakihlerin bilgi elde etmede kendilerine

¹⁹ Abdürrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarîkatlar* (Bursa: Bursa Akademi, 2017), 81.

²⁰ Abdürrezzâk Kâşânî, şerîat ilmiyle bedenî amellerin; tarîkat ilmiyle ahlâkı güzelleştiren ve nefsin âfetlerini bildiren tevbe, vera‘, zühd, muhâsebe, murâkabe, tevekkül, teslim ve benzerlerinin; hakîkat ilmi ile Hakk’ın sıfat ve esmâsının bilindiğini söyler. Bk. Kemâlüddîn Abdürrezzâk el-Kâşânî, *Letâifü’l-i‘lâm fî işârâtı ehli’l-ilhâm*, thk. Saîd Abdülfettâh (Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1996), 2/156. Kâşânî’nin bu sözleriyle, tasavvufun hicrî ikinci asırdan beşinci asra kadarki teşekkülünde her bir asra damgasını vuran hususiyetlerini -şerîat, tarîkat, hakîkat- ilim kavramı çerçevesinde izah ettiği görülür.

²¹ Konuyla ilgili bir çalışmada; tasavvuf ilminin teşekkülü, İbnü’l-Arabî ve öncesi dönem olmak üzere ikiye ayrılarak incelenir. Söz konusu çalışmanın tespitine göre; İbnü’l-Arabî öncesi dönem, tasavvufun şer‘î yönünün öne çıktığı bir dönemdir ve tasavvuf iki aşamada ifade edilir: Birincisi sûfilerin tasavvufu, hadis ve fıkıh gibi ilimlerin karşısında hakîkati temsil eden bir ilim olarak konumlandırmaları. İkincisi bu ilmin şerîate uygunluğunu ispatlama. Bk. Abdullah Kartal, “Tasavvufun Bir İlim Olarak İnşâ Süreci: Şer‘î ve Metafizik Bir İlim Olarak Tasavvuf”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/2 (2015), 159-160.

²² Kelâbâzî’nin yaptığı tasnife göre tasavvuf, işâret (ma‘rifet ve hikmet) ve muâmelât (nefsin âfetleri riyâzet ve mücâhede) olmak üzere iki yönüne dair yazılan eserlerle ifade edilmiştir. Bk. Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*, tsh. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001), 27.

esas aldıkları sahih haber (rivâyet) ve selim bir dirâyeti (kıyas) kabul etmede müşterek olmakla birlikte, nefsi tezkiye ve kalbi tasfiyeye yönelik riyâzet ve mücâhedelerin netice verdiği keşf ve ilhâmı esas aldıklarını ortaya koyarlar.²³ Binâenaleyh sûfîlerin eserlerinde kullandıkları bu üslup, tasavvufu, Ehl-i sünnet çizgisinde yer alan bir zühd yolu olmanın yanında daha da genişleterek onun, şer'î ilimden daha ulvî kabul ettikleri hakikat ilminin bir yöntemi olduğu ikrarına taşır.

Kelâbâzî'nin (öl. 380/990) verdiği bilgiye dayanılarak Irak sûfîlerinin -ki bunların başında Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) gelir- ekseriyetle tasavvufun işâret; Horasan sûfîlerinin ise muâmelât kısmına dair eserler telif ettiği söylenebilir.²⁴ Konumuz itibariyle söylenecek olursa hicrî dördüncü asır Nîşâbur sûfîlerinden Sülemî'nin

²³ Sûfîlerin bilgi kaynağı olarak rivâyet ve dirâyetten ziyade keşf ve ilhâmı kendilerine esas aldıklarını ortaya koyması bakımından telif ettikleri işârî tefsirler örnek verilebilir. Sülemî'nin *Hakâiku't-tefsîr*'i, Kuşeyrî'nin *Letâifu'l-işârât*'ı; sûfîlerin işârî tefsir alanında verdiği ilk eserlerdendir. Bk. Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 59-60.

²⁴ Kelâbâzî, müteahhirûn ve muâsırî sûfîlerin ilim bakımından zikrettiği sûfîlerden daha aşağı olmamalarına rağmen onları görmenin haklarında bilgi vermeyi gereksiz kılacağı düşüncesiyle mütekaddimûn sûfîlerin isimlerine yer verdiğini belirtir. Buna göre hicrî üçüncü asır ve öncesinde tasavvufun işâret kısmına dair eser yazan sûfîlerin isimleri şöyledir: Ebû'l-Kâsım Cüneyd el-Bağdâdî, Ebû'l-Hüseyin en-Nûrî, “tasavvufun lisani” olarak anılan Ebû Saîd el-Harrâz, Ruveym b. Muhammed, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Atâ el-Bağdâdî, Amr b. Osman el-Mekkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Hamdân es-Sûsî, Ebû Ya'kûb en-Nehrecûrî, Ebû Muhammed el-Cerîrî, Muhammed b. Ali el-Kettânî, İbrahim el-Havvâs, Ebû Ali el-Evrâcî, Ebû Bekir el-Vâsitî, Ebû Abdullah el-Hâşimî, Ebû Abdullah Heykel el-Kureşî, Ebû Ali er-Rûzbârî, Ebû Bekir el-Kahtabî, Ebû Bekir eş-Şiblî (Dülef b. Cahder).

Muâmelâta dair eser yazanlar: Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed, Ebû Abdullah Ahmed b. Âsım el-Antâkiyân, Abdullah b. Hanef el-Antâkî, Hâris b. Esed el-Muhâsibî, Yahyâ b. Muâz er-Râzî, Ebû Bekir Muhammed et-Tirmizî, Ebû Osman Saîd er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fadl el-Belhî, Ebû Ali el-Cüzcânî, Ebû'l-Kâsım b. İshâk b. Muhammed el-Hakîm es-Semerkindî olarak zikredilir. Bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, tsh. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 27-31. Kelâbâzî, *Taarruf: Doğu Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 59-60.

eserlerini telif ettiği konuların çoğunlukla tasavvufun muâmelât kısmına giren âdâb, ahlâk, nefisle mücâhede vb. konularda olması, yetiştiiği coğrafyada eser yazan sûfîlerin genel temayülüne uygun olmasıyla açıklanabilir.

BİRİNCİ BÖLÜM
SÜLEMÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. 4./10. Asırda İslâm Coğrafyasında Genel Durum

Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin (325-412/937-1021) ömrünün yarısından çoğunu geçirdiği hicrî dördüncü asırda İslâm coğrafyasının sınırları, batıda Mağrib'den doğuda Hindistan'a kadar uzanıyordu. İslâm topraklarının bir ucundan diğer ucuna uzunluğu 2.600 fersahtı.²⁵

Söz konusu asır ve coğrafyada; Abbâsî (Bağdat, 750-1258), Endülüs Emevî (Kurtuba, 756-1031), Fâtımî (Mısır, 909-1171) hilafetlerinden başka Sâmanî (Buhara, 819-1005), Büveyhî (Şiraz, 932-1062) ve Gazne (Gazne, 963-1186) devletleri ve yarı bağımsız İhşidî (Fustat, 935-969) ve Hamdânî (Musul, 905-1004) hanedanlıkları hüküm sürdü.²⁶ İslâm memleketlerine hâkim olan yerel idari yönetimler, bu topraklarda yaşayan her bir Müslümanın kişisel özgürlük hukukunu korumayı kendi güvencesi altına almıştı. Bu sebeptendir ki Horasan'ın en uç noktasındaki bir Müslüman, Mısır ya da Endülüs'e kadar güven içinde ilim ya da ticaret maksadıyla seyahat edebilirdi.²⁷

Bu asrın başından itibaren vukû bulan bazı önemli hadiseler şunlardır:

309/922; Hallâc-ı Mansûr idam edildi.²⁸

²⁵ Muhammed b. Ahmed Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm* (İslâm Coğrafyası), çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 86.

Bir fersah 12.000 zirâ, bir zirâ 24 parmak, bir parmak yan yana dizilmiş altı arpa danesi uzunluğundadır. Bk. Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 86.

²⁶ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 2(3)/716-719.

²⁷ Adam Mez, *Die Renaissance des Islâms* (Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı), çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 11-17.

²⁸ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *İslâm Târîhi: el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 8/107; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Büyük İslâm Târîhi), çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 11/248.

317/929; Ebû Tâhir liderliğindeki Karmatîler, hac zamanı pek çok hacıyı şehit etmekle kalmamış, Hacerü'l-esved'i de alarak memleketlerine götürmüşlerdi. Ta ki bu taşı yirmi iki yıl sonra 339/951'de iade ettiler. Bu hâdise İslâm tarihçileri tarafından tarihte meydana gelen en şiddetli olaylardan kabul edilir. Aynı yıl kendisinin Fâtımî soyundan gelen bir şerîf olduğunu iddia eden ve Mehdî lakabı taşıyan Ebû Muhammed Ubeydullah b. Meymûn el Kaddah (öl. 322/934) başkanlığında Mağrib'te Ifrikiyye ülkesinde Fâtımîler ortaya çıktı. Karmatîler, siyasi olarak Fâtımîler ile iş birliği içine girerek halkı Fâtımî liderinin halifeliğini kabule davet ettiler.²⁹

321/933; Büveyhoğulları devleti tarih sahnesine çıktı. Bu devlet, Ebû Sücâ'nın Hasan, Hüseyin ve Ahmed adındaki üç oğlu tarafından kuruldu. 334 yılına gelindiğinde Büveyhoğulları Bağdat'ı Abbâsîlerin elinden alıp yönetime geçti fakat hilafet Abbâsîler'de kaldı.³⁰ 363'de Muizz el-Fâtımî ile Hüseyin b. Ahmed el-Karmatî arasında vukû bulan savaş ile Fâtımî ve Karmatî ittifakı sona erdi. Bu savaşta Karmatîler yenik düşerek Dimaşk'ın idaresi Fâtımîlere geçti.³¹ 366'da Gazneli Mahmûd'un babası Sebüktekin'in hakimiyeti başladı.³² 380'de Mervânoğulları devleti kuruldu.³³ 387'de yüz altmış yıl hüküm süren Sâmânîlerin, Gazneli Mahmûd'un hükümlerliği ile hakimiyetleri sona erdi.³⁴ 407/1016-17'de Endülüs'te Şîî devleti kuruldu.³⁵ Kurtuba başkentli Şîî devletinin başına Kâsım b. Hammûd el-Alevî geçti.³⁶

Sülemî'nin Yaşadığı Zamanda Hüküm Süren Abbâsî Halifeleri:³⁷

²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/282-286.

³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/303-304.

³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/469-471.

³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/485.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, çev. Abdülkerîm Özeydin (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 9/65.

³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/547.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/211.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/215.

³⁷ Abbâsî halifeleri ile ilgili verilen tarihler; hilafet dönemleridir.

- Râzî Billah (322-329)³⁸
- Muttakî Lillah (329-333)³⁹
- Müstekfî Billah (333-334)⁴⁰
- Mûtî Lillah (334-363)⁴¹
- Tâî Lillah (363-381/)⁴²
- Kâdir Billah (381-422)⁴³

Endülüs Emevî Halifeleri:

- Abdurrahman en-Nâsır el-Emevî (öl. 350/961)⁴⁴
- Hâkim (öl. 366/976)⁴⁵
- Hişâm (öl. 403/1013 [?])⁴⁶
- Süleymân (öl. 407/1017)

Mısır Şîî Fâtımî Halifeleri:

- Kâim (öl. 334/946)⁴⁷
- Mansûr el-Alevî (öl. 341/953)⁴⁸

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, çev. Ahmet Ağırakça, 8/311.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/356.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/385.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/546.

⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/70.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/318.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/462.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/583.

⁴⁶ Mehmet Özdemir “Hişâm II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/146-147.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/389.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/427.

- Muizz el-Alevî (öl. 365/976)⁴⁹
- Azîz Billah (öl. 386/996)⁵⁰
- Hâkim (öl.411/1020)⁵¹
- Zâhir (öl. 427/1036)⁵²

Sâmânîler

- Nûh b. Mansûr (öl. 387/997)
- Mansûr b. Nûh (öl. 389/999)
- Abdülmelîk b. Nûh (öl. 389/999'dan sonra)⁵³

Sâmânîler'de Nûh b. Mansûr'un vefatından sonra devletin başına oğullarından ilk olarak Mansûr geçti.⁵⁴ Mansûr'un yaklaşık iki yıl süren hükümdarlığının ardından 389/999 yılında tutuklanmasıyla, tahta bir diğer oğlu Abdülmelîk geçti.⁵⁵ Abdülmelîk'in ölümünden sonra 389/999'da Sâmânî devleti yıkıldı ve Türkler Mâverâünnehir'e hakim oldu.⁵⁶

Büveyhoğulları

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/571.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/99.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/244.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/342.

⁵³ Abdülkerim Özaydın, "Abdülmelîk b. Nûh b. Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/271.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/108, 124; İbn Kesîr, Nûh b. Mansûr'un Sâmânîlerin son hükümdarı olduğunu ve yerine, kardeşi Abdülmelîk'in geçtiğini ifade eder. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/547.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/121.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/123.

- Fahrüddevle b. Büveyh (öl.387/997)⁵⁷
- Mecdüdevle

Gazneliler

- Sebüktekin (öl. 387/997)⁵⁸
- İsmâîl⁵⁹
- Mahmûd Gaznevî (öl. 421/1030)⁶⁰

Hicrî dördüncü asır coğrafyacılarından Mukaddesî⁶¹, kendi zamanında İslâm dünyasındaki mezhep sayısının yirmi sekiz olduğunu ve bütün mezheplerin; Şîa, Hâriciyye, Mürcie ve Mu'tezile'den ortaya çıktığını ifade eder. Bu mezhepler içinde övgüyle bahsedilenler; Ehl-i sünnet ve'l-cemâat, Ehlü'l-adl ve't-tevhîd, Mü'minûn ve Ashâbü'l-Hüdâ'dır.⁶²

Bu dönemde belli başlı İslâm mezhep ve fırkaları; Mu'tezile, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye, Şîa, Hâriciyye ve Bâtıniyye'dir.

4./10. yüzyılda İslâm dünyasının ilim ve kültür hayatına bakıldığında, siyâsî ve sosyal olaylarda görülen çalkantılı durumun aksine altın bir çağın yaşandığını söylemek iddiadan vâreste olsa gerektir. Nitekim ilm-i kelâmdan fıkha, tefsirden hadise, felsefeden tasavvuf ve belâğata kadar İslâmî ilimlerin her alanında yetişen kurucu şahsiyetlerden bazılarının isimleri şöyledir:

Kelâmcılar

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/110.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/108.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/108.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/307.

⁶¹ Mukaddesî'nin ismi, kaynaklarda Makdisî olarak da zikredilir. (Bk. Mustafa L. Bilge, "Ahzenü't-tekâsîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/179-180.

⁶² Mukaddesî, *Ahzenü't-tekâsîm*, 55-57.

Ehl-i Sünnet'in iki ekolünden biri; Eş'arî ekolünün kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36), diğeri Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944); ünlü Eş'arî kelâmcısı Bâkılânî (öl. 403/1013); Eş'ariyye mezhebine önemli katkılarıyla tanınan Eş'arî kelâmcısı İbn Fûrek (öl. 406/1015); Basra Mu'tezile ekolünden Kādî Abdülcebbar (öl. 415/1025); Eş'arî kelâmcısı Ebû İshâk İsferâyînî (öl. 418/1027); Eş'arî kelâmcısı Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38).

Fakihler

Hanefî mezhebinin sistemleştirilmesinde önemli katkıları bulunan, Irak Hanefiliğinin önde gelen temsilcisi Ebü'l-Hasan el-Kerhî (öl. 340/952); ismine Mu'tezilî tabakât kitaplarında yer verilen Hanefî fakih Cessâs (370/981); Irak Şâfiî âlimlerinden ve ashâbü'l-vücûh⁶³ fakihlerinden Ebû Hâmid el-İsferâyînî (öl. 406/1016); yine Irak'ta Hanefî mezhebinin önderi Kudûrî (öl. 428/1037); Şâfiî mezhebinde ashâbü'l-vücûh'dan fakih Taberî (öl. 450/1058); Siyâset ve ahlâk alanına dair ortaya koyduğu fikirleriyle de bilinen Şâfiî fakihi Mâverdî (öl. 450/1058); ünlü Hanbelî fakihi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (öl. 458/1066).

Hadisçiler

“Horasan'ın hadis şeyhi” olarak kaynaklarda zikredilen İbn Hibbân (öl. 354/965); *Mu'cem*'leriyle tanınan hadis hâfızı Taberânî (öl. 360/971); Hâfız Dârekutnî (öl. 385/995); Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996); *el-Müstedrek* adlı eserin müellifi Hâkim en-Nîsâbü'rî (öl. 405/1014); *Şuabü'l-îmân* eseriyle bilinen aynı zamanda Şâfiî fakihi Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (öl. 458/1066).

İslâm Felsefecileri

Ebû Bekir er-Râzî (öl. 313/925), Fârâbî (öl. 339/950), İbn Miskeveyh (öl. 421/1030), İbn Sînâ (öl. 428/1037) ve Bîrûnî (öl. 453/1061 [?]).

Sûfîler

⁶³ Ashâbü'l-vücûh: Şâfiîlerin müctehidlerle ilgili sınıflandırmalarına göre; mezhep imâmının usûl ve kaidelerine bağlı kalarak içtihadta bulunan fıkıh âlimleri. (Bk. M. Esat Kılıçer, “Ashâbü'l-vücûh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/472.

Ebû Bekir eş-Şiblî (öl. 334/946); Ebû Bekir eş-Şiblî'nin mürîdi Ebû'l-Kâsım en-Nasrâbâdî (öl. 367/978); Hafîfiyye silsilesinin kurucusu Muhammed b. Hafîf (öl. 371/982); Ebû Osman el-Mağribî (öl. 373/983); İlk tasavvuf klasiklerinden *el-Lûm'a* adlı eserin müellifi Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî (öl. 378/988); tasavvufun temel kaynaklarından *et-Taarruf* adlı eseriyle tanınan Kelâbâzî (öl. 380/990); *Kûtü'l-kulûb* adlı eseriyle tanınan mutasavvıf Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996); Kâzerûniyye tarîkatinin kurucusu Ebû İshâk Kâzerûnî (öl. 426/1035); *Hilyetü'l-evliyâ'* sahibi Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038); *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* müellifi mutasavvıf, mütekellim, müfessir ve muhaddis Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (öl. 465/1072) ve *Keşfü'l-mahcûb* adlı eseriyle bilinen Gaznelî sûfî Hücvârî (öl. 465/1072 [?]).

Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk adlı eserleriyle tanınan müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923); Arap bibliyografya âlimi *el-Fihrist* adlı eserin müellifi İbnü'n-Nedîm (öl. 385/995 [?]); *Târîhu Bağdâd* adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı ve tarihçi Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071).

Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi İbn Hazm (öl. 456/1064).

Ve son olarak İslâm dünyasında en çok zikri geçen şâirlerden Mütenebbî (öl. 354/965) ve yazdığı eserlerle İtalyan şâir Dante ve Ömer Hayyâm üzerinde etkisi iddia edilen Ebû'l-Alâ el-Maarrî (öl. 449/1057) söz konusu dönemin parlak simaları arasındadır.

Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin yaşadığı zamanın genel durumu hakkında İslâm tarihi kaynaklarının haber verdiği belli başlı önemli hadise ve şahsiyetleri zikrettikten sonra, Sülemî'nin yetiştiği Horasan bölgesi ve Nîşâbur'un umumi özelliklerine geçebiliriz.

1.2. 4./10. Asırda Horasan'da Genel Durum

Eski Farsça'da güneş için kullanılan “hur” (خر) ve bir şeyin aslı ve mekânı anlamına gelen “âsân” (آسان) kelimelerinden mürekkep Horasan (خراسان) isminin; “güneşin

doğduğu yer” anlamına geldiği söylenir.⁶⁴ Horasan için verilen bir başka mana ise; “hor” ve “âsân” kelimelerinin “kolay, afiyetle ye” anlamında kullanıldığıdır.⁶⁵

Tarihte Makedonya kralı büyük İskender’den Sâsânî İmparatoru I. Erdeşir’e kadar çeşitli medeniyetlerin hâkimiyetine giren Horasan, Hz. Ömer’in hilâfetine (634-644) rastlayan hicrî 22 senesinde düzenlenen seferlerle İslâm topraklarına dâhil olmaya başladı. Bu seferlerde Hemedân, Rey, Cürcân ve Taberistân başta olmak üzere birçok şehir fethedildi.⁶⁶ 31 senesine gelindiğinde Hz. Osmân’ın emrindeki Abdullah b. Âmir, Horasan bölgesindeki Eberşehr, Tûs ve Nesâ’yı fethetti ve Serahs’a ulaştı.⁶⁷ Abdullah b. Âmir 43 yılında Muâviye dönemine (660-680) kadar buraya vali oldu.⁶⁸ Emevîler döneminde (660-750) bölge, yönetime bağlı birçok vali tarafından idare edildi.⁶⁹ Emevîlerden sonra yönetimi devralan Bağdat merkezli Abbâsî devleti (750-1258) için Horasan, devletin kurucusu Ebû Müslim Horasânî’nin Emevî yönetimine karşı başlattığı devrim hareketinin hem merkezi hem de güçlü destekçisi idi. Ancak Abbâsî halifelerinden Me’mûn’un, kardeşi Emîn’e karşı yürüttüğü mücadelede başarı gösteren Horasanlı asker Tâhir b. Hüseyin’e Bağdat’ın doğusundaki şehirlerin vâililiklerini vermesi ile bölge, miladî 820 senesinden itibaren önce Tâhirî (821-873), ardından sırasıyla Saffarî (861-1003), Sâmânî (819-1005) ve Gaznevî (963-1186) hânedânlıklarının yönetimine girdi.⁷⁰

⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, [t.y]), 2/401; Osman Çetin, “Horasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/234.

⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, 2/401; Sebahattin Samur, “İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 3/9 (2005), 89.

⁶⁶ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Târîhu’t-Taberî: Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1407/1987), 2/535-539.

⁶⁷ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 2/625.

⁶⁸ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/193.

⁶⁹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/242, 256, 345.

⁷⁰ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2(3)/725-729.

Mâverâünnehir ve İran'da idâreyi Saffarîler'den devralan Sâ mânîler, bölgede ortaya çıkan hanedânların en parlak ve en münevverlerinden biri idi. Başkenti Buhara ve önde gelen şehirlerinden Semerkant, ilim ve kültür merkezi olarak neredeyse Bağdat'ı geride bıraktı. Bu dönemde Farsça bilim dili olarak Arapça'ya alternatif olarak kullanılmaya başlanmış, ilk Farsça manzum ve mensur eserler yazılmıştı.⁷¹

Horasan, İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgilere göre Irak'ın doğusu ile Türk ve Hind diyarları arasında sınırları oldukça geniş, zengin bir coğrafyadır.⁷² 350/960'lı yıllarda Horasan'a seyahat eden 4./10. yüzyıl İslâm coğrafyacılardan İbn Havkal, bölge ve civarı hakkında şunları söyler:

Horasan büyük kûreleri⁷³, âmillikleri içine alan geniş bir bölgenin adıdır. Doğusunda Sicistân ve Hindistân bulunur. Gûr bölgesinin ötesini Hindistan'a kadar Sicistan'dan sayıyorum. Kâbul diyarındaki Halaçların ülkesini, Huttal'ın arkasındaki Vahan ülkesini vs.yi Hind ülkelerinden kabul ediyorum. Horasan'ın batısında Oğuz çölü, Cürcân, kuzeyinde Mâverâünnehir, Huttal ötesindeki bir kısım Türk ülkesi, güneyinde Fars çölü, Deylem dağlarına kadar Kûmis, Cürcân ile Taberistân, Rey bölgeleri, buralara komşu yerler bulunur. Bütün bu yerleri Horasan'dan saydım. Huttal'ı Mâverâünnehir bölgesine ekledim. Zira Huttal, Vahşab, Harbab nehirleri arasındadır. Yine Harezm'i de Mâverâünnehir'e ekledim. Zira Harezm, Horasan şehirlerinden çok Buhara'ya yakındır. Horasan'ın doğusunda Fars çölü, Herat, Gûr bölgesindeki Gazne'ye kadar uzanan bir girinti (zem) vardır. Ayrıca batıda Kûmis hudûdunda Ferâve'ye kadar uzanan bir girinti bulunur. Bu iki girinti arasındaki mesâfe diğer yerlerine göre dardır. Horasan'ın Cürcân hudûdundan Hazar Denizi'ne, Harezm'e kadarki hududu kavislidir, mamurdur.⁷⁴

⁷¹ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2(3)/ 727-729.

⁷² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/401; *Hudûd al-'Âlam: 'The Regions of The World' a Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.*, çev. V. Minorsky (London: E. J. Gibb Memorial, 1970), 102.

⁷³ Kûre: Yöre, civar anlamındadır.

⁷⁴ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (10. Asırda İslâm Coğrafyası), çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 325.

Bölge, Sâmânîlerin idaresi altındadır⁷⁵ ve idari olarak dört vilayete ayrılır:⁷⁶

1. Mervü’ş-şâhcân
2. Belh ve Tohâristân
3. Herat, Bûşenc, Bâzegîs ve Sicistân
4. Mâverâünnehir

Horasan şehirlerinden Merv ve Serahs arası otuz, Serahs ile Nîşâbur arası kırk⁷⁷ Belh’ten Rey’e üç yüz elli, Rey’den İsfahan’a elli fersah yol vardır.⁷⁸ Bağdat’tan Nîşâbur’a kadar olan mesafe toplam üç yüz beş fersaktır.⁷⁹ Horasan’ın tümünün kıblesi, Kâbe’nin kapısının bulunduğu duvara doğrudur.⁸⁰

Dördüncü asırda telif edilen müellifi belirlenemeyen bir diğer coğrafya kitabı *Hudûdü’l-Âlem*’de Horasan, yetmişden fazla yerleşim yeri ve dünyanın meskûn ülkelerinin merkezlerine yakınlığı ile çok büyük ve zengin bir bölgedir. Horasan şehirlerinin en önemlileri; Nîşâbur, Merv, Herat ve Belh’tir. Dört milyon dirheme ulaşan haraç geliri ile Nîşâbur, Horasan’ın en büyük ve zengin şehridir.⁸¹ Bir baştan bir başa bir fersahlık bir bölgeyi işgal eder. Nîşâbur’un bir kale, bir ribat ve bir de şehri bulunmaktadır. Suyunun çoğu kaynaklardan ve yeraltından elde edilir. Burada çeşitli

⁷⁵ İbn Havkal, *Sûretü’l-arz*, 326.

⁷⁶ Ebü’l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik* (Yollar ve Ülkeler Kitabı), çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 32.

⁷⁷ Hakîm Nâsır-ı Hüsrev Mervezî, *Sefernâme*, haz. Muhammed Debîr-i Siyâkî (Tahran: Kitâbfurûş-i Zevvar, 1335), 3; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhâb Tarzî (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994), 5.

⁷⁸ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, haz. Muhammed Debîr-i Siyâkî, 4; Nâsır-Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhâb Tarzî, 6.

⁷⁹ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, 35.

⁸⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, 21.

⁸¹ *Hudûdü’l-âlem*, çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 56-65; Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Ca’fer el-Ya’kûbî, *el-Büldân*, nşr. Muhammed Emîn Dinnavî (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422/2002), 95-96.

dokuma kumaşları, ipek ve pamuk üretimi yapılır. Tüccârların ve sipahsâlârların ikâmet ettiği bir yerdir.⁸² İlk Müslüman coğrafyacılarından Ya'kûbî'nin (öl. 292/905) belirttiğine göre Nîşâbur; Tabeseyn, Kûhistân, Nesâ, Ebîverd, Eberşehr, Câm, Bâharz, Tûs, "Nûkân" denen Tûsu'l-Uzmâ, Zevzen ve İsfârâîn'den oluşan yerleşim yerleri ile geniş bir şehir görünümündedir. Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde hicrî 30/650-51 senesinde Abdullah b. Âmir tarafından fethedilen şehrin halkı Arap ve Acem'den oluşuyordu.⁸³

Horasan Fars, Arap ve Türk⁸⁴ milletleri ağırlıklı olmak üzere Çingenelerin de yaşadığı bir coğrafya olma özelliğine sahipti.⁸⁵ Bünyesinde barınan etnik kimliklerin çeşitliğine bağlı olarak 4./10. asırda en çok konuşulan diller Arapça, Farsça ve Türkçe idi.⁸⁶

Horasan halkı; temiz tabiatlı, uzun boylu, güzel çehreli insanlardı. Kalbleri temiz, gönülleri nefsin arzularından azade, ilim, iffet sahibi, şerîate bağlı, hakkaniyetli ve cengâver yaratılışa sahipti.⁸⁷

Bölgede İslâmiyet hâkim din olmakla birlikte birçok şehirde Yahûdî, Hıristiyan, Mecûsî, Budist, Şamanist bulunurdu.⁸⁸ Emevîler ve Abbâsîler döneminde başta

⁸² *Hudûdü'l-âlem*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, 57; *Hudûd al-Âlam: 'The Regions of The World' a Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.*, çev. V. Minorsky, 102.

⁸³ el-Ya'kûbî, *el-Büldân*, 95-96; İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nîşâbûr* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 139-150.

⁸⁴ Recep Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 141. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütûhâtına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler (MÖL. II-MS.VII.yy.)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1984).

⁸⁵ Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 134-142; Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesinde Horasan'ın Sosyal Yapısı: Etnik, Dinî, Sınıfsal Unsurlar ve Yapı", *Tarih Okulu* 32 (2017), 637-639.

⁸⁶ Çetin, "Horasan", 18/235.

⁸⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 302-303.

⁸⁸ Yunus Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dinî ve Sosyal Yapısı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 34-35.

Hâricîler⁸⁹ olmak üzere Mürcie⁹⁰, Şîa⁹¹, Ehl-i Sünnet⁹², Mu'tezile⁹³, Bâtıniyye ve Kerrâmîyye gibi çeşitli mezhepler bölgede faaliyet göstermiştir.⁹⁴

Horasan'da dağlardan çıkarılan değerli cevherler yanında altın ve gümüş madenleri bulunur, dokuma ve ipekli kumaşlar ile turkuaz ve ilaç üretimi yapıldı. Sahip olduğu stratejik önemle birlikte yer altı ve kaliteli üretim kaynağı ile ticaret hayatı canlı olan Horasan, bulunduğu coğrafyada cazibe merkezi idi.

Horasan, tarihin hemen her döneminde İslâmî İlimlerin çeşitli alanında yetişen âlim, sûfî, filozof ve ediplere anayurt olmuştur. Nitekim 4-5./10-11. asırda Horasan'da yaşayan başlıca şahsiyetlerden bazıları şunlardır:

Kıraat ve Tefsir

Kıraat-i aşere hakkında bilinen en eski eserin müellifi İbn Mihrân en-Nîsâbûrî (öl. 381/992), İbn Habîb en-Nîsâbûrî (öl. 406/1016), Sa'lebî (öl. 427/1035), Hîrî (öl. 430/1039'dan sonra), Abdülkerîm el-Kuşeyrî (öl. 465/1072) ve Vâhidî (öl. 468/1076).

Hadis

⁸⁹ Konuyla ilgili bir çalışma; Ahmet Yöner, *Horasan-Mâverâünnehir Bölgesi'nde Hâricîlik* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005).

⁹⁰ Konuyla ilgili bir çalışma; Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Horasan* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994).

⁹¹ Konuyla ilgili bir çalışma; Habip Demir, *Horasan'da Şîilik* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

⁹² Konuyla ilgili çalışmalar; Davut Eşit, *Hicrî IV.-V. asırlarda Irak-Horasan'da Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017); Faizul Rahman Azizi, *Haneî Mezhebinin Horasan'a Giriş Süreci ve Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁹³ Konuyla ilgili bir çalışma; Yunus Kaplan, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebü'l-Kâsım el-Ka'bi'nin Hayatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

⁹⁴ Çetin, "Horasan", 18/238; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 181-205; Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dinî ve Sosyal Yapısı*, 62-75.

Ebû Ali el-Mâsercisî en-Nîsâbûrî (öl. 365/976), Hâkim el-Kebîr (öl. 378/988), Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014), Ebû Zer el-Herevî (öl. 434/1043) ve Beyhakî (öl. 458/1066).

Fıkıh

Hinduvânî (öl. 362/973) ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî (öl. 373/983).

Tasavvuf

Ebû Amr İsmâîl b. Nüceyd (öl. 366/976), Ebü'l-Kâsım en-Nasrâbâdî (öl. 367/978), Serrâc et-Tûsî (öl. 378/988), Ebû Ali Dekkâk (öl. 405/1015), Hargûşî (öl. 406/1015-16), Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (öl. 412/1021), Ebü'l-Hasen el-Harakânî (öl. 425/1033), Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038), Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr (öl. 440/1049), Ebû Kâsım Cürcânî (öl. 450/1058), Abdülkerîm el-Kuşeyrî (öl. 465/1072).

Şiir

İran'ın büyük şâiri Rûdekî (öl. 329/941), İran'ın millî destânı *Şâhnâme*'nin müellifi Firdevsî (öl. 411/1020 [?]), İslâm devri İran edebiyatının ilk dönem kasîde şâirlerinden Ferrûhî-i Sistânî (öl. 429/1037-1038) ve Unsurî (öl. 431/1039-40).

Dil

Tehzîbü'l-luga adlı hacimli sözlüğün sahibi Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (öl. 370/980); *el-Muhît* adlı sözlüğü yazan lugat âlimi, edip, şair ve Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd et-Tâlekânî (öl. 385/995); *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih* adlı edebî eleştirinin müellifi edip ve şair, Cürcân kadısı Ebü'l-Hasan el-Cürcânî (öl. 392/1001-1002); *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs* adlı eserde, Kur'an ve hadislerde yer alan garîb kelimelere yer veren Ahmed b. Muhammed el-Herevî (öl. 401/1011).

Son olarak; 4./10. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı tahmin edilen, ilk Farsça tıp kitabı olarak kabul edilen *Kitâbü'l-Ebniye an hakâiki'l-edviye* 'nin sahibi Ebû Mansûr el-Herevî ve Nîşâburlu filozof Ebü'l-Hasan el-Âmirî (öl. 381/992) bu dönemin önde gelen âlimleri arasında zikredilir.

1.3. Sülemî'nin Hayatı

1.3.1. Künyesi, Doğum Tarihi ve Yeri

İmâm, hâfız, âlim, muhaddis, müfessir, müverrih, zâhid, sûfî, muhakkik, evhad,⁹⁵ Horasan şeyhi ve sûfîlerin büyüğü sıfatları ile tavsif edilen Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Mûsâ b. Hâlid b. Sâlim b. Râviye b. Saîd b. Kabîsa b. Serrâk (Sürâka), 325/937 senesinde Cemâziye'l-âhira'nın onu / 25 Nisan

⁹⁵ Süleyman Uludağ, “Muhammed b. Hüseyin Sülemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/53-55. Sülemî'nin “muhakkik” ve “evhad” sıfatlarıyla zikredildiği yerler: Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed es-Sülemî, “Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf”, thk. Kenneth Honerkamp, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessesesi-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessesesi-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/129; Sülemî, “Risâletü ravzati'l-mürîdîn”, thk. Muhammed Sûrî, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessesesi-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessesesi-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/373.

Salı günü Nîşâbur'da dünyaya geldi.⁹⁶ Muhammed b. Hüseyin, baba tarafından Ezd anne tarafından Süleyym kabilesine mensuptur.⁹⁷

1.3.2. Babası

Sülemî'nin babası Hüseyin b. Muhammed b. Musa, sürekli mücâhede üzere olan büyük şeyhlerden idi. Nitekim hadis âlimi Hâkim Nîsâbü'rî (öl. 405/1014), Hüseyin b. Muhammed'i; "Muâmelât ashâbı içinde onun gibisini az gördüm" sözleriyle anlatır.⁹⁸

⁹⁶ Hâkim Nîsâbü'rî, *Târîhu Nîsâbü'rî*, thk. Mâzin b. Abdurrahman el-Bahsîlî el-Beyrutî (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006), 398-399; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Naîm el-Araksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 17/247; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahlâbî men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnâût - Mahmûd el-Arnâût (Dımaşk - Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1410/1989) 5/67; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, [t.y.]), 9-10 (İki cilt tek kitapta; bu kitapta iki tane 10. cilt var. 9. cilt yok. Muhtemelen baskı hatası. Buna göre Sülemî maddesinin 9. ciltte yer alması gerekir), 259.

Abdülgâfir el-Fârisî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin doğum tarihini hicrî 330 senesi olarak verirken, Zehebî bu konuda Sülemî'nin talebesi Muhammed b. Ali el-Haşşâb'ın verdiği şu bilgileri aktarır: "Hicrî Cemâziye'l-âhira'nın onuncu günü 325 senesinde doğdu. Bu tarih Mekkî b. Abdân'ın ölümünden altı gün sonradır. 333 senesinde Ebû Bekir Sıbgî'den, Esam ve Ebû Abdillâh b. Ahram'dan hadis yazdı ve dedesi İsmail b. Nuceyd'den pek çok hadis dinledi". (Bk. Abdülgâfir el-Fârisî, *Târîhu Nîsâbü'rî: el-Müntehab mine's-siyâk*, haz. Mahmûd Kâzım el-Mahmûdî (Kum: Cemâatü'l-Müderrişîn, 1362/1403/1983), 9; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, 17/247.) Sülemî'nin doğum tarihi hakkında verilen bu iki farklı bilgi değerlendirildiğinde, 330 senesinde doğan bir çocuğun henüz üç yaşında iken hadis yazamayacağı ve Mekkî b. Abdân'ın dört Cemâziye'l-âhira 325 senesinde vefat ettiği düşünülürse, 325 tarihi Sülemî'nin doğum tarihi olarak kabul edilmelidir. (Bk. Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri* (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1969), 35.

⁹⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956), 3/1046; Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, bi-i'tinâ' Sven Dederling (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1394/1974) 2/380.

⁹⁸ Hâkim Nîsâbü'rî, *Târîhu Nîsâbü'rî*, 398-399.

Abdullah Münâzil ve Ebû Ali Sekafî ile sohbet etmiş, Şiblî'yi görmüştü.⁹⁹ Rivâyet edildiğine göre şeyh Ebû Abdurrahman doğduğunda ne kadar mülkü varsa satıp tasadduk etti. “Oğlun oldu, onun için hiçbir şey bırakmadın” diyenlere; “Eğer sâlih olursa Hak Teâlâ sâlihlerin işlerine kefildir. Eğer bozguncu olursa bozma âletini ben vermemiş olurum” karşılığını verdi. Hicrî 340/951 yılından sonra vefat etti.¹⁰⁰

1.3.3. Nisbesi

Ebû Abdurrahman, “es-Sülemî” nisbesini anne tarafından dedesi Ebû Amr İsmail'in mensup olduğu Süleym kabilesine nisbetle almıştır.¹⁰¹ Süleym kabilesi ataları Süleym b. Mansûr'a dayanan Arapların meşhur bir kabilesidir ve müntesibleri sayılamayacak kadar çoktur.¹⁰² Bu kabile mensupları İslâm coğrafyasının çeşitli yerlerine dağılmış, hatta onlardan bir cemâat Şam'ın Hims şehrinde ikamet etmiştir.¹⁰³

1.3.4. Dedesi

Künyesi Ebû Amr İsmail b. Nüceyd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hâlid es-Sülemî olarak zikredilen Sülemî'nin dedesi İbn Nüceyd, sika bir râvîdir, meşâyih-ı kibârdan Ebû Osman el-Hîrî'nin mürîdi idi. Cüneyd-i Bağdâdî ile arkadaşlık etti.¹⁰⁴ Horasan, Rey ve Bağdad ulemâsından hadis dinledi. Kendisinden hadis rivâyet edenler arasında Hâkim

⁹⁹ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, tsh. Mehdî Tevhîdîpûr (Tahran: Kitâbfurûş-i Mahmûdî, 1337/1921), 312. Hüseyin b. Muhammed, oğlu Sülemî'ye Ebû Ali Sekafî'den işittiği; Ahnef'in, ihvânın evlattan daha faziletli olduğuna dair söylediği sözü rivâyet eder. Bu rivâyet Sülemî'nin, babası Hüseyin b. Muhammed'den, onun da Ebû Ali Sekafî'den istifade ettiğinin işaretidir. Bk. Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, thk. Mecdi Fethi es-Seyyid (Tanta: Dârü's-Sahâbe li't-Türâs, 1410/1990), 94;

¹⁰⁰ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, tsh. Mehdî Tevhîdîpûr, 312.

¹⁰¹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Muhammed Emîn (Beyrut: Muhammed Hâşim el-Kütübî, 1976), 113; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ'*, thk. Nûreddin Şerîbe (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1406/1986), 313.

¹⁰² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 111; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb* (Beyrut: Dârü Sâdır, [t.y.]), 2/128-129.

¹⁰³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 112.

¹⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/487-488.

en-Nîsâbûrî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Ebû Hafs b. Mesrûr vardı.¹⁰⁵ İbn Nüceyd tasavvuf ve muâmelât konusunda zamanının önde gelenlerinden olmakla birlikte ecdadından kendisine tevarüs eden büyük bir servetin vârisi idi. O, bu servetten sadece ömrünü idame ettirecek kadarını ayırmış geri kalanını zühhâd ve ulemânın önde gelenlerine hediye etmişti.¹⁰⁶ İbn Nüceyd'in riyâdan sakınmak konusunda gösterdiği titizliği ortaya koyması bakımından şeyhi Ebû Osman el-Hîrî ile arasında geçen bir hâdiseden söz edilir. Rivâyet şöyledir: “Bir gün Ebû Osman el-Hîrî bazı ihtiyaçlarını karşılamak için bir şeyler taleb etmiş, fakat bu talebinin yerine getirilmesi geciktiği için can sıkıntısıyla insanlar arasında ağlamıştı. Ebû Amr İbn Nüceyd yatsı namazından sonra içinde iki bin dirhem olan bir keseyi kendisine getirdi. Ebû Osman bu duruma sevinip ona dua etti. Meclisinde oturduğu bir sırada şöyle dedi: “Ey İnsanlar! Yaptığı bu işten dolayı Ebû Amr’e teşekkür ediyorum. O yaptığı iyilikle cemâatin temsilcisi oldu ve şu kadar getirdi. Allah ecrini versin”. Bu sözler üzerine Ebû Amr ayağa kalkarak şöyle dedi: “Ben onu anam râzı olmadığı hâlde kendi malından getirdim. Onu geri vermelisin ki ben de onu anama iâde edeyim”. Ebû Osman da kesenin getirilmesini emretti ve onu geri verdi. Gece karanlığı basınca yine aynı vakitte İbn Nüceyd keseyi Ebû Osman’a götürdü ve şöyle dedi: “Bunu öyle yapmalısın ki, seninle benden başkası bilmesin”. Bu durum karşısında Ebû Osman ağladı ve bu olaydan sonra; “Ben Ebû Amr’ın himmetinden korkarım” derdi.¹⁰⁷ Hicrî 365 yılının Rebûlevvel ayında vefat eden Ebû Amr İbn Nüceyd, Şâhenber’e defnedildi.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 112.

¹⁰⁶ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 112-113.

¹⁰⁷ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 113; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, 35-36.

¹⁰⁸ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 113

1.3.5. Vefat Tarihi ve Yeri

Sülemî'nin Nîşâbur'da, içinde sûfilerin meskun olduğu herkes tarafından bilinen bir düveyresi¹⁰⁹ vardı.¹¹⁰ 412/1021 yılı 3 Şaban Pazar günü vefat ettiğinde,¹¹¹ cenazesi Nîşâbur'daki düveyresine defnedildi.¹¹² Hatîb el-Bağdâdî ve Sem'ânî, Sülemî'nin kabrini gördüğünü ve ziyaret ettiğini söyler.¹¹³

¹⁰⁹ Düveyre; İslâm'ın ilk asırlarında âbid, zâhid ve sûfilerin ilim, zikir, ibadet ve sohbet için toplandıkları mekana verilen isimdir. Bk. Süleyman Uludağ, "Hankah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/43.

¹¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1349/1931), 2/248; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata - Mustafa Abdülkâdir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 15/151; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ'*, 313.

¹¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/249; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/151; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 2/129; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/1047; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ'*, 315; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'îyyeti's-sugrâ*, thk. Muhyiddin Ali en-Necîb (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013), 1/190-191; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Mektebü't-tahkîk bi-îşrâfi Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1416/1995), 6/62.

¹¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/151. M. Louis Massignon, Sülemî'nin ölürken Nîşâbur'daki tekke-kütüphanesinin yönetimini İbn Bâkûye eş-Şîrâzî'ye (öl. 442/1050) bıraktığını belirtir. Bk. Massignon, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Ardıç Yayınları, 2006), 1/40.

Sülemî öldüğünde, başının, Ebû Hafs el-Haddâd'ın ayağının ucuna gelecek şekilde gömülmesini vasiyet etmiştir. Bk. Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliya* (Evliya Tezkireleri), çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 371. Fakat kaynaklarda Ebû Hafs'ın nerede medfun olduğu bulunamadığından, Sülemî'nin söz konusu vasiyetinin yerine getirilip getirilemediği bilinmemektedir.

¹¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 113.

1.3.6. İlmî Şahsiyeti

1.3.6.1. Hadisçiliği

Âlim ve sûfî bir baba ve dedenin himayesi altında yetişen Sülemî'nin ilk eğitimini ve terbiyesini ailesinden aldığını ifade etmek gerekir. Sülemî'nin, Hâkim Nisâbûrî'nin onun hakkında verdiği bilgiye dayanılarak oldukça erken yaşlarda ilim tahsiline başladığı söylenebilir. Nitekim hicrî 333 senesinde henüz sekiz-dokuz yaşında iken Sıbgî'den hadis yazan Sülemî,¹¹⁴ otuzlu yaşlarda eserler telif etmeye başladı.¹¹⁵ Bu eserler Abdülgâfir el-Fârisî'nin ifadesiyle; tertibinde Sülemî'yi başka kimsenin geçemediği kıymette idi.¹¹⁶ Dedesi Ebû Amr'dan annesine miras kalan emlak ve kütüphanenin tek vârisi olmakla¹¹⁷ geçim sıkıntısı yaşamayan Sülemî, ömrünü seyahat, eser telif etmek ve mürid yetiştirmekle geçirdi. Hatîb el-Bağdâdî, Sülemî'nin Bağdat'a defaatle geldiğini söyler.¹¹⁸ Bağdat'tan başka Irak ve Hicaz'a da¹¹⁹ yolculuk yapan Sülemî, bu yolculuklar esnasında birçok şeyhle tanışmış ve istifade etmiş olacak ki, şeyhlerinin zikredilenlerden daha fazla olduğu ifade edilir.¹²⁰ Kaynaklarda belirtildiği kadarıyla kendisinin ve kendisinden rivâyette bulunan şeyhlerin isimleri şöyledir:

a) Sülemî'nin hadis rivâyet ettiği şeyhler

¹¹⁴ Hâkim Nisâbûrî, *Târîhu Nisâbûr*, 398-399.

¹¹⁵ Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiki't-tefsîr* (The minor Qur'an commentary of Abu Abd ar-Rahman Muhammad), thk. Gerhard Böwering (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1995), 16; Sülemî, *Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, thk. Ferîk mine'l-bâhisîn ([y.y.]: 1427/2006), 35.

¹¹⁶ Abdülgâfir el-Fârisî, *Târîhu Nisâbûr*, 9.

¹¹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 9/210-211.

¹¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248.

¹¹⁹ Sülemî, Nisâbur'dan Hicaz'a yaptığı hac yolculuğuna, şeyhi Ebû'l-Kâsım Nasrâbâdî ile hicrî 366 yılında çıkmıştır. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 17/249.

¹²⁰ Sülemî, şeyhi Nasrâbâdî ile yaptığı hac yolculuğunda, şeyhinin, hangi beldeye uğradılarsa, o belde hadis rivâyet eden birini veya birilerini bulup hadis dinlemek konusunda kendisini teşvik ettiğini söyler. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 17/249; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 113; Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* ([y.y.]: [t.y.]), 3/256.

Ebü'l-Abbâs el-Esam, Ahmed b. Muhammed b. Abdûs et-Tarâîfî, İsmail b. Nüceyd es-Sülemî, Ahmed b. Ali b. Hasnûye el-Mukri', Muhammed b. Ahmed b. Saîd er-Râzî, Abdullah b. Fâris el-Ömerî el-Belhî, Muhammed b. el-Müemmel el-Mâsercisî, Ebû Ali el-Hüseyn b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, Saîd b. el-Kâsım el-Berzeî, Ahmed b. Muhammed b. Rumejh en-Nesevî.¹²¹ Nîşâbur'dan başka Merv, Irak ve Hicaz şeyhlerinden de hadis rivâyet etmiştir.¹²²

b) Sülemî'den hadis rivâyet edenler

Ebü'l-Kâsım el-Ezherî, Kādî Ebü'l-Alâ el-Vâsitî, Ahmed b. Abdülvâhid el-Vekîl, Ahmed b. Ali et-Tevvezî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdülvâhid, Muhammed b. Ali İbnü'l-Feth el-Harbî, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebû Bekir el-Beyhakî, Ebû Saîd b. Râmeş, Ebû Sâlih el-Müezzin, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ el-Müzekkî, Ebû Abdillâh es-Sekafî, Ali b. Ahmed b. el-Ahram, Muhammed b. İsmâil et-Teflîsî, Ebû Bekir b. Halef, Ali b. Ahmed el-Medînî el-Müezzin¹²³ ve Hâkim en-Nîsâbü'rî.¹²⁴

Sülemî hadis rivâyetinde muksirûndan idi. Kendisinden yedi yıl önce vefat eden meşhur hadis hâfızı Hâkim en-Nîsâbü'rî, Sülemî'den hadis rivâyet etmiştir.¹²⁵ Sülemî kırk yıldan daha fazla bir süre imlâ ve kırâat yoluyla hadis tahdis etti.¹²⁶

Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) Muhammed b. Yûsuf el-Kattân en-Nîsâbü'rî'nin kendisine; Sülemî'nin sika bir râvî olmadığını ve sûfiler için mevzu (uydurma)

¹²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/1046; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/208.

¹²² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Abdülfettâh Ebû Sünne (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 6/119.

¹²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/1046; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/209; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Salâh Muhammed el-Hiyemî; râceahu Abdülkâdir el-Arnâût - Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1436/2015), 8/40.

¹²⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976), 98.

¹²⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 113; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 2/129.

¹²⁶ Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 98.

hadisler söylediğini kaydeder.¹²⁷ Fakat Hatîb, Sülemî'nin yaşadığı beldede itibarı yüksek ve hadis konusunda sağlam bir kimse olduğunu söylerek, Muhammed b. Yûsuf ile aynı kanaati paylaşmadığını gösterir.¹²⁸ Sübkî de *Tabakâtü'l-kübrâ* eserinde Hatîb'in sözünü teyid ederek, Sülemî'nin sika olduğunu belirtir.¹²⁹ Ulemâ arasındaki bu fikir ayrılığı, Sülemî'nin bir hadis hafızı olarak hadis rivâyetindeki güvenilirliğine değil, onun tasavvufu temsil eden kimliğiyle eserlerinde yer verdiği birtakım hadislerle alakalı bir husus olduğu görünür.¹³⁰ Sülemî zamanında ve öncesinde tasavvuf hakkında eser yazan diğer bazı muhaddis-sûfî müelliflerin eserlerine de aynı konuda getirilen eleştiriler dikkate alındığında, Sülemî'ye yönelik bu cerh üslubunun şahsına münferit olmadığı, tasavvuf alanında kullanılan bazı hadislere karşı geliştirilen bir tutum olduğu ortaya çıkar.

1.3.6.2. Sûfilîği

Hadis ve tefsir ricâl kitaplarında terceme-i hâline yer verilen Sülemî'nin kimliğine esas renk veren onun sûfilîğidir. Tasavvufun ilim ve hâlini öncelikle baba ve dedesinden öğrenen¹³¹ Sülemî'nin tasavvuf yolundaki ilk üstadı Şeyh Ebû Sehl Su'lûkî (öl.

¹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/151; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 6/119.

¹²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248.

¹²⁹ Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1392/1972), 1/138.

¹³⁰ Zehebî, bir yandan Sülemî'nin eserlerinde mevzu hadisler olduğuna dair rivâyetleri zikrederken diğer yandan onun, Müslim'de yer alan bir hadisin senedinde yer aldığını göstermesi buna örnek verilebilir. Bk. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 17/252-254.

¹³¹ Abdülgâfir el-Fârisî, *Târîhu Nîsâbûr*, 9.

369/980) idi.¹³² Fakat daha sonra Şeyh Ebü'l-Kâsım Nasrâbâdî'nin (öl. 367/978)¹³³ müridi oldu ve onun elinden hırka giydi.¹³⁴

Kuşeyrî'nin, “zamanında benzeri bulunmayan bir şeyh”;¹³⁵ İbnü'l-Arabî'nin “sıddîklik ile nebîlik arasındaki kurbet makâmında yer alan bir velî”¹³⁶ olarak nitelendirdiği Sülemî, çevresinde ve sûfîler arasında yüksek bir itibara sahipti.¹³⁷ Sahip olduğu bu haklı itibar sebebiyle olsa gerek sohbet ve ders halkasına birçok kişi katıldı ve kendisinden istifade etti. Manevî terbiyesinde yetişip kendisine mürid olanlardan

¹³² Adı: Muhammed b. Süleymân es-Su'lûkî el-Fakîr'dir. Şer'î ilimlerde zamanının imâmı ve bir tanesiydi. Şiblî, Murtaîş ve Ebû Ali Sekafî'nin sohbetinde bulunmuş; Ebü'l-Hasan Bûşencî ve Ebû Nasr es-Saffâr en-Nisâbûrî ile arkadaşlık etmiştir. Semâî güzel ve hâli iyi idi (Bk. Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, tsh. Mehdî Tevhîdîpûr, 312-313). Sülemî, *Tabakât* eserinde tasavvuftaki ilk üstadı Ebû Sehl es-Su'lûkî'nin terceme-i hâline her nedense yer vermemiştir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 6-518; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye* (İlk Zahid ve Sûfîler), çev. Abdürrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), 3-341.

¹³³ Ebü'l-Kâsım Nasrâbâdî, Ebû Bekir eş-Şiblî'nin; Şiblî de Cüneyd-i Bağdâdî'nin mürididir. Bk. Reşat Öngören, “İbrâhim b. Muhammed Nasrâbâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/417-418.

¹³⁴ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, tsh. Mehdî Tevhîdîpûr, 311.

¹³⁵ Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 144.

¹³⁶ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (Beyrut: Dârü Sâdır, [t.y.]; Kahire: 1911'in ofset baskısı), 2/260-261; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 7/438-445.

¹³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 2/248.

başlıcaları arasında; Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038), Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr (öl. 440/1049)¹³⁸ ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) isimleri zikredilir.¹³⁹

1.3.6.3. Bir Müellif Olarak Sülemî

Sülemî'nin, telif ettiği eserlerde mevzu edindiği konuyu okuyucuya sunarken öncelikle âyet ve hadis hafızı kimliğiyle öne çıktığı görülür. O, ele aldığı mevzuyu ilgili âyet ve hadis rivâyetleriyle delillendirmekle kalmaz, muhakkık sûfilardan konuyla ilgili kendisine gelen sözleri de sened olarak kullanır. Sülemî'nin eserlerini yazarken takip ettiği bu yöntem, onun muhaddis, müfessir ve mutasavvıf kimliğinin bir tescili olarak kabul edilebilmekle birlikte kendisinden önceki sûfî mirası taşıması yönüyle bir müverrih olduğunun apaçık göstergesidir.¹⁴⁰

¹³⁸ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, tsh. Mehdî Tevhîdîpûr, 311; Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221); Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın, Ebû'l-Fadl'ın yönlendirmesiyle Sülemî'nin elinden hırka giydiğini ve bunun üzerine Mihen'e halkı irşâd etmek için gittiğini söyler. Bk. Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliya*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık 2012), 714. Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr, Ebû Abdurrahman es-Sülemî ile ilgili bir hatırasını şu sözlerle anlatır: “Ebû Abdurrahman'ın huzuruna girmiştım; onunla ilk karşılaşmam idi; şöyle dedi: Kendi elimle sana bir öğüt yazmamı ister misin? Ben de: Evet, dedim. Bunun üzerine bana şu öğüdü yazmıştır: Dedem İsmail b. Nüceyd'in şöyle söylediğini duydum: Cüneyd şöyle demiştir: Tasavvuf, ahlakıdır. Senden ahlaklı olan kimse, senden daha iyi sûfidir”. Bk. Abdürrezzâk Kâşânî, *Letâifü'l-i'lâm fî işârâti ehli'l-ilhâm*, thk. Saîd Abdülfettâh, 1/323-324; Abdürrezzâk Kâşânî, *Letâifü'l-i'lâm fî işârâti ehli'l-ilhâm* (Tasavvuf Sözlüğü), çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 135-136.

¹³⁹ Kuşeyrî, şeyhi Ebû Ali ed-Dekkâk'ın (öl. 405/1015) vefatından sonra, şeyhinin pîrdaşı - Ebû Ali ed-Dekkâk ile Sülemî'nin şeyhi; Ebû'l-Kâsım en-Nasrâbâdî'dir- Sülemî'nin sohbetine katılmıştır. Sülemî, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sinde Ebû Ali ed-Dekkâk'tan sonra ismine en çok yer verdiği sûfidir. Bk. Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 13.

¹⁴⁰ Örnek olarak; Sülemî, “Kitâbü's-Semâ’”, thk. Nasrullah Pürcevâdî, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1372 hş./1993), 2/14-25. Sülemî bu eserinde, âyet ve hadislerle delillendirdiği *semâ'* hakkındaki görüşlerini ifade ettikten sonra bu konuda derin bir inceleme yaptığını; semâ'ın (şarkı ve şiir dinlemek) mübâh olduğuna dair Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnad edilen otuzdan fazla hadis tahrir ettiğini fakat anlayış sahibi olanlar için bu hadislerin bir kısmını zikretmenin yeterli olacağını düşünerek eserinde bütün hadislere yer vermediğini belirtir. Bundan başka Sülemî;

1.4. Eserleri

İlim hayatına hadis rivâyet etmekle başlayan Sülemî, asıl şöhreti tasavvuf ilmine dair yazdığı eserler ile kazandı.¹⁴¹ Sülemî, sûfîlerin sözlerine önem verdi. Bu yüzden onlara dair sünen, tefsir ve tarih kitapları telif etti.¹⁴² Sûfî şeyhleri bir araya getirdi ve onları tabakalara ayırarak terceme-i hâllerini yazdı.¹⁴³ Sülemî'nin telif ettiği bu güzel eserler, hakikat ilimleri, sûfîlerin yaşayışları ve diğer konularda kaynaklık sağlar.¹⁴⁴

Sülemî'nin 350/961 yılından sonra yazmaya başladığı eserlerinin¹⁴⁵ sayısı yüze ulaşmış hatta Abdülgâfir el-Fârisî'nin zikrettiğine göre eserlerinde yer alan konu

İmâm Mâlik, İmâm Şâfî, Cüneyd, Ebû Sehl Muhammed b. Süleyman ve Ebû Osman Mağribî'nin de semâ' hakkındaki görüşlerini eserinde zikreder. Bk. Sülemî, “Kitâbü's-Semâ'”, 2/20-23.

¹⁴¹ Kaynakların haber verdiğine göre Sülemî daha hayattayken, sûfîlerin bazı Kur'ân âyetleri hakkındaki yorumlarını derlediği *Hakāiku't-tefsir* eseri, zamanın ordu komutanı âlim nisbesiyle anılan Nasr b. Sebüktekin'in büyük teveccühüne mazhar olur. Sebüktekin, zikri geçen eseri on cilt halinde çoğalttırmış ve âyetlerin altın suyuyla yazılmasını emretmiştir. Sülemî, hankahına gelen Sebüktekin'e eserin icazetini vermiştir. Bk. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 17/248-249.

¹⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/208; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 313; İbn Hacer el-Askâlânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/62.

¹⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/151; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 6/118-119.

¹⁴⁴ Tağrıberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 3/256.

¹⁴⁵ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 17/247.

başlıkları yüzü de aşmıştır.¹⁴⁶ Telif ettiği eserlerin bin farklı konuda olduğu rivâyetler arasındadır.¹⁴⁷

1.4.1. Kaynaklarda Sülemî'ye Nisbet Edilen Eser İsimleri

Sülemî muhaddis, müfessir, mutasavvıf ve müverrih kimliğini müellif olma özelliğiyle taçlandıran tarihî bir şahsiyettir. Bu çok yönlü olduğu kadar birbiriyle mündemiç hususiyetleri itibarıyla tarih, tasavvuf; muhaddis, müfessir ve evliyâyâ dair tabakât türü eserler ile müellif isimleri ve eserleri konulu bibliyografya türü çalışmalarda ismine ve eserlerine yer verilen Sülemî'nin, söz konusu kaynaklarda yapılan araştırmamızda (Melâmetiyye konusunun tekrarıyla birlikte) kırk eseri olduğu tespit edilmiştir. Aşağıda isimlerine yer verilen eserler konularına göre ele alınarak tasavvuf, tefsir, hadis ve kelâm olmak üzere dört ana kategoride tasnif edilmiştir.

Tasavvuf

1. *Kitâbü's-sünen*¹⁴⁸
2. *Hakâiku't-tefsîr*¹⁴⁹

¹⁴⁶ Abdülgâfir el-Fârisî, *Târîhu Nîsâbûr*, 9; Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/222; Zehebî, *Mîzân*, 6/119; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 98.

¹⁴⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/210-211; Zehebî bir başka eserinde, Sülemî'nin, sûfilerin ilimleri hakkında yedi yüz konuda eser yazdığını ve bu eserlerin makbul olduğunu belirtir. Bk. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 17/247.

¹⁴⁸ Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/208; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 313; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/62. Nureddin Şerîbe, *Kitâbü's-Sünen*'in yazılı aslını bulamadığını belirtir. Bk. İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 313 (2. dipnot).

¹⁴⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/1046; Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, tsh. Mehdi Tevhîdîpûr, 311; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 9-10/259; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Maârif Vekâleti, 1360/1941), 1/673; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Tahran: Mektebetü'l-İslâmiyye ve'l-Ca'ferî Tibrizî (Ofset Baskı), 1387/1967), 2/61; Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdülhalîm en-Neccâr - es-Seyyid Ya'kûb Bekir - Ramazan Abdüttevâb (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993), 2(3-4)/478; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî: el-Akâid ve't-*

3. *Târîhu 's-sûfiyye*¹⁵⁰
4. *Tabakâtü 's-sûfiyye*¹⁵¹
5. *es-Sayhûr fî nakdi 'd-duhûr*¹⁵²
6. *Mihanü 'l-meşâyah*¹⁵³
7. *Uyûbü 'n-nefs*¹⁵⁴
8. *Kitâbü 'l-Fütüvve*¹⁵⁵
9. *Erbaûn fî 'l-hadîs*¹⁵⁶

tasavvuf, fehârisü'l-mücellidi'l-evvel, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmiatü'l-Îmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1403/1983) 1(4)/179-180.

¹⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248; Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 9/208.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî 'târîh* (Beyrut: Dârü Sâdır - Dârü Beyrut, 1386/1966), 9/326; Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü 'l-Üns*, tsh. Mehdî Tevhîdîpûr, 311; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifîn*, 9-10/259; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü 'l-ârifîn*, 2/61; Carl Brockelmann, *Târîhü 'l-edebî 'l-Arabî*, 2(3-4)/479; Fuat Sezgin, *Târîhü 't-türâsi 'l-Arabî*, 1(4)/180-181.

¹⁵² Kuşeyrî, Sülemî'nin, Hüseyin b. Mansûr'un sözlerinden derlediği bir mecmuası olduğunu ve buna *es-Sayhûr fî nakdi 'd-duhûr* adını verdiğini belirtir. Süleyman Ateş bu eseri Sülemî'ye ait gösterirken; Brockelmann, Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc'ın eserleri arasında zikreder. Bk. Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 325-326; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/248; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, 65; Carl Brockelmann, *Târîhü 'l-edebî 'l-Arabî*, 2(3-4)/462.

¹⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/437; N. Şerîbe “*Mihanü 's-sûfiyye*” ismiyle eseri zikreder. Bk. Sülemî, *Tabakâtü 's-sufiyye*, thk. Nûreddin Şerîbe (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1434/2014), 41.

¹⁵⁴ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifîn*, 9-10/259; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü 'l-ârifîn*, 2/61; Carl Brockelmann, *Târîhü 'l-edebî 'l-Arabî*, 2(3-4)/479; Fuat Sezgin, *Târîhü 't-türâsi 'l-Arabî*, 1(4)/181-182.

¹⁵⁵ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifîn*, 9-10/259; Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 2/1445; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü 'l-ârifîn*, 2/61; Carl Brockelmann, *Târîhü 'l-edebî 'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, *Târîhü 't-türâsi 'l-Arabî*, 1(4)/183.

¹⁵⁶ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifîn*, 9-10/259; Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 1/53; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü 'l-ârifîn*, 2/61; Fuat Sezgin bu eseri, *el-Erbaûn fî (ahlâk) es-*

10. *Âdâbü't-teâzî*¹⁵⁷
11. *Âdâbü's-sûfiyye*¹⁵⁸
12. *Âdâbü's-suhbe ve husnü'l-ışra*¹⁵⁹
13. *Derecâtü'l-muâmelât*¹⁶⁰
14. *Beyânü zeleli'l-fukarâ' ve mevâcibi âdâbihim*¹⁶¹
15. *Sünenü's-sûfiyye*¹⁶²
16. *Kitâbü'l-Envâr*¹⁶³
17. *Makâmâtü'l-evliyâ*¹⁶⁴

sûfiyye ve *el-Erbaûn fi't-tasavvuf* başlıkları ile zikreder. Bk. Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184.

¹⁵⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/42; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/61.

¹⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/42; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/61; Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/479; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184. Süleyman Ateş, *Âdâbü's-sûfiyye* ile *Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye* adlı eserlerin aynı kitap olduğunu belirtir. Bk. Süleyman Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risâleleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 4.

¹⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/46; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/61; Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/182-183.

¹⁶⁰ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/61; Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/182.

¹⁶¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/955; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/61; Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/183.

¹⁶² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1006; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/61; Sülemî, “Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf”, 3/146.

¹⁶³ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/61.

¹⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1784; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/61; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184.

18. *Menâhicü 'l-ârifîn*¹⁶⁵
19. *Risâletü 'l-Melâmetiyye*¹⁶⁶
20. *Âdâbü 'l-fakr ve şerâituhu*¹⁶⁷
21. *el-Fark beyne ilmi 'ş-şerîa ve 'l-hakîka*¹⁶⁸
22. *Mes'eletü derecâtî 's-sâdikîn*¹⁶⁹
23. *Galatâtü 's-sûfiyye*¹⁷⁰
24. *Sülûkü 'l-ârifîn*¹⁷¹
25. *Mukaddime fî 't-tasavvuf*¹⁷²
26. *Usûlü 'l-melâmetiyye*¹⁷³
27. *el-İhve ve 'l- ehavât mine 's-sûfiyye*¹⁷⁴

¹⁶⁵ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/479; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/181.

¹⁶⁶ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480.

¹⁶⁷ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/183.

¹⁶⁸ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/183.

¹⁶⁹ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/183.

¹⁷⁰ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/183.

¹⁷¹ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/183.

¹⁷² Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/183.

¹⁷³ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2(3-4)/480; Fuat Sezgin, bu eserin üç başlık ile kütüphanelerde kayıtlı olduğu bilgisini verir: *Risâletü 'l-Melâmetiyye*, *Usûlü 'l-Melâmetiyye* ve *Risâletün fî beyâni ehli 'l-Melâmetiyye*. Bk. Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/182.

¹⁷⁴ Sülemî, *Tabakâtü 's-sufiyye*, thk. Nûreddin Şerîbe, 31.

28. *ez-Zühhd*¹⁷⁵
29. *Kitâbü's-Semâ*¹⁷⁶
30. *Târîhu ehli's-Suffe*¹⁷⁷
31. *Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye*¹⁷⁸
32. *Beyânu ahvâli's-sûfiyye*¹⁷⁹
33. *Mesâilü veredet min Mekke*¹⁸⁰
34. *Vasıyye*¹⁸¹
35. *Şerhu'l-ahvâl*¹⁸²

Tefsir

36. *Emsâlü'l-Kur'ân*¹⁸³
37. *Tehzîbü'n-nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'ân li İbn Şihâb ez-Zührî*¹⁸⁴

¹⁷⁵ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Nûreddin Şerîbe, 39; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/180. Sülemî, eserden *Kitâbü'z-Zühhd* adıyla bahseder. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Nûreddin Şerîbe, 3.

¹⁷⁶ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 523; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184.

¹⁷⁷ Hücvîrî, Sülemî'nin, Ehl-i suffice'nin tarihine dair müstakıl bir eser yazdığını ve bu eserde Ashâb-ı suffice'nin menkıbe, fazilet, isim ve künyelerini anlattığını hatta Suffe ehli arasında, Hz. Aişe'ye iftira edenlerin başında gelen Musattah b. Üsâse b. Abbâd'ı da zikrettiğini belirtir. Bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 99; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 147.

¹⁷⁸ Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/181.

¹⁷⁹ Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184.

¹⁸⁰ Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184.

¹⁸¹ Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184.

¹⁸² Sülemî, “Kitâbü's-Semâ”, 2/24.

¹⁸³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/168. (Sülemî'nin vefat tarihi h. 412 tarihi verilirken ilgili kısımda h. 406 yılı verilmiş. Muhtemel yazım hatasına dikkat edilmelidir); Bağdathî İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/61.

¹⁸⁴ Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184.

Hadis

38. *Suâlât li'd-Dârekutnî*¹⁸⁵

39. *Hadîs (ev cüz') es-Sülemî*¹⁸⁶

Kelâm

40. *er-Redd alâ ehli'l-Kelâm*¹⁸⁷

1.4.2. Sülemî'nin Neşredilen Eserleri

Kütüphane katalog taramasında Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'ye ait birçok eser ve risalenin neşr, tahkik, talik ve çeşitli dillere tercemeleri yapıldığı tespit edildi.¹⁸⁸ Aşağıda; müellife ait esere yapılan tahkik çalışması ilk sırada zikredilerek ardından varsa diğer muhakkık, nâşir ve mütercimlere yer verilmiştir. Eserler yayınlanma tarihi dikkate alınarak sıralanmıştır:

1. *er-Risâletü'l-Melâmetiyye*, “el-Melâmetiyye ve's-sûfiyye ve ehlü'l-fütüvve”, thk. Ebü'l-Alâ Afîfî, Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1364/1945.

er-Risâletü'l-Melâmetiyye; “et-Tasavvuf: el-Vech ve'l-vechi'l-âhir”, thk. ve nşr. Abdülfettah Ahmed Fâvî, Kahire: Mektebetü'z-Zehra, 1415/1995.

Tercemeleri

Türkçe; “İslâm tarihinde ilk Melâmet”, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1950.

Farsça; “Melâmetiyân vü sûfiyân vü civânmerdân”, çev. Ali Razavî, Kabil: Encümen-i Tarîk-i Afganistan, 1965.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184.

¹⁸⁶ Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184.

¹⁸⁷ Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(4)/184.

¹⁸⁸ Eserlerin çeşitli tahkik, neşr ve tercemeleri hakkında verilen bilgilerde, <http://www.theeuropeanlibrary.org> internet sayfasından istifade edilmiştir. (Erişim: 27 Eylül 2019)

¹⁸⁹ Bu çeviri, Afîfî'nin tahkikli neşrinin Farsça tercemesidir.

Fransızca; “Le traite de l'unite dit d'Ibn Arabi, suivi de l'epitre sur le prophete, al-Malamatiyah”, çev. Abdülhâdî, Paris: Editions de l'Echelle, 1977.¹⁹⁰

Fransızca; “La lucidité implacable”, çev. Roger Deladrière, Paris: Arléa, 1991.

İtalyanca; “I custodi del segreto”, çev. Giuditta Sassi, Milano etc.!: Luni, 1997.

2. *Kitâbü'l-Erbâin fi't-tasavvuf*, [nşr. y.], Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1950.¹⁹¹

3. *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Nûreddin Şerîbe, Kahire: Cemâatü'l-Ezher, 1372/1953.

Tabakâtü's-sûfiyye, nşr. Nûreddin Şerîbe, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1969; Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1969; Kuveyt: el-Mektebü'l-Arabî, 1969; Haleb: Dârü'l-Kitâbi'n-Nefîs, 1986; Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2014; nşr. Johannes Pedersen, Paris: Paul Geuthner, 1938¹⁹²; Leiden: E. J. Brill, 1960; nşr. Ahmed el-Şarbâsî, Bağdad: Matbaatü's-Şa'b, 1960.

Tabakâtü's-sûfiyye ve Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât, thk. Mustafa Abdülkâdir Ata, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.

Tercemeleri

Türkçe; “İlk Zâhid ve Sûfiler: *Tabakâtü's-sûfiyye*”, çev. Abdürrezzak Tek, Bursa: Bursa Akademi, 2018.

4. *el-Fark beyne ilmi's-şerîa ve'l-hakîka*, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser, *al-Fark Bayna İlmi's-Şaria wa'l-Hakika*”, çev. ve nşr. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1968, 16/219-231.

5. *Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye ve Uyûbü'n-nefs ve müdâvâtuhâ*, “Jawâmi' âdâb al-sûfiyya and 'uyûb al-nafs wa-mudâwâtuhâ”, thk. Etan Kohlberg, Jerusalem: Institute of Asian and African Studies The Hebrew University, 1976.¹⁹³

¹⁹⁰ Eser; Muhammed b. Fazlullah el-Hindî'nin *et-Tuhfetü'l-mürsele ile'n-nebi*, Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin *Melâmetiyye* ve Evhadüddin-i Balyânî'nin *Risâletü'l-ahadiyye* adlı risâlelerinin tercemelerinden meydana gelmiştir.

¹⁹¹ Bu bilgi, <http://www.theeuropeanlibrary.org> internet sayfasından alınmıştır. (Erişim: 27 Eylül 2019)

¹⁹² Nûreddin Şerîbe'nin *Tabakâtü's-sûfiyye* üzerine yaptığı tahkik çalışması yaygın olduğu için, baskı tarihi Johannes Pedersen'den sonra olmasına rağmen ilk sırada zikredilmiştir.

¹⁹³ Kohlberg'in bu çalışmasında, ön kısımda İngilizce tanıtım, arka kısımda Sülemî'nin iki eserinin tahkiki yer alır.

Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye, [nşr. y.], Kahire: Dârü Cevâmii'l-Kelim, [t.y.].

Tercemeleri

Türkçe; *Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye* ve *Kitâbü'l-Mukaddime fi't-tasavvuf* “Sûfilerin Edepleri”, çev. Cemal Aydın, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2017.

İngilizce; “A collection of Sufi rules of conduct”, çev. Elena Biagi, Cambridge: The Islamic Texts Society, 2010, 2013.

6. *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1397/1977.¹⁹⁴

Kitâbü'l-Fütüvve, thk. İhsân Zünnûn - Muhammed Abdullah, Amman: Dârü'r-Râzî, 2002.

Tercemeleri

İngilizce; “The book of sufi chivalry”, çev. Tosun Bayrak, New York: Inner Traditions, 1982,1983; London: East And West Publishing, 1983.

Almanca; “Der Sufi-Weg zur Vollkommenheit”, çev. Franz Langmayr, Freiburg im Breisgau: Bauer, 1985.

Fransızca; “Futuwah: Traité de chevalerie soufie”, çev. Faouzi Skali, Paris: Éditions Albin Michel, 1989.

İtalyanca; “La Cavalleria spirituale: Kitab-ul-Futuwwa”, çev. Giuditta Sassi, Milano: Luni, 1998.

7. Süleyman Ateş, Sülemî'nin dokuz risalesini tahkik ederek Türkçe çevirisiyle birlikte neşretmiş, söz konusu çalışma; “Tis'a kütüb li Ebî Abdîrrahman Muhammed b. el-Hüseyin b. Mûsâ es-Sülemî” ve “Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risâleleri” adıyla Ankara Üniversitesi Basımevi tarafından 1981 yılında yayınlanmıştır. Eserde yer alan risâleler şunlardır:

Menâhicü'l-ârifîn

Derecâtü'l-muâmelât

Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye

el-Mukaddime fi't-tasavvuf

Beyânu ahvâli's-sûfiyye

Mes'eletü derecâti's-sâdikîn

Sülûkü'l-ârifîn

¹⁹⁴ Bu çalışma; *Kitâbü'l-Fütüvve*'nin tercemesiyle birlikte neşredilmiştir.

Nesîmü'l-ervâh

Beyânu zelevî'l-fukarâ'

8. *Usûlü'l-Melâmetiyye ve Galatâtü's-sûfiyye*, thk. Abdülfettâh Ahmed el-Fâvî, Kahire: 1985.

9. *el-Mukaddime fi't-tasavvuf ve hakikatuhu*, thk. Yusuf Zeydan, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1407/1987.

el-Mukaddime fi't-tasavvuf ve hakikatuhu, nşr. Hüseyin Emîn, Bağdad: Dârü'l-Kâdsiye li't-Tibâah, 1984; thk. Âsım İbrahim el-Keyyâlî el-Hüseynî eş-Şâzelî ed-Derkâvî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.¹⁹⁵

Tercemesi

Türkçe; “Tasavvufa Giriş: el-Mukaddime fi't-tasavvuf”, çev. Ali Akay, İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014.

10. *Tehzîbü'n-nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'ân li İbn Şihâb ez-Zührî*, “en-Nâsih ve'l-Mensûh”, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

11. *Âdâbü's-suhbe*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta: Dârü's-Sahâbe li't-Türâs, 1410/1990.

Âdâbü's-suhbe; nşr. M. J. Kister, Jerusalem: The Israel Oriental Society, 1954.

Tercemeleri

Fransızca; “La courtoisie en islam = âdâbu al suhba”, çev. Tahar Gäd, Paris: Iqra: éditions de la ruche, 2001.

İtalyanca; “Le buone regole della compagnia ovvero il Kitab adab as-suhba”, çev. Sabrina Favaro, Milano: Mimesis, 2009.

12. *Uyûbü'n-nefs*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta: Dârü's-Sahâbe li't-Türâs, 1410/1990.

Tercemeleri

Türkçe;

“Kitabu Uyubi'n-Nefsi ve Mudavatuha (Nefsin Kusurları ve Bunların Tedavi Yolları)”, çev. Süleyman Ateş, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi

¹⁹⁵ Eserde, Sülemî'nin *el-Mukaddime fi't-tasavvuf* undan başka Ahmed el-Cevherî el-Hâlidî'nin *Kerâmâtü'l-evliyâ' fi'l-hayât ve ba'de'l-memât*, *Feyzü'l-Alîyyi'l-Vedûd fi tahkiki mes'eleti'l-vücûd*, *el-Fark beyne kelâmi'l-Matürîdî ve'l-Eş'arî* ve Ömer b. eş-Şebrâvî'nin *el-Mecmûâtü'l-kâmile fi ahzâbi't-tarîkati'l-Şâzelîyye* eserleri yer alır.

İlahiyat Fakültesi], 1977, 3/213-264; “Nefsin Ayıpları”, çev. Mehmet Ali Kara, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2000; “Ruhun Hastalıkları ve Çâreleri: Sûfî Psikolojisi Elkitabı”, çev. Cemal Aydın, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2012; “Nefis: Kusurları ve Tedavileri”, çev. Abdullah Suat Demirtaş, İstanbul: Semerkand, 2013.

Fransızca; “Les maladies de l’âme et leurs remèdes”, çev. Abdul Karim Zein, Milano: Archè, 1990.

İtalyanca; “Le malattie dell’anima e i loro rimedi”, çev. Italo Ponzato, San Donato Milanese!: PiZeta, 1999.¹⁹⁶

Şeyh Ahmed Zerrûk’un (öl.899/1493) manzum hâle getirdiği *Uyûbü’n-nefs*, Zerrûk’un mürrîdi Muhammed b. Ali el-Harrûbî (öl. 963/1556) tarafından şerh edilmiştir;¹⁹⁷ *el-Üns fî şerhi Uyûbi’n-nefs*, nşr. Mustafa Merzûkî - Mâlik b. Muhammed Kerşûş (Beyrut: 2010); thk. Muhammed Tayyib İdris (Beyrut: 2011).

13. *Su’âlât Ebî Abdîrrahmân es-Sülemî li’l-Dârekutnî fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, thk. Mecdî Fethi es-Seyyid, Tanta: Dârü’s-Sahâbe li’t-Türâs, 1992.

14. *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî, Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1993.

Tercemeleri

İngilizce; “Early sufi women = dhikr an-niswa al-muta’abbidat as-Sufiyyat”, çev. Rkia Elaroui Cornell, Louisville: Fons Vitae, 1999.

Farsça; “Nuhustîn Zenân-ı Sûfî”, çev. ve thk. Meryem Hüseyinî, Tahran: Neşr-i İlm, 2006.

Fransızca; “Femmes soufies”, çev. A. Andreucci, Paris: Entrelacs, 2011.

İtalyanca; “Donne sûfî”, çev. Paolo Urizzi, Giancarlo Rizzo, Torino: Il leone verde, 2011.

Gerhard Böwering’in ifadesine göre; Sülemî, *Hakâikü’t-tefsîr’e*, *Ziyâdâtü Hakâiki’t-tefsîr* adıyla bir zeyl yazmıştır. Bosna’da bir kütüphanede yazma nüshası bulunan söz

¹⁹⁶ Italo Ponzato’nun bu çevirisi, eserin Fransızca tercemesinden yapılmıştır.

¹⁹⁷ Fuat Sezgin, *Târîhü’t-türâsi’l-Arabî*, 1(4)/181-182; Derya Baş, “Zerrûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/300; Ethem Cebecioglu, “Harrûbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/248.

konusu eser, bu yazma nüsha esas alınarak Böwering tarafından tahkikli neşredilmiştir:

15. Ziyâdâtü Hakâiki't-tefsîr, “The minor Qur'an commentary of Abu Abd ar-Rahman Muhammad”, thk. Gerhard Böwering, Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1995.

16. er-Redd alâ ehli'l-Kelâm, “Ehâdîs fî zemmi'l-Kelâm ve ehlihi”, mht. Ebü'l-Fadl el-Mukri', thk. İbn Abdirrahman İbn Muhammed el-Ğadî, Riyad: Dâr Atlas, 1996.

17. Hakâikü't-tefsîr, “Tefsîrû's-Sülemî”, thk. Seyyid Umran, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001, 2 cilt

Hakâikü't-tefsîr, thk. Nasrullah Pûrcevâdî, Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî¹⁹⁸

18. Letâifü'l-Mi'râc, “The subtleties of the ascension”, (İngilizce) çev. Frederick Stephen Colby, Louisville, KY: Fons Vitae, 2006.¹⁹⁹

19. Nasrullah Pûrcevâdî, “Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî” başlığı altında Sülemî'nin risâlelerinin birçok kişi tarafından yapılan Arapça tahkik ve neşirlerini bir araya getirdiği üç ciltlik bir çalışma hazırlamıştır. Bu çalışmanın ilk cildi 1369 hş./1990; ikinci cildi 1372 hş./1993 yıllarında Tahran'da Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî tarafından neşredilmiş; Nasrullah Pûrcevâdî ile birlikte Muhammed Sûrî'nin hazırladığı üçüncü cilt; 1388 hş./2009'da Tahran ve Berlin'de yayınlanmıştır.

1. ciltte yer alan eserler:

Hakâikü't-tefsîr

*Târîhu's-sûfiyye*²⁰⁰

¹⁹⁸ Bu bilgi, internette Nasrullah Pûrcevâdî ile ilgili arama yaparken rastladığımız bir bilgidir. Kitabın sadece kapak fotoğrafının yer aldığı görüntüde, kitabın mezkur isim, müellif, muhakkik ve yayınevi kaydı yer almaktadır.

¹⁹⁹ Bu bilgi; <http://www.theeuropeanlibrary.org> internet sayfasından alınmıştır. (Erişim: 27 Eylül 2019)

²⁰⁰ *Târîhu's-sûfiyye* adlı eser; Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye*'den önce sûfilerin hâl tercemelerine dair yazdığı bir eserdir. Bu eser; 19. yüzyıl Alman Şarkiyatçısı Richard Hartmann (1881-1965) ve yine aynı yüzyılın Mısırlı âlimlerinden Nûreddin Şerîbe'nin belirttiğine göre Sülemî'nin kayıp eseridir. Fakat Louis Massignon, Sülemî'nin günümüze ulaşmayan veya henüz tespit edilemeyen söz konusu eserini; Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* eserinde, Sülemî'nin *Târîhu's-sûfiyye*'sinden Hallâc hakkında yaptığı iktibasları derleyerek “*Târîhu's-sûfiyye*” adıyla neşretmiştir. Binâenaleyh, Massignon'un neşrettiği bu eser, Sülemî'nin eserinin tamamı değil sadece bir bölümünü teşkil eder. Bk. Richard

Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye
Uyûbü'n-nefs ve müdâvâtühâ
Derecâtü'l-muâmelât

2. cilt

Kitâbü's-Semâ'
Âdâbü's-suhbe ve hüsnü'l-ısrâ
Menâhicü'l-ârifin
Kitâbü Nesîmi'l-ervâh
Kitâbü Kelâmi's-Şâfiî fi't-tasavvuf
Kitâbü'l-Fütüvve

el-Melâmetiyye ve's-sûfiyye ve ehlü'l-fütüvve
Risâletü "Mes'eleti sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn"
el-Mukaddime fi't-tasavvuf ve hakikatühu
Kitâbü'l-Erbaîn fi't-tasavvuf

3. cilt

Kitâbü Beyânî tezellülü'l-fukarâ'
Mes'eletü derecâtî's-sâdikîn fi't-tasavvuf
Edebü mücâleseti'l-meşâyih ve hıfzu hurmâtihim
Kitâbu mehâsini't-tasavvuf
Hikemün müntehabetün min akvâli'l-ulemâ'
Kitâbü Fusûlin fi't-tasavvuf
Şerhu meânî el-hurûf
Kitâbü'l-Erbaîn li's-sûfiyye
Mâ et-tasavvuf ve men es-sûfî?
Müstahrec min hikâyâti Hamdûn el-Kassâr
Risâletün fî ma'rifeti'llâh
Risâletü ravzati'l-mürîdîn

Hartmann, "es-Sülemî'nin *Risâletü'l-Melâmetiyyesi*", çev. Ahmed Cemal Köprülüzade, haz. Adem Çatak, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 329; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 313 (2. dipnot); Sülemî, "Târîhu's-sûfiyye", thk. Louis Massignon, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1369 hş./1990), 1/293-311.

Kitâbü Beyâni 'ş-şerîa ve 'l-hakîka

Kitâbü Kelâmi 'ş-Şâfiî fi 't-tasavvuf

Mesâilü veredet min Mekke

Risâletün fi galatâtî 's-sûfiyye

Zikrû 'n-nisveti 'l-müteabbidâtî 's-sûfiyyât

Zikru âdâbi 's-sûfiyye fi ityânihim er-ruhas

Kitâbu sülûki 'l-ârifîn

20. *Resâilü 's-sûfiyye*, thk. Bilâl Urfalı - Gerhard Böwering, Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 2009.

Bu çalışmada Sülemî'nin neşredilen eserleri şunlardır:

Şerhu meânî el-hurûf

Letâifü 'l-Mi'râc

Tefsîru elfâzi 's-sûfiyye

el-Müntehab min hikâyâtî 's-sûfiyye

el-Emsâl ve 'l-istişhâdât

21. *Mesâil ve Te'vîlâtü 's-sûfiyye*, thk. Bilâl Urfalı - Gerhard Böwering, Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 2010.²⁰¹

22. *Zelevü 'l-fukarâ' ve âdâbihim*, “I sūfī e i medievali peccati, ovvero il Kitāb bayān zalal-al-fuqurāwa ādābihim”, (İtalyanca) haz. Giancarlo Rizzo - Sergio Canavese, Aosta: Keltia editrice, 2010.

23. *Derecâtü 's-sâdikîn ve Zelevü 'l-fukarâ'*, “Three early sufi texts”, çev. Kenneth L. Honerkamp, Louisville, Ky.: Fons Vitae, 2003.²⁰²

24. *Târîhu 's-sûfiyye* ve bi-zeylihi ***Mihanü 's-sûfiyye***;²⁰³ thk. Muhammed Edib el-Câdir, Dımaşk: Dâru Ninevâ, 1436/2015.

²⁰¹ Sülemî'nin bu eseri, İsmail b. Nüceyd'in *Cüz min ehâdîs* eseriyle birlikte neşredilmiştir.

²⁰² Eserde, Sülemî'ye ait zikredilen iki risale ile birlikte, Hakîm et-Tirmizî'nin (öl. 300/912) *Beyânü 'l-fark beyne 's-sadr ve 'l-kalb ve 'l-fuâd ve 'l-lübb* eseri, Nicholas Heer tarafından İngilizce'ye terceme edilmiştir.

²⁰³ Bu neşir; çeşitli kaynakların, Sülemî'nin telif ettiği fakat günümüze ulaşmayan yahut henüz tespit edilemeyen *Târîhu 's-sûfiyye* ve *Mihanü 's-sûfiyye* eserlerinden yaptığı iktibasların bir derlemesi ve tahkiki özelliğini taşır.

Tercemesi

Mihanü's-sûfiyye, “Sülemî'nin Mihanü's-Sûfiyye'si: İnceleme ve Tercüme = Sulami's al-Sufiyye Review and Translation”, çev. Himmet Konur, *AKADEMİAR: Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2020, 8/47-62.

1.4.3. Yazma Eserler

Türkiye'deki Yazma Eser Kütüphaneleri'nde Sülemî'nin en çok nüshası bulunan eseri; *Hakāiku't-tefsîr*'dir. Bu eserden başka *Uyûbü'n-nefs*, *Tabakātü's-sûfiyye*, *Kitâbü'l-Fütüvve* ve *Âdâbü's-suhbe*, Sülemî'nin birden fazla nüshası bulunan eserleridir.²⁰⁴ Söz konusu kütüphanelerde internet üzerinden yapılan katalog taramasında; Sülemî'ye ait yukarıda zikredilen eserlerle birlikte *semâ'* konulu eserinin bir nüshası tespit edilmiştir.²⁰⁵ Bu eser ilk bakışta her ne kadar hadis usûlüne dair olduğu izlenimi verse de yaptığımız tetkik sonucunda eserin Nasrullah Pürcevâdî tarafından tahkik edilip neşredilen *Kitâbü's-Semâ'* adlı eserle aynı olduğu tespit edilmiştir.²⁰⁶ Aşağıda bu

Muhammed Edib el-Câdir *Târîhu's-sûfiyye*'yi neşrederken Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*, İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk*, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*, Şemseddin es-Sehâvî'nin *Tabakātü'l-evliyâ* eserlerinden; *Mihanü's-sûfiyye*'de ise yine İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm* ve *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, İbn Tağrîberdî'nin *en-Nücümü'z-zâhire* eserlerinden istifade eder. Binâenaleyh bu çalışmanın, Sülemî'nin zikri geçen eserlerinin tamamı değil bir bölümünü teşkil ettiğini belirtmek gerekir. Bk. Sülemî, *Târîhu's-sûfiyye* (Târîhu's-sûfiyye ve bi-zeylihi Mihanü's-sufiyye); thk. Muhammed Edib el-Câdir (Dımaşk: Dâru Ninevâ, 1436/2015), ۲-۱. Sülemî, *Mihanü's-sûfiyye* (Târîhu's-sûfiyye ve bi-zeylihi Mihanü's-sufiyye), thk. Muhammed Edib el-Câdir (Dımaşk: Dâru Ninevâ, 1436/2015), 19-34.

²⁰⁴ Zikri geçen eserler tahkikli neşredildiğinden bulunduğu kütüphane ismi ve numarası verilmemiştir.

²⁰⁵ Bu tarama; Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı web sayfasında bulunan “basit tarama” linki üzerinden yapılmıştır. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/cuz-fis-sema/174323> (Erişim: 20 Haziran 2022)

²⁰⁶ Bk. Sülemî, “Kitâbü's-Semâ'”, thk. Nasrullah Pürcevâdî, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1372 hş./1993), 2/1-31.

yazma nüshanın müstensihî, istinsah tarihi, bulunduğu şehir, kütüphane, kayıt numarası ve varak sayısı bilgileri verilmiştir.

Cüz fi's-Semâ', müstensih: Muhammed b. Ebi'l-Mehâsin, istinsah tarihi: 563/1168, İstanbul: Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 1631/6, 131-138 vr.

1.4.4. Eserlerindeki Amaç (Makāsıd) ve İlkeler (Mebâdî')

Sülemî'nin eserlerinde anlattığı konuların üç ayrı gruba hitap ettiği görülür:

- 1- Tasavvufu bilmediği için inkar edenler.²⁰⁷
- 2- Tasavvufu yaşamaya ve öğrenmeye çalışanlar.²⁰⁸
- 3- Tasavvufî kisveye büründüğü hâlde gereklerini yerine getirmeyenler.²⁰⁹

Tasavvufun dışında, içinde ve ne dışında ne içinde diyebileceğimiz bu kişilere “gerçek” tasavvufu anlatmak Sülemî'nin öncelikli gayesidir. Bu gaye mucibince o, eserlerini telif ederken ele aldığı konu ve meseleleri, âyet, hadis ve Hicaz, Irak, Şam,

²⁰⁷ Sülemî, “Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf”, 3/129-136. Bu gruba, semâ' hakkında Hz. Peygamber'in sünnetini, sahâbenin ve onların davranış tarzını takip eden âlim ve sâlih imâmların söz ve uygulamalarını bilmediği için hakikat ehlini inkar eden ehl-i ilim de dahil edilebilir. Nitekim Sülemî'nin *Semâ'* kitabını, başta bu kişilere karşılık vermek amacıyla yazdığı görülür. Bk. Sülemî, “Kitâbü's-Semâ'", 2/14.

²⁰⁸ Sülemî, “Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf”, 3/135; Sülemî, “Mesâilü veredet min Mekke”, thk. Gerhard Böwering, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslamî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/455-460; Sülemî, “Risâletü ravzati'l-mürîdîn”, 3/373-381; Sülemî, “Şerhu meâni'l-hurûf”, thk. Gerhard Böwering - Bilal Orfali, *Resâilü Sûfiyye li-Ebî Abdurrahmân es-Sülemî* (Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 2009), 1. Sülemî, *Şerhu meâni'l-hurûf'u, Hakâiku't-tefsîr'i* açıklayıcı ve tamamlayıcı olması bakımından kendisine yapılan talep doğrultusunda, ma'rifet ehlinin hakîmlerin sözleriyle derlediğini belirtir.

²⁰⁹ Sülemî, “Edebü mücâleseti'l-meşâyih ve hıfzu hurumâtihim”, thk. Kenneth Honerkamp, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslamî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/106.

Horasan vd. bölgelerde yaşayan sûfilere sözleriyle beyan eder.²¹⁰ Tasavvufu şer'î ve temsilî bir dille anlatma yolunu takip eden Sülemî, yeri geldiğinde konuyla ilgili şahsî bilgi ve tecrübelerini ifade etmekten çekinmez. Bir diğer ifadeyle Sülemî, ele aldığı mesele ve sorunlara şer'îat ve hakikat bilgisinin kendisine verdiği birikimin mantıksal çıkarımı olan bir nevi "kıyas" yöntemini kullanarak muhatabını zihin ve vicdan düzleminde ikna girişiminde bulunur.²¹¹ Bu durum hikmetin rivâyete dayalı ilim geleneği üzerinde inşa edildiğini göstermekle birlikte, Sülemî'nin bir "râvî sûfî" olmaktan öte alanına vâkıf "hakîm bir sûfî" olduğunun açık delilidir.

Sülemî, mezkur eserleri, ihvândan olduğunu ifade ettiği kişi veya kişilerin kendisinden belli bir konuya dair açıklama yapmasını talep etmesi; tasavvufu bilmediğinden dolayı onu inkâr edenlere tasavvufu anlatmak; sûfilere benzemeye çalışan birtakım kimselerin, tasavvufun âdâbına uygun olmayan davranışlarının farkına varmaları ve tasavvuf yolunda muvaffak olanların da bu vesileyle kendilerini muvaffak kılan Yüce Allah'a şükretmeleri amacıyla yazmıştır.²¹² Bu itibarla Sülemî'nin söz konusu telifatını, en genel manada, tasavvufun üzerine inşa edildiği sahit ve muteber esasların ortaya koyularak gerçek tasavvufu beyan etmek amacıyla yazdığı ifade edilebilir. Sülemî söz konusu amacını gerçekleştirirken, mevzuyu âyet, hadis ve muhakkik sûfilere sözleriyle destekleyerek vuzûha kavuşturur. Eserlerini vücûda getirirken riayet ettiği bu ilkeler (yöntem), bir yandan tasavvufun şer'îat zemini üzerine binâ

²¹⁰ Sülemî, zikrettiği bölgelerdeki meşâyıha ait altı yüz (600) söz topladığını belirtir. Sülemî, "Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf", 3/131, 137. Sülemî'nin söz konusu usûl üzere eser telif ettiğini göstermesi bakımından diğer bir örnek: Sülemî, "Kitâbü's-Semâ", 2/14-25.

²¹¹ Örneğin Sülemî'nin, tasavvuf şeyhlerinin yolunu değil, bu şeyhlerin davranış tarzlarına uymayan kişilerin sûfî olamayacaklarını söyleyenlere verdiği karşılık şöyledir: "Bugün İmâm Mâlik, Sevrî, Şâfiî, Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel vb. derecesinde fukahâ nerede? Kendilerinin bu fukahâyâ bağılı olduğunu söyleyip, onların bazı davranışlarına aykırı hareket edenler var. Bu kişiler şer'iate muhalif davranmadıktan sonra imâm ve şeyhlerine tâbi olmakta kusur gösterebilirler. Bu kusur onların fukahâ ismini almalarına nasıl mâni olmuyorsa tasavvuf yolunda kusur gösterenlerin de sûfî olmadıkları söylenemez". Bk. Sülemî, "Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf", 3/135-136; a.mlf., "Mesâilü veredet min Mekke", 3/455-460.

²¹² Sülemî, "Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf", 3/129; Sülemî, "Edebü mücâleseti'l-meşâyih ve hıfzu hurumâtihim", 3/106.

edildiğini gösterirken bir yandan gerçek sûfîlerin kimler olduğunu gösteren bir belge niteliği taşır.

1.4.5. Eserlerin Telif Sırası

Eserlerin telif tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. Sülemî'nin biyografisini anlatan müelliflerin, onun sünen, tefsir, tarih ve tabakât kitapları telif ettiği bilgisini verirken bu sırayı gelişi güzel mi yoksa kronolojik sıraya göre mi ifade ettikleri hususu tahminden öte bir değer taşımaz. Hal böyleyken eserlerin bazı kesin bilgilere ve karinelere göre telif sırası şöyle sıralanabilir:

Şerhu'l-ahvâl, Kitâbü's-Semâ "dan önce yazılmıştır.²¹³

Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf un, *Kitâbü's-Semâ* "dan önce yazıldığı tahmin edilmektedir. Zira Sülemî'nin muhtasaran semâ' bahsine değindiği *Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf* eseri, bir nevi tasavvuf müdafaası hüviyeti taşır. Tasavvufu tanıtıcı mahiyetteki bu eserin muarızlara karşı yazılmasının, spesifik bir konu olan semâ' bahsinden önce olacağı kuvvetle muhtemeldir.

Sünenü's-sûfiyye, Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf tan önce;²¹⁴

Âdâbü's-suhbe, Zikru âdâbi's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas 'tan önce;²¹⁵

Şerhu meâni'l-hurûf, Hakâiku't-tefsîr 'den sonra;²¹⁶

Hakâiku't-tefsîr, Târîhu's-sûfiyye ve *Tabakâtü's-sûfiyye* 'den önce²¹⁷

Târîhu's-sûfiyye;²¹⁸ *Tabakâtü's-sûfiyye* 'den önce,²¹⁹

²¹³ Bk. Sülemî, "Kitâbü's-Semâ", 2/24.

²¹⁴ Sülemî, "Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf", 3/146.

²¹⁵ Sülemî, "Zikru âdâbi's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas", thk. Nadia Zeidan, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessesesi-i Pejûheş-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessesesi-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/547.

²¹⁶ Sülemî, "Şerhu meâni'l-hurûf", 1.

²¹⁷ Sülemî, *Tabakâtü's-sufiyye*, thk. Nûreddin Şerîbe, 49.

²¹⁸ Eser, h. 384 yılında veya bundan önce yazılmıştır. Bk. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 17/248.

²¹⁹ Sülemî, *Tabakâtü's-sufiyye*, thk. Nûreddin Şerîbe, 34.

Tabakātü 's-sûfiyye, hicrî 378 yılında veya sonrasında yazılmıştır.²²⁰

²²⁰ Sülemî, *Tabakāt*'ında en geç Ebü'l-Kāsım Cafer b. Ahmed el-Mukri'nin (öl. 378/989)²²⁰ vefat tarihini verir. Bu itibarla eserin h. 378 yılında veya sonrasında telif edildiğini söylemek mümkündür. Bk. Sülemî, *Tabakātü 's-sufiyye*, thk. Şerîbe, 509.

İKİNCİ BÖLÜM
SÜLEMÎ'NİN İLİM ANLAYIŞI

2.1. Şerîat ve Hakikat İlmi

İslâm'ın itikadî, amelî, hukukî ve ahlakî emirlerinin rivâyet ve beyanına dayanan şerîat ilmiyle²²¹ birlikte, referans noktasını hâllerin oluşturduğu bir hakikat ilminden bahsetmek,²²² söz konusu ilmin şerîate nazaran konumunu, mahiyetini, hüviyetini, amacını ve yöntemini belirlemeyi kaçınılmaz kılmıştır.²²³ Zira sûfîler, temsilciliğini ve sözcülüğünü yaptıkları tasavvufu, hakikat ilmi üzerinde inşa ederek sistemleştirmiş ve şerîat bağlamından hiçbir zaman ayırmadıkları bu ilim ile sözde/sahte sûfîler arasında meşru hüviyetlerini kazanmışlardır. Binâenaleyh Sülemî'nin şerîat ve hakikat ilminin mahiyetini beyan eden sözlerinin zikredilen bu çerçevede değerlendirilmesi, mezkur sözlerin tasavvuf için ne derecede önem kazandığını doğrudan intâc edecektir. Bu itibarla öncelikle şerîat ve hakikat ilmi ayırımı yapmanın ilmin tek olmadığı kabulünü kendiliğinden ilzam ettiği aşikardır. Sülemî, “İki ilim vardır: Lisan ilmi, Kalb ilmi. Faydalı olan kalb ilmidir. Lisan ilmi de Allah'ın âdemoğullarına hüccetidir”²²⁴ manasındaki Hz. Peygamber sözünün, lisan ilminin şerîat (hüccet); kalbte sabit olan ilmin hakikat (muḥaccet) ilmini belirttiğini zikreder.²²⁵ Bu ifadesiyle Sülemî, şerîat ve

²²¹ Talip Türçan, “Şerîat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/571-574.

²²² Sülemî, “Kitâbü Beyânî'ş-şerîati ve'l-hakîkatî”, thk. Muhammed Sûrî, *Mecmûa-i âsâr-i Ebû Abdurrahman es-Sülemî*, nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/403. Süleyman Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser, *el-Fark beyne ilmi'ş-şerîati ve'l-hakîkatî*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 224.

²²³ Şerîat-hakikat bağlamında tasavvufun teşekkül sürecini ele alan iki çalışma; Abdullah Kartal, *Tasavvufun Oluşumu Şerîat-Hakikat İlişkisi* (Bursa: Emin Yayınları, 2015); Hacı Bayram Başer, *Şerîat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017).

²²⁴ Dârimî, *Sünen*, Mukaddime, 34, no: 368; İbn-i Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/82, no: 34361; Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, 2/294, no: 1825.

²²⁵ Sülemî, “Kitâbü Beyânî'ş-şerîati ve'l-hakîkatî”, 3/398-399.

hakikat ilminin, zuhur ettiği mahallin farklılığından kaynaklanan temel bir ayırma tâbi olduğunu işaret eder görünmektedir.

Sülemî'nin şeriat ve hakikat ilminin mahiyetini açıklarken dayandığı başlıca naslardan biri “Bizim uğrumuzda cihâd edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir”²²⁶ âyetidir.²²⁷ Sülemî, söz konusu âyette geçen “mücâhede” kelimesini şeriat; *yollarımıza ileteceğiz* anlamındaki “hidâyet”i hakikat ilmi manasında tefsir eder. Söz konusu âyete göre; nasıl ki hidâyete ermek için Allah (c.c.) uğrunda çaba harcamak (mücâhede) gerekirse; hakikat ilmini elde etmek için de şeriat ilminin gereğini yerine getirmek elzemdir. Ancak Sülemî'ye göre, kulu hakikat ilmine ulaştıran esas müsebbib, kendi çabası (mücâhede-şeriat ilmi) değil; Cenâb-ı Hakk'ın inayetidir. Fakat kul, kendisini hakikat ilmine ulaştıranın Cenâb-ı Hakk olduğunu bilse de, şeriat ilminin gereğine göre hareket etmekten geri durmamalıdır. Çünkü şeriat ilmiyle amel etmek, hakikat ilmine ulaşmanın bir delilidir.²²⁸

Sülemî'ye göre şeriat ve hakikat ilminin esasını ortaya koyan bir diğer nass; Cibril hadisidir.²²⁹ Sülemî'nin yorumuna göre zikri geçen hadiste karşılığını bulan İslâm, şeriatin zâhir amellerinin ilmine; gayba iman, hakikat ilmine; ihsân da Hakk'ı müşâhede ve sıfatlardan fânî olmaya delalet eder.²³⁰ Konuyu somutlaştırması

²²⁶ *Diyanet İşleri Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali* (Erişim 17 Şubat 2022), el-Ankebût 29/69.

²²⁷ Sülemî'nin delil olarak kullandığı naslar ve sûfî sözleri için bk. Sülemî, “Kitâbü Beyânî’ş-şeriatî ve’l-hakikati”, 3/398-405.

²²⁸ Sehl b. Abdullah et-Tüsterî bu bağlamda “Kim mücâhede ile ulaşacağını sanırsa o güçlüğe uğrayıcıdır ve kim mücâhede etmeden ulaşacağını sanırsa o da mütemenni (umucu)dur” der. Bk. Sülemî, “Kitâbü Beyânî’ş-şeriatî ve’l-hakikati”, 3/397-398.

²²⁹ Bu hadise göre Cibril, Hz. Peygamber’e; İslâm, iman ve ihsândan sorar. Hz. Peygamber kendisine yöneltilen suallere; İslâm: “Allah’tan başka ilah olmadığına şehadet etmek, namaz kılmak, zekat vermek, Ramazan orucunu tutmak ve Beyt’i haccetmektir”; iman: “Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, kadere vd. inanmandır”; ihsân: “Allah’a, onu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir” sözleriyle cevap verir. Buhârî, “Îmân”, 37; Müslim, “Îmân”, 1. (Erişim 17 Şubat 2022)

²³⁰ Sülemî konuyu şu cümlelerle ifade eder: “Bu meselenin aslı Cibril’in, Peygamber’e İslâm’dan sormasıdır. Peygamber ona (bu soru üzerine), şeriatin zâhir amellerini söylemiştir

bakımından bir örnek olarak namaz ibadetini verir Sülemî. Onun ifadesiyle şekli şartlarına riayet edilerek kılınan namaz şeriat; namazda ihlâs, hakîkattir.²³¹

Sülemî, yukarıda yer verilen nasslar ışığında şeriat ve hakikat ilmini ele alırken, âyette geçen hidâyet ile anlamlandırdığı hakikat ilmini, Cibril hadisiyle birlikte daha açık hale getirir. Sülemî'ye göre her iki nass birlikte düşünüldüğünde şeriat ilmi, İslâm'ın emir ve yasaklarını bilmek; hakikat ilmi, bu emir ve yasakları (şeriat ilmi) Hakk'ın inayetiyle murâd-ı İlâhî'ye uygun olarak yerine getiren kulların kalbine bahşedilen gayba iman niteliğindeki ikram ve ihsânlardır.²³² Sülemî, şeriat ve hakikat ilminin mahiyetini bu sözlerle ortaya koyarken, her iki ilmi birbirine karşıt veya bağımsız bir ilişki biçimi halinde değil, bilakis Hakk'ın rızasına uygun olarak amele dönüştürülen

ki onlar da: “Allah’tan başka ilah olmadığına şehadet etmek, namaz kılmak, zekat vermek, Ramazan orucunu tutmak ve Beyt’i haccetmektir”. Cibril İslâm’dan sorunca Peygamber ona, şeriatin zâhir amellerini göstermiştir ki bu, şeriatin zâhirinin ilmidir. Fakat Cibril ona imandan sorunca, Peygamber şu sözüyle gayb makâmından haber verdi: “Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inanmandır”. Bu, hakikat ilmidir. Kim bu mugayyebata imanda tahakkuk etmezse onun imanının hakikati olmaz. Bunda tahakkuk eden, muhikk (gerçeğe ermiş) olur. Sonra Cibril ona ihsândan -ki Hakk'ın, muhsinlerle beraber olması makâmıdır- sorunca Peygamber şu sözüyle ona müşâhedeyi ve sıfatlarından geçmeyi işaret etti: “Allah’a, O’nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir”. Bk. Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser”, 222; Sülemî, “Kitâbü Beyânî’ş-şeriatî ve’l-hakîkatî”, 3/400-401. Serrâc da Cibril hadisini kendisine referans alarak ilmi; İslâm, iman ve ihsân bağlamında zâhir (İslâm), zâhir ve bâtın (iman) ve zâhir ve bâtının hakikati (ihsân) olarak üç’e ayırır. Sülemî ve Serrâc’ın söz konusu hadise isnadla yaptıkları ilim tasnifinin hemen hemen aynı olduğunu hatta Sülemî’nin Serrâc’ın ifadelerini şerh ettiğini söylemek mümkündür. Bk. Serrâc, *el-Lûm’a*, tsh. el-Hindâvî, 12; Serrâc, *el-Lûm’a*, çev. Yılmaz, 8. Ekberiyeye ekolü mensuplarından Abdürrezzak Kâşânî, şeriat ilmini İslâm’ın namaz, oruç, zekat, zikir vd. bedenî ibadetlerini -ki bunlar aynı zamanda sülûk ibadetleridir- güzelleştirmek ve yetkinleştirmekle ilgili ilim; hakikat ilmini ise Hakk’ı ve O’nun güzel isim ve sıfatlarını bilmek olarak tanımlar. Bk. Abdürrezzâk Kâşânî, *Letâifü’l-ilâm fî işârâtı ehli’l-ilhâm*, thk. Saîd Abdülfettâh, 2/156; Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, 398-399.

²³¹ Bk. Sülemî, “Kitâbü Beyânî’ş-şeriatî ve’l-hakîkatî”, 3/399-400.

²³² Bk. Sülemî, “Kitâbü Beyânî’ş-şeriatî ve’l-hakîkatî”, 3/397-405; Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser, *el-Fark beyne ilmi’ş-şeriatî ve’l-hakîkatî*”, 220-231;

şerîat ilminin, kulun kalbinde, Hakk tarafından bahşedilen gayba dair ikram ve ihsân niteliğindeki hakîkat ilmini doğuracağını haber verir. Bir başka ifadeyle; her mü'min için bir zorunluluk taşıyan şerîat ilminden esas murad, hakîkat ilmidir. Bu itibarla her iki ilim söz konusu olduğunda bir bütünün biri diğerini tamamlayan iki parçası olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan Sülemî'ye göre şerîat ilminin gereğine göre amel eden her mü'min, hakîkat ilmini elde edemez. Zira Hakk'ın rızasına yönelik olarak tatbik edilen şerîat ilminin hakîkat ilmini netice vermesi için, O'nun lütuf ve ikramının kuluna refakat etmesi şarttır.

Sülemî'nin şerîat ve hakîkat ilminin hususiyetlerine dair açıklamaları şöyledir:²³³

- Şerîat ilmi âdâbı, hakîkat ilmi ahvâli bilmektir. Ahvâlin sıhhati, âdâbın sıhhatine bağlıdır. Nitekim Yüce Allah, Zekeriya peygamber mihrapta huşu ile namaz kılarken, kendisine melekleri aracılığıyla bir oğul olarak Yahya'yı (a.s.) müjdelemiştir.²³⁴ Bu âyet şer'î amelleri hakîkatine muvafık olarak yerine getirenlere, gaybden haberler verileceğini müjdeler niteliktedir.
- Şerîat ilmi şekilde kalmak; hakîkat ilmi şekli kaideleri ihlâs ile yapmaktır.
- Şerîat Yüce Allah'ın emirlerini yerine getirmek; hakîkat Yüce Allah'ın emirlerindeki muradına nâil olmaktır.
- Şerîat, hakîkat makâmına ulaştıran bir yoldur. Bu itibarla hakîkate ulaşmak için şerîat yolunun tüm icaplarını yerine getirmek gerekir. Nitekim Cüneyd-i Bağdâdî şöyle der: “Üzerinde Allah'ın eda etmediğin bir hakkı olduğu müddetçe kalbine asla tevhid ruhu vasıl olmaz”.²³⁵
- Şerîat ilmi, Hakk'ın kullarına verdiği nimetlerin kabuğu; hakîkat ilmi o nimetlerin özüdür.

²³³ Sülemî, “Kitâbü Beyânî's-şerîati ve'l-hakîkatî”, 3/398-405; Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser”, 220-231.

²³⁴ Yüce Allah “Zekeriya mabedde namaz kılarken melekler ona ‘Allah sana, kendisinden gelen bir kelimeyi (İsa'yı) doğrulayıcı, efendi, nefisine hâkim ve sâlihlerden bir peygamber olarak Yahya'yı müjdeler’ diye seslendiler” buyurur. Âl-i İmrân 3/39.

²³⁵ Sülemî, “Kitâbü Beyânî's-şerîati ve'l-hakîkatî”, 3/401; Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser”, 223.

- Şerîat ilmi, Yüce Allah'ın görevlendirdiği peygamberleri aracılığı ile kullarına bildirdiği hükümlerdir. Hakikat ilmi murâkabe, nefsi tezkiye etme, Allah'ı çokça zikretme vb. uygulamaları yapmak suretiyle Yüce Allah'ın kalblere bahşettiği fazl ü ihsânıdır. Bu konuda gecelerini uykusuz, gündüzlerini susuz geçiren Hârîse'nin Yüce Allah'ın arşını görececek dereceye ulaşarak imanın hakikatine erdiğini söyleyen ifadesi örnek verilebilir.
- Şerîat ilmi kulu inkârdan kurtararak kafirlerden ayırır; hakikat ilmi, şerîat ilmi ile mü'min olan kulu, Allah'a yakın olma (evliyâ) derecesine yükseltir.
- Şerîat, kuldaki beklenen hizmet; hakikat, bu hizmetler neticesinde kula sunulan ilâhî lütuflardır.
- Şerîat ilminin kaynağı rivâyet (semâ ve istinbât); hakikat ilminin kaynağı vahiy ve ilhâmdır. Nitekim Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivâyet edilir: “Kim bildiğiyle amel ederse Allah onu bilmediğinin ilmine varis kılar”.²³⁶
- Şerîat ilmi tüm mü'minler içindir; hakikat ilmi mü'min kullar içinde seçkin olanlar içindir.
- Şerîat ilmi, Yüce Allah'ın kâinattaki fiillerini görmek; hakikat ilmi Hakk'a Hakk'tan başka delil olmadığını bilmektir.
- Şerîat ilmi, Hakk'a götüren yolu, şerîati bilmek; hakikat ilmi o yolun sahibi Hakk'ı bilmektir (ma'rîfetullah).
- Şerîat ilmi iman'dır; hakikat ilmi imanın hakikati olan tevhide vasıl olmaktır.

Şerîat ve hakikat ilmi hakkında elde mevcut ilk müstakil eserin müellifi Sülemî olsa da bu konuda söz söyleyenlerin ilki olmadığı eserinde yer verdiği sûfilerden anlaşılmaktadır. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Cüneyd-i Bağdadî, dedesi İsmail b. Nüceyd başta olmak üzere Ebû Bekir ez-Zekkak, Ebû Bekir eş-Şiblî ve Ebû Yakub es-Sûsî şerîat ve hakikati, bir bütünün mütemmim cüzleri gibi biri olmadan diğerinin kemal bulamayacağı bir ilişki biçimiyle konumlandırır.²³⁷

²³⁶ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/265; Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser”, 223-224.

²³⁷ Bk. Sülemî, “Kitâbü Beyânî's-şerîati ve'l-hakikati”, 3/397-405.

Sülemî'nin yukarıda şerîat ve hakîkat ilminin genel özelliklerine dair yaptığı açıklamalar, kendisini besleyen kaynaklar dahilinde değerlendirildiğinde ortaya şöyle bir tablo çıkar:

Birincisi; Sülemî açısından meseleye bakıldığında şerîat ve hakîkat ilminden bahsedebilmek için öncelikle ilim mevzusunun açıklığa kavuşturulması gerekir. Sülemî'ye göre ilim; lisan ve kalb olmak üzere ikiye ayrılır ve üstün olan kalb ilmidir. Bu temel ayırımdan sonra şerîat ve hakîkat ilminin bu ilim tasnifinde neye karşılık geldiği belirlenir. Şerîat lisan, hakîkat kalbte olan ilimdir. Bu bağlamda şerîatin âdâb, rivâyet, beyan, muâmele, mücâhede; hakîkatin ise ahvâl, burhan, müşâhede, murâkabe, ilhâm, tevhid vd. kavramlarla izah edilmesi her iki ilmin biri lisan diğeri kalbe dayalı yöntem farklılığından kaynaklanmaktadır. Bu itibarla şerîat ve hakîkat ilmi hakkında söylenen sözler bu iki kaynağa irca edildiğinde anlamlı hale gelecektir. Bu konudaki bir diğerk husus; söz konusu nebevî kaynaklı ilim tasnifi, rivâyetin, ilmî düzeyde sıhhat ve muteberliğinin tespit edilebilir olmasına imkan veren özelliğini ileri sürerek kalbe/ilhâma dayalı bilgiyi tenkit konusu yapan zâhir ilim erbabına karşı bir cevap niteliği taşımasıdır.²³⁸ Böylece Sülemî, söz konusu meseleyi isnad ettiği nasslarla, birtakım ilmî ölçütlerle doğruluğu ispatlanabilir şerîat ilmi ile birlikte kaynağını doğrudan Hakk'tan alan bir hakîkat ilminin varlığını delillendirmiş olmaktadır. *İkincisi*; Sülemî, şerîat ilmini kıstas olarak hem onunla hem de onun fevkinde değerlendirdiği hakîkat ilmi ile, tasavvufun alan, yöntem ve gayesini de ortaya koymuş olur. Onun söz konusu açıklamalarına göre tasavvufun konusu, hakîkat ilmi olarak da belirtilen hâller, yöntemi şer'î emirler -emirleri yerine getirmek, yasaklardan sakınmaktan başka devamlı zikir, murâkabe, nefsi arındırmak vd.-, gayesi ma'rifetullah'tır. *Üçüncüsü*; Cibril hadisine isnad edilerek yapılan üçlü tasniftir: İslâm, şerîat ilmi; iman, hakîkat ilmi; ihsân, müşâhede ve fenâ hâlidir. İslâmî ilimlerin her

²³⁸ Hakîkat ilmi tasavvufa ve vücuda getirdiği iş'ârî dile yönelik tenkitler için bk. Abdullah Kartal, "Çağdaş Araştırmalarda Tasavvufun Kavramsal Sorunları: Bir İlmi Kendi Metinleri Bağlamında Anlamak", *İslâmî Araştırmalar* 19/2 (2006), 341-351. Ayrıca "Sûfîlerin diğerk ilim alanlarıyla arasındaki ilişki ve çatışmanın belirleyici olan unsuru, tasavvufun bir ilim olarak epistemolojik değeri meselesi olduğu" tezini savunan bir yaklaşım için bk. Abdullah Kartal, "Tasavvufun Bir İlmi Olarak İnşâ Süreci: Şer'î ve Metafizik Bir İlmi Olarak Tasavvuf", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 150.

birinin mevzu ve yöntemini belirleyip tedevvün ettiği bir dönemde yapılan bu üçlü tasnif, İslâm'ın zâhir düzlemde yapılan muâmelelerini, kendisine alan olarak belirleyen fıkıh ile birlikte hakikat ilmi üzerine inşa edilen tasavvufu “ilim” kabul etmekle kalmaz, tasavvuf içinde bir üst dereceyi “ihşân” “makâmının varlığını ihdâs eder.”²³⁹ Diğer yandan imanî esasları mevzu edinen kelâm ilmi, gayba imanda tahakkuk etmeyi amaçlayan hakikat ilmi tasavvufun varlığıyla, ilim tasnifinde kendine yer bulamaz. *Dördüncüsü*; şeriat-hakikat arasındaki ilişki biçimidir. Sülemî, şeriat ile hakikat arasında ‘zorunluluk’ değil ‘alâmet’ ilişkisi olduğunu haber verir. Bir diğer ifadeyle şeriat ‘mutlak’ anlamda hidâyeti sonuç vermez. Ona göre hakikatin vuku bulmasının alâmet-i fârikası olarak şeriat, İlâhî irâde ve tevfiik ile ‘mukayyed’ kılındığında bir netice verecektir. Bununla birlikte kul, üzerinde bulunan şer’î hakların birini bile ihmal etmekle hakikat makâmına ulaşamayacağını da bilmelidir. Sülemî, söz konusu ilişki biçimine dair “Bazen kul sülûksuz, riyâzâtsiz, mücâhedesiz de hakikatlere ulaşır ama (bu yol salim değildir), gurura düşer, aldanır. Mücâhede yolu daha tam ve daha güvenlidir.”²⁴⁰ açıklamasıyla konuya farklı bir boyut kazandırır. Sülemî’nin bu sözünü, şer’î emirleri yerine getirmeksizin hakikatten bahseden sözde sûfilerin içinde bulundukları iğtirâr (aldanma) hâinden haber verdiği şeklinde değerlendirmek mümkündür.²⁴¹ *Beşincisi*; Hakk’ı Hakk ile bilmenin, tevhidin bilgisi olan hakikat ilmi, hicrî yedinci yüzyıldan itibaren sistemleşen vahdet-i vücûd anlayışının habercisi olmuştur.

İslâm’ın zâhir ve bâtın,²⁴² şeriat ve hakikat, şekil ve öz vb. ikili kavramlarla ifade edilen yönlerini, dinî nasslara ve irfânî tecrübeye vukufiyetinin kendisine sağladığı imkanlar çerçevesinde ifade eden Sülemî, “şeriatin takip ettiği hakikat ve hakikatin takip ettiği şeriat” idealini vurgulamıştır. Ona göre kul, Allah’ı bilmek ‘ma‘rifetullah’

²³⁹ Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında “Şeriat ve Hakikat Ehli” başlığı altında; Sülemî’nin konuya dair görüşlerine daha ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.

²⁴⁰ Sülemî, “Kitâbü Beyânî’ş-şeriatî ve’l-hakikatî”, 3/398; Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser”, 221.

²⁴¹ Sülemî’nin mürîdi Kuşeyrî, *er-Risâle* eserinin girişinde, emirleri yerine getirmeyip yasakları işleyen bazı kişilerin hakikatten ve yüksek hâllerden bahsettiğini haber verir. Bk. Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 80-81.

²⁴² Serrâc, *el-Lüm’a*, tsh. el-Hindâvî, 25-26; Serrâc, *el-Lüm’a*, çev. Yılmaz, 22-23.

ile yükümlüdür. Şerîat ve hakikat ilmi, kulun bu ezelî yükümlülüğünü yerine getirmeye hizmet ettiği ölçüde bir varlık ve değer kazanır. İslâm ilim geleneğinde şerîat ve hakikat ilminin birbirlerine göre mahiyet ve işlevini izah eden Sülemî, bundan sonraki bölümde şerîat ve hakikat ehlinin kimler olduğunu ve yollarına dair hususiyetleri beyan edecektir.²⁴³

2.2. Şerîat ve Hakikat Ehli

Bir önceki “Şerîat ve Hakikat İlmi” başlığı altında; şerîat ve hakikat ilminin mahiyetini ve ayırıcı vasıflarını izah etme amacına yönelik yaptığı açıklamalara genişçe yer verilen Sülemî, konuyu tam olarak “Mücâhede şerîat ilmidir; mucâhede hidâyet, hakikat ilmidir. Hakikatte tahakkuk ise Hakk ile beraber olmak ‘maiyyetü’l-Hakk’dır”²⁴⁴ sözleriyle özetler. Sülemî’nin son cümlede, şerîat ve hakikat ilmiyle birlikte “maiyyetü’l-Hakk” bir diğer ifadesi “ihsân”²⁴⁵ kavramına yer vermesi dikkat çekicidir. Zira bu husus, İslâm ahkâmından oluşan şerîatin bir hakikati olduğu ve bu hakikati gerçekleştirmekle hakikat ilminin elde edildiği esasına dayandırılan şerîat-hakikat ilişkisinde, ihsân hâlinin varlığı ne anlam ifade ediyor? sorusunu akla getirir.

Sülemî’ye göre nasıl şerîatin bir hakikati varsa hakikatin de bir hakikati vardır ve bu iki hakikati birbiri ardınca tahakkuk ettirmekle kişi, Hakk ile beraber olma, ihsân hâline ulaşır. Bir başka tabirle Sülemî’nin şerîat ve hakikat ilmi ile birlikte ihsândan

²⁴³ Tarihî konjonktürde tasavvuf ilmi, en çok öne çıkan özelliği dikkate alınarak çeşitli isimler almıştır. Sözelimi “bâtın ilmi”, “esrâr ilmi”, “ahvâl ve makâmât ilmi”, “sülûk ilmi”, “tarikat ilmi”, “maârif ilmi”, “mükâşefe ilmi” ve “hakikat ilmi” zikredilenler arasındadır. Bu isimler için bk. Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 258.

²⁴⁴ Sülemî, “Bizim uğrumuzda cihâd edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir” (el-Ankebût 29/69) âyetine isnadla bu sözü söyler. Bk. Sülemî, “Kitâbü Beyânî’s-şerîati ve’l-hakikati”, 3/399; Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser”, 221-222.

²⁴⁵ Sülemî zikri geçen el-Ankebût 29/69 âyeti ile Cibrîl hadisini şerîat ve hakikat ilminin beyanı hakkında izah ederken, Ankebût sûresindeki “Allah muhsinlerle beraberdir” ifadesinin, Cibrîl hadisinde ihsân kavramına karşılık geldiği şeklinde yorumlar.

bahsetmesi, biri diğerrinin alâmeti ve işareti olarak kabul edilen her iki (şerîat ve hakîkat) ilimden maksadın, hâllerin en yücesi “ihsân” haline ulaşmak olduğu açıktır.²⁴⁶

Sülemî, şerîat ve hakîkat (ilim ve hâl) ehlini üç dereceye ayırır:²⁴⁷

Birincisi; şerîatin aslını koruyan meselelere ve ihtilaflı konulara vâkıf, zâhir ilim erbabı *şerîat âlimleri*.

İkincisi; şerîati, hakîkatine uygun yaşayarak Hakk’ın hakîkatlerine vâsıl, ma’rifetullah²⁴⁸ sahibi *sûfîler*.

²⁴⁶ Sülemî’nin konuyla ilgili ifadeleri şöyledir: “Şerîat ilminin bir hakîkatı vardır, buna ancak mütehakkikler erişirler. Kim şerîat ilminin hakîkatine ererse o, kendisini Hakk’ın hakîkatlerine ulaştırır. Hakk’ın hakîkatlerinde tahakkuk eden kimseyi de o hali, Hakk’a ulaştırır”. Bk. Sülemî, “Kitâbü Beyânî’ş-şerîati ve’l-hakîkatî”, 3/399; Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser”, 221.

²⁴⁷ Sülemî, “Risâletü’l-Melâmetiyye”, thk. Ebü’l-Alâ Afîfî, *Mecmûa-i âsâr-i Ebû Abdurrahman es-Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1372/1993), 2/402-403.

²⁴⁸ Sülemî’ye göre tasavvufta tahsil edilen üç ilim vardır: Ubûdiyyet, Ma’rifet ve Rabbâniyyet. Ubûdiyyet ilmi; mürîdin, kendisine yetecek kadar rızka sahip olup her vakitte yapılması gerekli ibadet, riyâzet ve mücâhedeleri bilmesi ve bunları ihlâsla yerine getirmesidir. Ma’rifet ilmi; Yüce Allah tarafından ibadet, riyâzet ve mücâhedeleri ihlâsla yerine getiren mürîde, Hakk tarafından bahşedilen ikramlardır. Rabbâniyyet ilmi; Yüce Allah hakkında ma’rifet sahibi olan ârifin, O’nun irâde ve takdirinden başka bir şeyin olmadığını bilmesidir. Sülemî’nin tasavvufta üç kategoride ele aldığı bu ilim çeşitlerinden ma’rifet/ma’rifetullah; ölünceye kadar Allah’a ibadet etmekle yükümlü kılınan kulun -“*Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et*” (el-Hicr 15/99); “*Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*” (ez-Zâriyât 51/56)- yaratılış amacını yerine getirmekle, itaatin kendisine Allah tarafından verilen bir lütûf olduğuna yakinen inanmasıdır. Bu itibarla Sülemî için Allah’a kulluk görevinin, yine Allah’ın lütf u inayetiyle yerine getirilen bir vecibe olmasından duyulan sevinç anlamındaki ma’rifetullahın geçerli olmasının iki şartı vardır: Şer’î ahkâma ölünceye kadar riayet etmek; şeyhlere hürmet etmek. Bu iki şartı ileri süren Sülemî, ma’rifetullah sahibi olduğu iddiasıyla kulluk görevlerinin kendisinden kalktığını ileri süren ve tasavvuf şeyhlerinin ahlâkını ve âdâbını örnek almayan grupları reddetmiştir. Bk. Sülemî, “Menâhicü’l-ârifin”, thk. Etan Kohlberg, *Mecmûa-i Âsâr-i Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1372/1993), 2/155; Sülemî, “Risâletün fî ma’rifeti’llâh”, thk.

Üçüncüsü; Hakk’a kurbiyet makâmına ulaşan, bu makâma ulaşmakla Hakk’ın özel sırlarına ortak olan ve Hakk’ın, bâtınlarını halktan gizlediği *ehl-i Melâmet*.

Sülemî’nin ifadelerinden anlaşılan o ki; şerîat ilmini temsil edenler şerîat âlimleri; şerîatin hakîkatine vâsıl olanlar sûfiler; hakîkatin de hakîkatini tahakkuk ettirerek ihsân makâmına nâil olanlar ehl-i Melâmet’tir.

2.2.1. Şerîat Ulemâsı

Sülemî’ye göre şerîat âlimleri; şer’î ahkâmı ve bu ahkâm hakkındaki bilgileri toplamak ve vermekle görevlidir. Müşâhede ve muâmele ehli havâssın hâllerinden haber vermezler. Onlar, Müslümanların herhangi bir amelin Kur’ân’a ve sünnete uygunluğu konusunda kendilerine başvurduğu merci konumundaki din âlimleridir. Bu âlimlerin dinî konularda verdiği hükme uyulabilmesi için, nefsânî ve dünyevî ihtiraslardan arınmış olmaları şarttır. Aksi bir durumda kendilerine uyulmaz.²⁴⁹

Sülemî’nin şerîat ulemâsının sıhhati hususunda şart koyduğu özellik, Hasan-ı Basrî’nin (öl. 110/728) ‘fakih’ tanımını hatırlatır. Serrâc’ın rivâyetine göre Hasan-ı Basrî kendisine; “Filan kişi fakihtir” diyen kimseye, “Sen hiç fakih görmemişsin. Çünkü fakih, dünyaya değer vermez, ahirete yönelir. Dinî emirlere karşı basiretlidir”²⁵⁰ sözleriyle karşılık vererek dinde ince anlayış sahibi (fakih) olmanın bir gereğinin de dünyevî arzuların esiri olmadan ahiret için çalışmak olduğunu vurgular.

Sülemî, şerîat ulemâsı tabiri ile hangi ilim mensuplarını kastettiğini yukarıdaki sözleri arasında zikretmez. Fakat onun, muhakkiklerin sülûkünü ve onların makâmlarının derecelerini anlattığı *Sülûkü’l-ârifîn* eserinde; hadisçiler ve fakihleri, zâhir ilim sahipleri olarak nitelediği görülür.²⁵¹ Bu itibarla Sülemî’nin ‘hükümleri toplayan ve

Muhammed Sûrî, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/355-360.

²⁴⁹ Bk. Sülemî, “Risâletü’l-Melâmetiyye”, 2/402.

²⁵⁰ Serrâc, *el-Lüm’a’*, tsh. el-Hindâvî, 21; Serrâc, *el-Lüm’a’*, çev. Yılmaz, 18.

²⁵¹ Bk. Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, thk. Süleyman Ateş, *Mecmûa-i âsâr-i Ebî Abdirrâhmân Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessese-i

amellerin doğruluğu konusunda kendilerine başvurulacak kaynak²⁵² ifadesiyle özelliklerinden bahsettiği şeriat ulemâsının, muhaddisler ve fukahâ²⁵³ olduğunu söylemek gerekir. Nitekim çağdaşı sûfilerden Serrâc'ın aynı konudaki benzer beyanına bakıldığında, şeriat ulemâsının bu iki ilim grubu tarafından temsil edildiği hakîkatten varestedir.²⁵⁴

2.2.2. Hakikat Ehli

Hakikat ilmine sahip olan hakikat ehlini, biri ilm-i şeriat diğeri ilm-i hakikatte tahakkuk etme derecesine göre ikiye ayıran Sülemî, şer'î ahkâm ve âdâbı yerine getirerek ma'rifetullahâ nâil olanların 'sûfiyye'; hâllerin en yücesi cem'ü'l-cem' ve kurbette Hakk ile beraber olma hâlini yaşayanları 'Melâmetiyye' ismini aldıklarını belirtir.²⁵⁵

Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslamî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/565-566.

²⁵² Sülemî, bir başka eserinde hadisçiler ve fakihlerin görevlerini şöyle sıralar: Hadisçilerin görevi haberleri nakletmek, onları muhafaza etmek, toplamak, sahih ve zayıf olanları belirlemektir. Fukahâ, haberlerin taşıdığı hükümleri tespit etmek, onları açıklamak, nâsihini mensûhunu, mücmelini mufasssalını tespit etmekle meşgul olur. Bk. Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifin", 3/565-567.

²⁵³ Sülemî'nin ismini zikrettiği fukahâ: Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Ebû Hanîfe, Şâfiî, Evzâî, Ahmed b. Hanbel, Dâvûd ve Muhammed (Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî olabilir)'dir. Bk. Sülemî, "Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf", 3/136.

²⁵⁴ Bk. Serrâc, *el-Lüm'a*, tsh. el-Hindâvî, 11-15; Serrâc, *el-Lüm'a*, çev. Yılmaz, 7-12. Serrâc'ın Cibril hadisini kaynak göstererek şeriat ulemâsı arasında kelâm âlimlerini zikretmemesi dikkat çekicidir. Fakat o, aynı eserin bir başka yerinde, kelâm ilmini şer'î ilimlerden kabul eder ve ilm-i kelâm bilginlerinin istinbat yöntemlerinin nazara (aklî delillere) dayandığını ve bu yöntemin hakka yardım ve batılı red amacını taşımasından dolayı ehline makbul ve güzel olduğunu belirtir. Bk. Serrâc, *el-Lüm'a*, tsh. el-Hindâvî, 102, 323-324; Serrâc, *el-Lüm'a*, çev. Yılmaz, 120, 446.

²⁵⁵ Sülemî, "Kitâbü Beyânî's-şer'iati ve'l-hakîkati", 3/399; Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/402-403.

2.2.2.1. Sûfiler

a) “Sûfî” İsmiinin Tarihi ve Etimolojik Anlamı

Sülemî’ye göre sûfiler (evliyâ); Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sonra Yüce Allah’ın, kendisine giden yolu gösteren, apaçık delille destekleyip vazifelendirdiği rehberlerdir. Çünkü ona göre Yüce Allah, sünnetullahı gereği, kendisine davet eden bir elçinin olmadığı hiçbir zaman dilimi yaratmamıştır. Bu sünnetullah, nebîlerin ve resûllerin sonuncusu (hâtemü’n-nebiyyin ve’l-mürselin) Hz. Muhammed’e kadar (s.a.v.) sayısız nebî ve resûlün gönderilişiyle tahakkuk ederken, Hz. Muhammed’den sonra sûfiler aracılığıyla devam etmiştir.²⁵⁶

Sülemî’nin, İlâhî irşâd vazifesinin son peygamberden hemen sonra devam eden kutlu halkası olarak takdim ettiği evliyânın, sûfiyye (sûfiler)²⁵⁷ ismini nasıl ve ne zaman aldığı hususunda herhangi bir açıklaması yoktur. Fakat sûfilerin hâl tercemelerini konu aldığı *Tabakâtü’s-sûfiyye*’nin takdim yazısında; eserin muhtevası hakkında verdiği bilgilere geçmeden önce, *Kitâbü’z-Zühâ*’de sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîni asır asır, tabaka tabaka zikrettiğini ve böylece sıranın son dönem evliyâlarından; tefrid diliyle konuşan, tevhidin hakikatlerinden bahseden ve tecrid yollarını tutan hâl erbabına geldiğini belirtir.²⁵⁸ Sülemî’nin zikredilen bu beyanından anlaşılan şu ki; tevhidin hakikatlerinden bahseden hâl ehli olarak tavsif ettiği evliyâ için kullandığı sûfiyye adı, Hz. Peygamber’in “İnsanların en hayırlıları benim asrımda yaşayanlardır. Sonra onları

²⁵⁶ Sülemî, sûfilerin siretine dair sözleri derlediği *Tabakâtü’s-sûfiyye* eserinin mukaddimesinde sûfileri şu sözlerle anlatır: “Nebilerin ve resullerin sonuncusu (Hâtemü’n-nebiyyin ve’l-mürselin) Hz. Muhammed’e (s.a.v.) kadarki bütün asırları, insanları, kendi yoluna irşâd etmekle memur kıldığı nebiler ve resuller ile mamur eden Yüce Allah, nebilerin en şerefliresi resullerin en yücesi Hz. Muhammed’in ardından, peygamberlerinin açtığı yolu takip ederek kullarını bu yola davet eden ‘velîler (evliyâ)’ göndermiştir. Öyle ki Cenâb-ı Hakk, kendisine davet eden ve apaçık delil ve burhanla kendisine giden yolu gösteren bir rehberin bulunmadığı herhangi bir zaman dilimini var etmemiştir”. Bk. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 1-2; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, çev. Tek, 1.

²⁵⁷ Sûfiyye; tasavvuf ve tasavvuf ehli kimseler (sûfiler) anlamında kullanılır. Bk. Reşat Öngören, “Sûfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/471.

²⁵⁸ Bk. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 3; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, çev. Tek, 2.

takip edenler, sonra da onları takip edenlerdir”²⁵⁹ hadisinde efdaliyet esasına göre sıraladığı sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn isimlerinden sonra ıstılahlaşır.²⁶⁰ Nitekim Kuşeyrî de, hocası Sülemî’nin isimlendirme konusundaki yaklaşımını benimsemekle kalmaz, tebe-i tâbiînden sonra Müslümanların en hayırlılarının sûfiyye ismini almalarını, ümmet içinde nev zuhûr eden bid‘at hareketlerine karşı alınan aksi tavır bağlamında açıklar. Meseleyi Kuşeyrî’nin diliyle izah edecek olursak;

Hiz. Peygamber’in en hayırlı nesil olarak haber verdiği ilk üç nesilden sonra, onların yoluna ihlâsla sadâkat gösteren Müslümanlara “zâhidler” ve “âbidler” ismi verildi.²⁶¹ Zamanla Müslümanlar arasında bid‘at ehli fırkalar ortaya çıktı ve bunlar zâhidlerin kendilerinden olduğunu iddia etti. Bunun üzerine Ehl-i sünnet zâhidleri, bid‘at ehlinden kendilerini ayırmak amacıyla sûfî (yolları için de tasavvuf) ismini kullandı. Sûfîlerin büyükleri, hicrî iki yüz yılından önce bu isimle meşhur oldu.²⁶²

Sûfî isminin ne zaman ve hangi amaçla kullanıldığını beyan eden bu sözlere ilaveten, İlk tasavvuf klasiklerinden *el-Lûm‘a* adlı eserin müellifi Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî (öl. 378/988) sûfî isminin; Hiz. Peygamber ve sahâbe zamanında ‘sahâbî’ adının bütün üstün hâl ve vasıfları câmi özel bir isim olmasından ötürü kullanılmadığını, ancak

²⁵⁹ Buhârî, “Şehâdât”, 9; Müslim, “Fezâilü’s-sahâbe”, 212.

²⁶⁰ Sülemî, Hiz. Peygamberin zikri geçen hadisine, “Ümmetim yağmur gibidir; evveli mi yoksa sonu mu hayırlıdır bilinmez” (Tirmizî, “Edeb”, 81) sözünü ilave eder. Sülemî’nin bu üslûbu, sahâbe ve onu takip edenlerin faziletlerini ikrar etmekle birlikte insanların en hayırlılarının ilk iki asırla sınırlandırılmamasını salık verdiği muhtemeldir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 1-2; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, çev. Tek, 1.

²⁶¹ Zühhd kelimesi “dünyadan yüz çevirme” anlamında ve belli bir kesimin hayat üslûbunu ifade etmek üzere ilk defa Hasan-ı Basrî tarafından kullanıldı. Bk. Mustafa Çağrııcı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/6.

²⁶² Kuşeyrî, sahâbenin Hiz. Peygamber’e ashâb olmakla derecelerin en üstününe sahip olduğunu, bu yüzden sahâbe isminin her türlü isimden efdal olduğunu zikreder. Kuşeyrî’nin bu sözüyle, Serrâc’ın aynı gerekçeyle sahâbe zamanında neden sûfî isminin kullanılmadığını izah eden açıklamasına gönderme yaptığı düşünülebilir. Bk. Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 95; krş. Kuşeyrî, *er-Risâle*, thk. Abdülhalim Mahmud, Mahmûd b. Şerif (Kahire: Dârü’l-Kütübî’l-Hadise, 1972), 1/52-53; Serrâc, *el-Lûm‘a*, tsh. el-Hindâvî, 24-25; Serrâc, *el-Lûm‘a*, çev. Yılmaz, 21-22.

tâbiînin büyüklerinden Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) zamanında bilindiğini haber verir.²⁶³ Sülemî de Serrâc'ın sözlerini destekler ve şerh eder mahiyette; sahâbenin, hâllerin en yücesi 'sohbet' hâline nisbetle sahâbî (çoğulu sahâbe) ismini aldığını, bu itibarla sahâbî isminin; âlim (çoğulu ulemâ), fakih (çoğulu fukahâ), âbid (çoğulu ubbâd), zâhid (çoğulu zühhâd) ve mütevekkil (çoğulu mütevekkilîn) isimlerinden daha üstün olduğunu belirtir.²⁶⁴ Binâenaleyh Sülemî, Kuşeyrî, Serrâc ve hatta Kelâbâzî'nin açıklamaları birlikte değerlendirildiğinde ortaya çıkan tablo şöyle tasvir edilebilir: Sûfîler, her ne kadar sûfî isminin tarihini tâbiîn dönemine kadar geriye götürseler de, Hz. Peygamber'in, ümmetinden en hayırlı üç nesil olarak tavsif ettiği sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn isimlerini, nebevî hüküm gereği muhafaza ederek tazim etmişlerdir. Bu üç nesilden hemen sonra; hicrî iki yüz yılından önceye tekabül eden dönemden itibaren kullanılan sûfî veya sûfiyye adı, Ehl-i sünnet akaidi bünyesinde tezahür eden, konusu ma'rifetullah, bilgi aracı ilhâm, amacı ihsân ve bu minval üzere kendine mahsus bir dil oluşturan tasavvuf ilminin öznesi (fail) olmayı ifade eden meşhur bir isim hâline gelmiştir.²⁶⁵

Binâenaleyh en mücmel ifadesiyle Sülemî için hicrî ikinci asırdan itibaren sûfî ismi; peygamberlerin vârisi, tevhid hakikatlerinin erbâbı, ilhâma mazhar (muhaddes), doğru firâsete ve güzel âdâba sahip, Hakk'ın kendilerini her zaman belli tabakalara ayırarak bir veliyi diğer veliye yolunu takip etmekle halef kıldığı, insanları şeriatin zâhirine ve hakîkatine irşâd etmekle görevli hâl erbâbı evliyânın özel adıdır.²⁶⁶

²⁶³ Serrâc, *el-Lüm'a*, tsh. el-Hindâvî, 24-25; Serrâc, *el-Lüm'a*, çev. Yılmaz, 21-22. Kuşeyrî, Serrâc'ın "sahâbî olmak tüm isimlendirmelerden üstündür" ifadesine katılmakla birlikte bu üstünlüğün sahâbeden sonra tâbiîn ve tebe-i tâbiîn ismiyle devam ettiğini belirtir. Bk. Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 95.

²⁶⁴ Sülemî, "Zikru âdâbî's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas", 3/551.

²⁶⁵ Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 1-3; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 1-2; Serrâc, *el-Lüm'a*, tsh. el-Hindâvî, 11-29; Serrâc, *el-Lüm'a*, çev. Yılmaz, 7-27; Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî, *et-Taarruf* (Doğuş Devrinde Tasavvuf), çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 51-139.

²⁶⁶ Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 1-3; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 1-2. Sülemî, sûfiyye ismine nisbet ederek *Tabakâtü's-sûfiyye* adını verdiği eserinde, ehl-i Melâmet'ten olanların da hal tercemelerine yer vermiştir. Sülemî'nin bu usûlü, hâllerin en

Sûfî isminin etimolojik anlamına gelince; bu konu üzerine birbirinden farklı fakat birbirini tamamlar mahiyette çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.²⁶⁷ Sûfîlerin zâhir ve bâtın özelliklerine istinad ederek gelişen söz konusu görüşlerin ekseriyetle “ehl-i Suffe” ve “sûf” (yün) kelimeleri etrafında birleştiğini söylemek mümkündür. Bunlardan; Yüce Allah’ın haklarında inzâl ettiği âyetlerle hâllerini tebcil ettiği ehl-i Suffe, sûfîlerin, sireten ve sureten kendilerine meşruiyyet kazandırdıkları en güçlü dayanaklardan biridir. Nitekim tasavvufun temel kaynaklarından *et-Taarruf* adlı eseriyle tanınan Muhammed b. İbrahim el-Kelâbâzî (öl. 380/990), sûfîlere neden sûfî denildiğine dair sûfî görüşlerine yer verdiği eserinde; sûfiyye hakkında zikredilen tüm

yücesine sahip olmakla ilim ve hâl ehli arasında en yüksek derecede nitelendirdiği Melâmetiyye’nin, genel olarak “sûfiyye” ismi altında yer aldığına işaret eder. Ehl-i Melâmet’in hâl tercemeleri için Bk. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, çev. Tek, 67, 94, 292.

²⁶⁷ Sûfî isminin hangi kelimeye nisbet edilerek kullanıldığına dair sûfî görüşleri için; bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, çev. Uludağ, 53-58. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, tsh. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2001), 9-21.

Sûfî isminin, tasavvuf ehlinin kendilerine örnek aldıkları Suffe ashabını ifade eden “Ehl-i Suffe” terkindeki “Suffe”; Allah katında ve O’na ibadette ilk sırada olduklarını ifade için “saff-ı evvel” terkindeki “saff”; güzel sıfatlara sahip bulunduklarına işaretle “sıfat”; kalp temizliğine önem verdikleri için derunî temizliği ifade eden “safâ” ve “safvet”; yemeye içmeye önem vermemeleri ve genellikle bitki yemeyi tercih etmeleri sebebiyle bir çöl bitkisi olan “sûfâne”; giyim ve kuşamlarına önem vermemeleri ve saçlarını uzatmalarından dolayı “enseye sarkan saç” anlamındaki “sûfetü’l-kafâ” terkindeki “sûfe”; Hakk’a ve halka hizmeti ön planda tutmaları sebebiyle İslâm’dan önce yaşayan ve kendilerini Kâbe hizmetine adan Benî Sûfe kabilesiyle benzerlik arzettikleri için “sûfe”; başta Hz. Peygamber ve ashâbı olmak üzere birçok peygamberin tercihi, tevazuun sembolü olan yün elbise giydikleri için “yün” anlamındaki “sûf” kelimelerinden gelmiş olabileceği üzerinde durulmuştur. Reşat Öngören, “Sûfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/471.

Arap dili profesörü Nöldeke, sûfî isminin Yunanca “sofis”ten türemesinin vâkıya uygun olmadığını söyler. Onun tespitine göre, Yunanca’dan Arapça’ya geçen kelimelerde ‘o’ harfi aynen korunur ve ‘s’ harfi yerine ‘sin (س)’ harfi kullanılır. Bu nedenle sûfî (صوفى)’nin sofisten türediği iddiası kabul edilemez. Abdullah Kartal, “Sufiler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (1994), 314.

özelliklerin ehl-i Suffe'nin hâllerinden olduğunu belirtir.²⁶⁸ Diğer taraftan “sûf” kelimesinin kullanımı ise daha çok gramer kurallarına uygunluğundan kaynaklanmaktadır.²⁶⁹ Kelâbâzî'nin muâsırî sûfilerden Serrâc; sûfilerin, peygamberlerin ve âbidlerin adeti olduğu veçhile giyindikleri yün kıyafetlerine nisbetle “sûfî” adını aldıklarını kaydeder. Zira ona göre, bütün manevî ilimlerin, hâllerin ve güzel ahlâkın kaynağı ve mazharı konumundaki sûfilerin bu özelliklerinden sadece birine nisbet edilmesi vâkıya tam olarak mutabık olmadığından, onların ilim, hâl ve makâmларını şamil bir isme nisbet edilebilmeleri için zâhir kıyafetlerinin tercih edilmesi en doğru tercihtir. Nitekim Cenâb-ı Hakk, Hz. İsa'nın (a.s.) ashâbını, giydikleri beyaz elbiseye nisbetle *Havârîler* adıyla yad etmiştir.²⁷⁰

Sülemî, çağdaşı sûfilerden Serrâc'ın yaklaşımında görüldüğü üzere; sûfilerin sûfî ismini almalarında onların zâhire taalluk eden yün giyme tercihinin değil, zâhir ve bâtın her türlü kirden arınarak safâlarının sâf olmasından ötürü “sûfî” adını aldıklarını belirtir.²⁷¹ Sülemî'nin sûfilerin ne zaman ve nasıl sûfî adını aldıklarına dair bu tanımı, onun sûfî ismine, söz konusu muâsırının aksine zâhirle değil bâtınla ilgili bir hususiyet kazandırdığı ve bu ismi, mürîdin irâde makâmında tahakkuk etmesinden sonra ulaştığı tasavvuf makâmında aldığı özel bir isim olarak nitelendirir. Binâenaleyh Sülemî'ye göre sûfî ismi, yün giyme ameliyesine nisbeten kazanılmış bir isim olmayıp mürîdin

²⁶⁸ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, çev. Uludağ, 54. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, tsh. Ahmed Şemseddin, 12-13.

²⁶⁹ Sûfî isminin hangi kelimelere nisbet edilerek kullanıldığına dair sûfî görüşleri için; bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, çev. Uludağ, 53-58; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, tsh. Ahmed Şemseddin, 9-21.

²⁷⁰ el-Mâide 5/112. Serrâc, *el-Lüm'a*, tsh. el-Hindâvî, 23-24; Serrâc, *el-Lüm'a*, çev. Yılmaz, 20-21. Serrâc'ın bu görüşü ilerleyen yıllarda İslâm âlim ve mutasavvıflarından Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038), Gazzâlî (öl. 505/1111) ve Şehâbeddin Sühreverdî (öl. 632/1234) tarafından kabul görmüştür. Bk. Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 26-27.

²⁷¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Sülemî, “Menâhicü'l-ârifin”, thk. Etan Kohlberg, 2/143-155. Kelâbâzî, sûfî isminin safâ ve safvete nisbetle “safaviyye” şeklini alacağını ancak Arap dilinde vav harfinin fa harfine takdim edilerek de kullanma şeklinin olduğunu, bu itibarla sûfî isminin safâ ve safvetten türeyebileceğini belirtir. Bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, tsh. Ahmed Şemseddin, 17-18; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, çev. Uludağ, 57.

tasavvuf yolunda edindiği bâtinî tekamülün derecesini ifade eder. Sülemî'nin sûfî ismine dair bu yaklaşımı, tasavvufta zâhirden ziyade bâtinî terakkiye önem veren ve bu yüzden birtakım sakıncalarından dolayı yün ve yamalı hırka giymek gibi sûfî olmanın nişanesi sayılacak her türlü ameliye ve temayüle aksi tavır geliştiren Melâmetiyye'nin etkisiyle açıklanabilir.

b. Sûfî Silsilesi (Tabakâtü's-sûfiyye)

Kuşeyrî'nin, sûfî isminin hicrî iki yüz yılından önce kullanıldığına dair verdiği tarihî bilgi, hicrî ikinci ile Sülemî'nin yaşadığı dördüncü asır -ki bu iki asır da dahil olmak üzere- arasında yaşayan sûfilerin kimler olduğu sorusunu akla getirir.²⁷² Sülemî'nin hicrî dördüncü asrın sonlarına kadar gelmiş geçmiş yüz dört sûfinin tarihçe-i hayat ve sözlerine dair derlediği, alanında mevcut en eski kaynak olma özelliğini haiz *Tabakâtü's-sûfiyye* eseri,²⁷³ bu sorunun karşılığı başta olmak üzere; sûfilerin hangi tarihte vefat ettiği, nerede yaşadığı, nerelere seyahat ettiği, hangi sûfinin mürîdi ve mürşidi olduğu, tasavvuf hakkında neler söylediği hatta hangi hadisi hangi senedle rivâyet ettiğine dair bilgileri ihtiva etmesiyle sûfî tarihi bakımından hayatî öneme sahiptir.²⁷⁴

²⁷² Hicrî ikinci ile dördüncü asırlar arasında yaşayan sûfilerin kimler olduğu sorusu; Kuşeyrî'nin, sûfî isminin tarihini hicrî ikinci asırla başlatması ve Sülemî'nin yaşadığı hicrî dördüncü asır kapsıyor olmasından kaynaklanır.

²⁷³ Sülemî, sûfî imâmlarını beş tabakada ve her tabakada yirmi şeyhten bahsettiğini belirtmesine rağmen eserin mütercimi beşinci tabakada yirmi dört sûfinin yer aldığını ifade eder. Bu sayı farklılığının Sülemî'nin bazı sûfî isimlerini kardeşleri ile birlikte zikretmesinden kaynaklı olduğu kanaatindeyiz. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 427-518; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, xii, 340.

Hicrî dördüncü asırda *Tabakât* türü eser telif eden fakat eserleri günümüze ulaşmayan veya henüz bulunamayan başlıca sûfiler ve eserleri şunlardır: Ebû Saîd b. Arabî (öl. 341/952) *Tabakâtü'n-nüssâk*; Muhammed b. Dâvud b. Süleyman (öl. 342/953) *Ahbâru's-sûfiyye ve 'z-zühhâd* ve Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Zekeriya (öl. 396/1006) *Târîhu's-sûfiyye*. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 50-51; Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 50.

²⁷⁴ Hicrî 5. asra kadarki dönemde yaşamış sûfilerin isimleri, sadece tasavvuf kitaplarında değil, hadis, fıkıh, kelâm, tefsir vd. ilimlerde de mütehassıs olmaları sebebiyle *Tabakât* türü eserlerin

Sülemî'nin zamansal sıralamaya tâbi tutarak tabakalara ayırıp isimlerine yer verdiği sûfîleri, biz de yine onun verdiği bilgilerden istifadeyle yaşadıkları bölge ve şehirlere göre vefat tarihlerine öncelik vererek tasnifini yaptık. Ancak bu tasnife bir de, Sülemî'nin sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve ehl-i Suffe'nin zâhidleri hakkında yazdığı *Kitâbü'z-Zühd* ile *Târîhu ehli's-Suffe* eserlerinin varlığını düşünerek, sûfîlerin zikredilen bu dört gruptan olan imâmlarını ilave ettik.²⁷⁵ Fakat Sülemî'nin henüz bulunamayan veya günümüze ulaşmayan *Kitâbü'z-Zühd* ve *Târîhu ehli's-Suffe* eserlerinin Ebû Nuaym'ın *Hilye'si* ile Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'una kaynaklık ettiğini tahmin ettiğimizden;²⁷⁶ sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve ehl-i Suffe isimlerini bu iki kaynaktan istifadeyle zikrettik. Söz konusu tasniften amaç; sûfîlerin tıpkı muhaddisler gibi Hz. Peygamber'den devraldıklarını ifade ettikleri ilmî tevarüsü, sahâbeden başlayarak hicrî beşinci asra kadarki tasavvuf ricali üzerinden ortaya koymak ve hangi zamanda, hangi sûfîlerin, nerede yaşadıklarını ve tespit edebildiğimiz kadarıyla aralarındaki mürid-mürşid ilişkisini göstermektir. Bu tasnifin, sûfîler arasındaki etkileşimi göstermesi açısından bir fikir vereceği şüphesizdir.

1. Sûfîlerin Ashâb ve Tâbiîn'den Olan İmâmları²⁷⁷

a) Ashâb'dan Olan İmâmlar

Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634)

Hz. Ömer (öl. 23/644)

çoğunda zikredilir. Örneğin Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin hâl tercemesi, muhaddis ve müfessirlere dair yazılan ricâl kitaplarında yer alır.

²⁷⁵ Sülemî'nin sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiînden olan sûfî imâmlarını asır asır ele aldığı *Kitâbü'z-Zühd* eserine ulaşamamıştır. Konu ile ilgili bilgi, Hücvîrî'nin eserinden istifadeyle verilmiştir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, xii, 2.

²⁷⁶ Hücvîrî, Sülemî'nin ashâb-ı Suffe'nin fazileti, menâkıbı, isim ve künyelerini ele aldığı *Târîhu ehli's-Suffe* adlı eserinin olduğu bilgisini verir. Onun verdiği bu bilgi, söz konusu eseri görüp istifade ettiği ihtimalini güçlendirmektedir. Bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 98-99.

²⁷⁷ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1394/1974), 1/28-400, 2/3-357 (1. ve 2. Cilt tek kitapta); Bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 78-99; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 131-155.

Hz. Osman (öl. 35/656)

Hz. Ali (öl. 40/661)

Ehl-i Beyt'ten Olan İmâmlar

Hz. Hasan (öl. 49/669)

Hz. Hüseyin (öl. 61/680)

Zeynelâbidîn (öl. 94/712)

Muhammed b. Bâkır (öl. 114/733 [?])

Câfer-i Sâdık (öl. 148/765)

Ashâb-ı Suffe'den Olan İmâmlar

Bilâl b. Rebâh Habeşî (öl. 20/641), Selmân-ı Fârisî (öl. 36/656 [?]), Ebû Ubeyde b. Cerrâh (öl. 18/639), Ebû Yakzan Ammâr b. Yâsir (öl. 37/657), Ebû Mes'ûd Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53), Mikdâd b. Esved (öl. 33/653), Habbâb b. Eret (öl. 37/657-58) vd.²⁷⁸

b) Tâbiîn'den Olan İmâmlar

YEMEN

Veysel Karânî (öl. 37/657)

BASRA

Hasan-ı Basrî (öl. 110/728)

Muhammed b. Vâsi' (öl. 123/741)

2. Tebe-i Tâbiîn'den 5./11. Asra Kadar Yaşayan Başlıca Sûfiler²⁷⁹

1. TABAKA

BASRA

Habîb Acemî (öl. 130/747-48[?])

²⁷⁸ Bk. Hücûvî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 97-99.

²⁷⁹ Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 6-518; Hücûvî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 107- 202.

Mâlik b. Dinâr (öl. 131/748'den önce)

Mansûr b. Ammâr (öl. 225/840)

BAĞDAT

Hâris b. Esed el-Muhâsibî (öl. /857)

Serî es-Sakatî (öl. 251/865)²⁸⁰

Bişr el-Hâfi/Bişr b. Hâris (öl. 227/841)

Ma'rûf el-Kerhî (öl. 200/815-16 [?])

Dâvûd et-Tâi (öl. 165/781 [?])

HORASAN

Fudayl b. İyâz (öl. 187/803)

İbrahim b. Ethem (öl. 161/778 [?])

Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797)

Şakîk el-Belhî (öl. 194/810)

Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848 [?])

Hâtîm el-Esam (öl. 237/851)

Ahmed b. Hadraveyh (öl. 240/854)

Yahyâ b. Muâz er-Râzî (öl. 258/872)

Ebû Hafs el-Haddâd en-Nîsâbü'rî (öl. 270/884)²⁸¹

Hamdûn el-Kassâr (öl. 271/884)

²⁸⁰ Maruf Kerhî'nin müridi; Cüneyd-i Bağdadî'nin dayısı ve şeyhidir. Bk. Hamide Ulupınar, "Serî es-Sekatî: Hayatı ve Bazı Tasavvufî Görüşler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014), 267, 269.

²⁸¹ Sülemî, Ebû Hafs'ın 270 yılında vefat ettiğini söylemekle birlikte 267 yılında vefat ettiğini söyleyenlerin de olduğunu belirtir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 116. Tahsin Yazıcı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* "Ebû Hafs el-Haddâd" maddesinde; Ebû Hafs'ın vefat tarihini 260/874 tarihi olarak verir. Bk. Tahsin Yazıcı, "Ebû Hafs el-Haddâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/127.

Ebû Tûrâb en-Nahşebî (öl. 245/859)

MISIR

Zünnûn el-Mısırî (öl. 245/859 [?] veya 248/862)

ŞAM

Ebû Süleyman ed-Dârânî (öl. 215/830)

Ahmed b. Ebû'l-Havârî (öl. 230/845)

Ahmed b. Âsım el-Antâkî (öl. 239/853)

Abdullah b. Hubeyk el-Antâkî²⁸²

2. TABAKA

BAĞDAT

Ebü'l-Kâsım el-Cüneyd (öl. 297/909)

Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî (öl. 295/908)

Ruveym b. Ahmed el-Bağdâdî (öl. 303/915-16)

Semnûn b. Ömer el-Muhib (öl. 298/911 [?])

Amr b. Osman el-Mekkî (öl. 291/904)

Ebû Saîd el-Harrâz (öl. 279/893)

Ebü'l-Abbâs b. Mesrûk et-Tûsî (öl. 299/912)

IRAK

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (öl. 283/896)

HORASAN

Ebû Osman el-Hîrî en-Nîsâbûrî (öl. 346/958)

Muhammed b. Ali et-Tirmizî (öl. 320/932)

Ebû Bekir el-Verrâk (öl. 280/893)

²⁸² Abdullah b. Hubeyk el-Antâkî'nin vefat tarihi, Sülemî'nin *Tabakât*'ında ve *DİA* maddesinde verilmemiştir.

Ebû Ali el-Cüzcânî²⁸³

Ebû Abdullah es-Siczî²⁸⁴

ŞAM

Ebû Abdullah b. Cellâ (öl. 306/918)²⁸⁵

REY VE CİBÂL

Yûsuf b. Hüseyin er-Râzî (öl. 304/917)

İSFAHÂN

Ali b. Sehl el-İsfahânî (öl. 307/919)²⁸⁶

3. TABAKA

BAĞDAT

Ebû Muhammed el-Cerîrî (öl. 311/924)²⁸⁷

Ebü'l-Abbâs b. Atâ' el-Edemî (öl. 309/922 veya 311/924)

Ebû Hamza el-Bağdâdî el-Bezzâz (öl. 289/902)

Ebû Muğîs Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (öl. 309/922)

Hayru'n-Nessâc (öl. 322/934)²⁸⁸

HORASAN

²⁸³ Sülemî, Cüzcânî'nin vefat tarihini vermemekle birlikte onun Muhammed b. Ali et-Tirmizî ile akrân olduğunu belirtir. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 246. Cüzcânî'nin vefat tarihi DİA maddesinde de yoktur.

²⁸⁴ Vefat tarihi bulunamamıştır.

²⁸⁵ İsmail b. Nüceyd, kendi zamanında yaşayan sûfîlerin üç büyük imâmının, Bağdat'ta Cüneyd, Nîşâbûr'da Ebû Osman, Şam'da Ebû Abdullah b. Cellâ olduğunu söyler. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 176; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 98.

²⁸⁶ İsfahân meşâyihinin ilklerinden.

²⁸⁷ Cüneyd'den sonra yerine geçen mürîdi.

²⁸⁸ İbrahim el-Havvâs ve Şiblî onun meclisinde tevbe etti. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 322; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 199.

Mahfûz b. Mahmûd en-Nîsâbûrî (öl. 303/916 veya 304/917)

Ebû Bekir b. Hâmid et-Tirmizî²⁸⁹

Ebû Bekir el-Vâsıtî (öl. 320/932'den sonra)

Ebû Hamza el-Horâsânî²⁹⁰

ŞAM

Tâhir el-Makdîsî²⁹¹

Ebû Amr ed-Dımaşkî (öl. 320/932)²⁹²

İbrahim el-Kassâr (öl. 320/932)

REY

Ebû İshâk İbrahim el-Havvâs (öl. 291/904)

MISIR

Bünân b. Muhammed el-Hammâl (öl. 316/928)²⁹³

Ebü'l-Hasan b. es-Sâîğ ed-Dîneverî (öl. 330/942)

CİBÂL

Mimşâd ed-Dîneverî (öl. 299/912)

BASRA

Ebû Abdullah es-Subeyhî²⁹⁴

4. TABAKA

BAĞDAT

²⁸⁹ Vefat tarihi bulunamadı.

²⁹⁰ Vefat tarihi bulunamadı. Fütüvvet ve vera'da şeyhlerin önde gelenlerindendir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 326; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 202.

²⁹¹ Vefat tarihi bulunamadı.

²⁹² Ruhların kadim oluşu ve şahitler hususunda konuşanlara karşı reddiye yazdı.

²⁹³ Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî'nin üstadı.

²⁹⁴ Vefat tarihi bulunamadı.

Ebû Bekir eş-Şiblî (öl. 334/946)²⁹⁵

Ebû Muhammed el-Mürtaiş en-Nîsâbûrî (öl. 328/940)²⁹⁶

Ebû Bekir el-Kettânî (öl. 322/934)

Ebü'l-Hasan el-Müzeyyin (öl. 328/940)

Ebû Bekir b. Ebî Sa'dân²⁹⁷

HORASAN

Ebû Ali es-Sekafî (öl. 328/940)

Abdullah b. Muhammed b. Münâzil (öl. 329/941)

MISIR

Ebû Ali er-Rûzbârî (öl. 322/934)

Ebû Ali b. Kâtîb (öl. 340/952'den sonra)

Ebü'l-Hüseyin b. Bünân²⁹⁸

TÎNÂT

Ebü'l-Hayr el-Akta' et-Tînâtî (öl. 340/952'den sonra)

MEKKE

Ebû Ya'kûb en-Nehrecûrî (öl. 330/942)

CEBEL

Ebû Bekir b. Tâhir el-Ebherî (öl. 330/942 civarı)

²⁹⁵ Aslen Horasanlıdır. Bağdat'ta doğup büyümüştür. Hayrî'n-Nessâc'ın meclisinde tevbe etmiş, Cüneyd ile sohbet etmiştir. Zamanında hâl ve ilim bakımından eşi benzeri yoktu. İmam Mâlik'in mezhebinin fakihi idi. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 337.

²⁹⁶ Aslen Horasan'ın Hire bölgesindendir. Ebû Hafs ile sohbet etmiş, Cüneyd ile görüşmüştür. Bağdat'ta ikamet etmiş ve Irak'ın şeyhlerinden ve imamlarından biri olmuştur. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 349.

²⁹⁷ Vefat tarihi bulunamadı.

²⁹⁸ Vefat tarihi bulunamadı.

Muzaffer el-Kırmîsînî²⁹⁹

İbrahim b. Şeybân el-Kırmîsînî (öl. 330/941)³⁰⁰

ŞAM

Ebû İshâk İbrahim b. Müvelled³⁰¹

URMİYE

Ebû Bekir b. Yezdânyâr (öl. 334/945)

BASRA

Ebû Abdullah b. Sâlim el-Basrî (öl. 297/909)³⁰²

5. TABAKA

MEKKE

Ebû Saîd b. el-A‘râbî (öl. 341/953)

Ebû Amr ez-Zeccâcî (öl. 348/959-60)

BAĞDAT

Ca‘fer b. Muhammed el-Huldî (öl. 348/959)³⁰³

Ebü’l-Hasan Ali b. İbrahim el-Husrî (öl. 371/982)

²⁹⁹ Vefat tarihi bulunamadı.

³⁰⁰ Sülemî’nin şeyhi İbrahim b. Muhammed Nasrâbâdî’nin hocasıdır. Bk. Erhan Yetik, “İbrâhim b. Şeybân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/352-353.

³⁰¹ Vefat tarihi bulunamadı. Rakka şeyhlerinin ve fütüvvet ehlinin büyüklerindendir. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 410; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, çev. Tek, 261.

³⁰² Ebû Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Sehl b. Abdullah Tüsterî’nin mürididir ve Sâlimiyye mezhebinin kurucusudur. Bk. Cihat Tunç, “Sâlimiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/50-51.

³⁰³ Bağdat’ta doğdu, büyüdü, vefat etti. Şeyhler arasında fütüvvette önde gelenlerdendi. Sûfîlerin ilimleri, eserleri, menkıbeleri ve hayat hikayelerinde başvuru kaynağı idi. Bk. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 434; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, çev. Tek, 279.

Ebû Muhammed er-Râsibî (öl. 367/978)

HORASAN

Ebü'l-Abbâs el-Kâsım es-Seyyârî (öl. 342/954)³⁰⁴

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed eş-Şa'rânî (öl. 353/964)

Ebû Amr İsmâîl b. Nüceyd (öl. 366/977)

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Bûşencî (öl. 348/959)³⁰⁵

Ebü'l-Abbâs ed-Dîneverî (öl. 340/952'den sonra)³⁰⁶

Ebû Osman Saîd b. Sellâm el-Mağribî (öl. 373/983)

Ebû Abdullah et-Turûğbezî (öl. 350/961'den sonra)

Ali b. Bündâr es-Sayrafi (öl. 359/970)

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şebihî (öl. 360/971 senesinden önce)³⁰⁷

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ' (öl. 370/981)

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Mukri' (öl. 366/977)

Ebü'l-Kâsım Ca'fer b. Ahmed el-Mukri' (öl. 378/989)³⁰⁸

ŞAM

³⁰⁴ Merv'de Mervlilere hâllerin hakikatini anlatan ilk kişidir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 440; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 283.

³⁰⁵ Horasan fütüvvet ehlinin yegânesi idi. Kendisine tasavvuftan soran kişiye Ebü'l-Hasan el-Bûşencî şu karşılığı verdi: “[Bugün tasavvuf] hakikati olmayan bir isimdir. Hâlbuki eskiden ismi yoktu ama hakikati vardı”. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 458-459; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 295.

³⁰⁶ Fütüvvet ehlinin seçkinlerindendi. Nîşâbur'da yaşadı, Semerkant'ta vefat etti. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 475; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 308.

³⁰⁷ Çağının önde gelen fütüvvet şeyhlerinden idi. Ebû Osman el-Hîrî ile sohbet etti. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 505.

³⁰⁸ Sülemî'nin *Tabakât* eseri, Ebü'l-Kâsım Cafer b. Ahmed el-Mukri'nin (öl. 378/989) vefat tarihi ile ilgili verdiği bilgiyle son bulur. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 509.

Ebû Bekir Muhammed b. Dâvûd ed-Dükkî (öl. 350/961'den sonra)

Ebû Abdullah er-Rûzbârî (öl. 369/980)³⁰⁹

ŞÎRÂZ

Ebû Abdullah Muhammed b. Hafîf (öl. 371/982)

Bündâr b. Hüseyin eş-Şîrâzî (öl. 353/964)

TAMESTÂN

Ebû Bekr et-Tamestânî (öl. 340/951)

DÎNEVER

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdühâlık ed-Dîneverî³¹⁰

Sülemî'nin kronolojik sıraya tâbi tutarak beş tabaka halinde isimleri, yaşadıkları şehirleri, kimlerle sohbet ettikleri, kimin müridi veya mürşidi olduklarına dair haklarında bilgi verdiği sûfîler için şu tespitleri yapmak mümkündür:

1- Sülemî'nin Horasan'ın ilk sûfîlerinden Fudayl b. İyâz (öl. 187/803) ile sûfî tabakâtına başlaması, yine aynı yıllarda ilk Horasan zâhidlerinden kabul edilen Abdullah b. Mübârek'e (öl. 181/797), tebe-i tâbiinden olması hasebiyle *Tabakât*'nda yer vermediği ihtimalini akla getirir ki, bu ihtimal Kuşeyrî'nin verdiği tarihsel bilgiyle kuvvet kazanır. Diğer taraftan birinci sırada, ilk sûfî tarifini yapan Zünnûn el-Mısırî'nin değil de Fudayl b. İyâz'ın bulunması, Fudayl'ın, Zünnûn'un tasavvuf anlayışında etkin bir sûfî olması sebebiyle açıklanabilir.³¹¹

³⁰⁹ Ebû Ali er-Rûzbârî'nin kız kardeşinin oğludur. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 497.

³¹⁰ Fakr hâli üzere olma, fakrın âdâbına riayet etme ve fukarâya sevgi besleme hususunda sûfîlerin ileri gelenlerinden idi. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 515; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 338.

³¹¹ Bk. Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/122; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 6, 15; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 3, 8; Necdet Tosun, "Zünnûn el-Mısırî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/575. Câmî, *Nefehâtü'l-üns* eserine; kendisine kaynaklık yapan Sülemî'nin *Tabakât*'nda ilk isim olarak yer verdiği Fudayl

2- İslâm coğrafyasının çeşitli beldelerinde yaşayan sûfiler; Irak, Şam, Hicaz ve Horasan başta olmak üzere çeşitli bölgelere seyahat ederek buralardaki sûfilerle görüşmüş, sohbetlerine katılmış, ilimlerinden istifade etmiş, kendilerinden hem şeriat hem hakikat ilmini öğrenerek diğerlerine rivâyet etmişlerdir. Bu durum sûfî düşünüş ve davranış biçimlerinin belli beldelerle sınırlı kalmayıp bölgeler arası bir etkileşim göstermesine kaynaklık etmiştir. Örneğin Cüneyd-i Bağdâdî riyâsetindeki Bağdat sûfilerinin Nîşâburlu Ebû Hafs'a gelerek fütüvvet hakkında bilgi edinmek istemeleri buna sadece bir örnektir.³¹²

3- Nisbet edildikleri şecereler, şehirler, meslekler, tasavvufî silseler ve anlayışlar dahil olmak üzere sûfiler hakkında edindiğimiz en önemli bilgi, onların hadis sened zincirinde yer alacak kadar sıkı (güvenilir) bir râvî oldukları gerçeğidir. Sülemî'nin yüz dört sûfiden sadece birkaçı hariç, hadis rivâyetinde güvenilirlik derecesi kazanmış sûfileri rivâyet ettikleri hadislerle birlikte zikretmesi,³¹³ söz konusu sûfilerin hakikat ilmi hakkında verdiği bilgilerin ne kadar itibar edilebilir olduğu hakkında bir fikir vereceği şüphesizdir.

4- Sülemî'nin hakikat ilmini temsil etme bakımından dereceye ayırdığı sûfileri ve ehl-i melâmeti, *Tabakâtü's-sûfiyye* başlığı altında birlikte zikretmesi, her iki grubun tasavvuf çatısı altında müşterek gayeye sahip olduğunun açık bir göstergesidir.

5- Sülemî'nin yukarıda isimleri zikredilen sûfiler hakkında verdiği bilgilerden; 2. Tabakada sûfilerin üç büyük imamının; Bağdat'ta Cüneyd, Nîşâbur'da Ebû Osman el-Hîrî, Şam'da Ebû Abdullah b. Cellâ³¹⁴ olması; 3. Tabakada Rey'den İbrahim el-Havvâs'ın, yine aynı tabakada bulunan Bağdat'dan Hayru'n-Nessâc'ın (öl. 322/934)

b. İyâz ile değil; tasavvuf tarihinde sûfî ismini alan ilk kişi olarak gösterilen Ebû Hâşim es-Sûfî ile başlamıştır. Bk. Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, tsh. Mehdî Tevhîdîpûr, 31-32.

³¹² Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 117-118; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 63. Diğer örnekler için bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 19, 98, 218, 222, 234, 328.

³¹³ Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 6-509; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 3-333.

³¹⁴ Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 176; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 98.

meclisinde tevbe etmesi;³¹⁵ Cebel'den İbrahim b. Şeybân el-Kırmîsînî'nin, (öl. 330/941) Nişâbur'dan Sülemî'nin şeyhi İbrahim b. Muhammed Nasrâbâdî'nin hocası olması;³¹⁶ Şam'dan Ebû İshâk İbrahim b. Müvelled'in³¹⁷ ve Bağdat'tan Ca'fer b. Muhammed el-Huldî'nin (öl. 348/959) fütüvvetin ileri gelenleri arasında yer alması;³¹⁸ tasavvufun Irak ve Horasan dışında başta Şam, Rey ve Cebel'de etkili temsilcilerinin olduğunu ortaya koyar.

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki; Sülemî, Fudayl b. İyâz ile Ebü'l-Kâsım Ca'fer b. Ahmed el-Mukri' (öl. 378/989)³¹⁹ arasında; Tamestân'dan Mısır'a, Dînever'den Şîrâz'a kadar İslâm coğrafyasının birçok bölgesinde yaşayan başlıca sûfilerin kimler olduğunu ve aralarındaki ittisakı kendisine ulaşan rivâyet zinciri ile tevsik ederek tabiri yerindeyse kendi dönemine kadarki sûfilerin coğrafi haritasını ana hatlarıyla çizmiştir. Bu itibarla Hargûşî'nin hicrî dördüncü asırdaki sûfileri Horasan melâmet ehli ve Irak tasavvuf ehli diye ikiye ayırması,³²⁰ zikredilen bölgelerdeki tasavvufi anlayışın o bölgelerde ağırlık kazandığını fakat o bölgelere münhasır kalmadığını, Sülemî'nin yukarıda verdiği bilgiler ışığında söylemek mümkündür.

c. Hanım Sûfiler

³¹⁵ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 322; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 199.

³¹⁶ Sülemî'nin şeyhi İbrahim b. Muhammed Nasrâbâdî'nin hocasıdır. Bk. Erhan Yetik, "İbrâhim b. Şeybân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/352-353.

³¹⁷ Vefat tarihi bulunamadı. Rakka şeyhlerinin ve fütüvvet ehlinin büyüklerindendir. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 410; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 261.

³¹⁸ Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 434; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 279.

³¹⁹ Sülemî'nin *Tabakât* eseri, Ebü'l-Kâsım Cafer b. Ahmed el-Mukri'nin (öl. 378/989) vefat tarihi ile ilgili verdiği bilgiyle son bulur. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 509.

³²⁰ Bk. Abdülmelik b. Ebî Osman en-Nîsâbü'rî el-Hargûşî, *Tehzîbü'l-esrâr*, thk. Muhammed Ahmed Abdülhalim (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2010), 43-44.

Sülemî'nin alanında ilk kabul edilen bir diğer eseri *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*; hicrî ikinci asırdan beşinci asra kadarki sürede yaşayan belli başlı âbide ve sûfiye hanımların tasavvufa dair söylediği hikmetli sözleri ihtiva eder.

Sülemî, âbide ve sûfiye hanımların terceme-i hâl ve tasavvufî sözlerine inhisar ettiği *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât* eserinde kahir ekseriyetle Basralı mahabbet, Nîşâburlu fütüvvet ehli hanımlara yer verir. Bu hanım sûfilerin bazıları, kimi meşhur sûfilerin ya sözlerinden istifade ettiği ilim, hikmet ve hâl sâhibi bir ârife, ya kendilerinin hanımı ya kız kardeşi ya mürîdesi ya da hizmetçisidir.

Sülemî'nin söz konusu eserinde memleketleri, künyeleri ve nadiren vefat tarihleriyle kendilerinden haber verdiği başlıca hanım sûfilerin isimleri ve tasavvufa dair sözleri şu şekilde zikredilebilir:³²¹

Süfyân-ı Sevrî'nin kendisine yönelttiği “Kulu, Aziz ve Celil olan Allah’a yaklaştıran şeylerin en üstünü nedir” sorusuna gözyaşları içinde “Kulun kendisiyle Allah’a yaklaştığı şeylerin en üstünü; kendinin dünya ve ahirette O’ndan başkasını sevmediğini bilmesidir” karşılığını veren, hicrî ikinci asırda mahabbete (İlâhî aşk) dair söylediği hikmetli sözlerle bilinen Basralı Râbiatü'l-Adeviyye;³²²

Rabiâtü'l-Adeviyye'nin sohbetinde bulunan ve mahabbetten bahseden Meryem Basriyye;

³²¹ Bk. Sülemî, “*Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*”, thk. Rukiyya Cornell, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslamî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/483-533; Sülemî, “*Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*”, çev. Nazife Vildan Güloğlu, *Tasavvufta Kadın ve Ebû Abdurrahman Sülemî'nin Zikru'n-Nisveti'l-Müteabbidâti's-Sûfiyyât Adlı Eseri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 115-150.

³²² Sülemî, “*Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*”, thk. Rukiyya Cornell, 3/494; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 115.

Rabia'nın dostu, geceleri uyumayan gündüzleri yemeyen Muâze bintü Abdullah Adeviyye;³²³

Kendisine “Bu halleri nereden kazandın” diye sorulduğunda; “Allah'ın Resûlü'ne itaat, Müslümanların haklarına saygı duymak ve sâlihler hizmete devam etmekle” karşılığını veren Dımaşk'ın âbid hanımlarından Mü'mine bintü Bühlûl;³²⁴

“Kimin takvası ve ma'rifeti sahih olursa, o kişiye Rabbine kavuşmaktan ve O'na yönelmekten daha sevimli hiçbir şey olamaz” diyen Basra ehlinde Ubeyde bintü Ebî Kılâb;³²⁵

Evinde öğrencileri ve mürîdleri için tahsis ettiği yeraltı odalarında onlara mücâhede ve muamele yollarını öğreten Şebeke Basriyye;³²⁶

“Kim, Rabbine ulaşmak için O'na itaat ve Resûlüne uymaktan başka bir sebep ortaya koyarsa, O'na giden yolda hata etmiş demektir” sözüyle tasavvufun esasını ortaya koyan Ebû Amr İsmail b. Nüceyd'in hanımı Fahreveyh bintü Ali (öl. 313/926);³²⁷

³²³ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/496-497; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 118.

³²⁴ Mü'mine bintü Bühlûl bir başka sözünde; “Dünya ve ahiretin hoşluğu Allah ile'dir veya sanatının ve kudretinin eserlerine bakmak ile'dir. Kim yakınlıktan engellenmişse eserle ünsiyet eder. Kendisinde Allah'ın anılmadığı bir an ne kadar korkunçtur” der. Bk. Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/496; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 117-118.

³²⁵ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/504; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 128-129.

³²⁶ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/497; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 118-119.

³²⁷ Ebû Amr İsmail b. Nüceyd hanımı Fahreveyh hakkında “Fahreveyh'in sohbetinden elde ettiğim fayda, Ebû Osman'ın (el-Hirî) sohbetinden elde ettiğimden daha aşağı olmadı” der. Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/513; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 139-140.

Tasavvufu “Sebeplere bağlanmamak ve alakaları kesmektir” sözüyle tarif eden Sülemî’nin kendisinden sözler işittiği Vehetiyye Ümmü’l-Fadl;³²⁸

Kalbin ilimle ülfet etmesinin, şehvetleri terketmesiyle mümkün olabileceğini söyleyen Bahriye;³²⁹

Basra’nın aşk ehli hanımlarından Âfiye el-Müştâka;³³⁰ Şe’vâne;³³¹; Dâvûd Tâî’nin hizmetçisi Ümmü Saîd bintü Alkame Nehiyye;³³² Basra’nın âbid ve vera’ sâhibi hanımlarından Muhammed b. Sîrîn’in kız kardeşi Hafsa bintü Sîrîn;³³³ Yemenli Hasna bintü Fîrûz;³³⁴ Ahmed b. Ebi’l-Havârî’nin hanımı Rabia bintü İsmail;³³⁵ Zünnûn’un ‘hocam’ diye andığı³³⁶ Horasan’ın en eski kadın velîlerinden Fâtıma Nisâbüriyye (öl.

³²⁸ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/524; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 153.

³²⁹ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/507; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 133.

³³⁰ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/498; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 120.

³³¹ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/499; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 122.

³³² Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/501; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 124.

³³³ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/502; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 126.

³³⁴ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/502; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 125.

³³⁵ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/505; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 129.

³³⁶ Zünnûn, Fatıma Nisâbüriyye ile Beytül-Makdis’te görüşmüştür. Bk. Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/506; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 131.

223/838);³³⁷ Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin “Şam'da onun gibisini görmedim” dediği Ümmü Hârûn;³³⁸ Şakîk Belhî'nin sohbetinde bulunan Bahriye;³³⁹ Ebû Saîd el-Harrâz'ın hizmetçisi Emetü'l-Hamîd;³⁴⁰ Ebû Hamza, Cüneyd ve Nûrî'nin hizmetkârı Zeytûne lakaplı Fâtıma;³⁴¹ Ebû Hafs Nîsâbü'rî'nin hanımı Âişe;³⁴² Ebû Hafs ve Ebû Yezîd Bistâmî'nin övgüyle bahsettiği Ahmed b. Hadraveyh'in hanımı Ümmü Ali;³⁴³ Ebû Saîd el-Harrâz'ın sohbetinde bulunan Cüveyriye olarak tanınan Fâtıma bintü Abdullah;³⁴⁴ Ebû Osman el-Hîrî'nin kızı Âişe bintü Ebû Osman el-Hîrî (öl. 346/958);³⁴⁵ Ebû Ali er-Rûzbârî'nin hanımı Fâtıma Ümmü'l-Yümn;³⁴⁶ Bîşr b. Hârîs

³³⁷ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/506; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 130-131.

³³⁸ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/507; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 132.

³³⁹ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/507; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 132.

³⁴⁰ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/508; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 134.

³⁴¹ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/509; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 135.

³⁴² Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/509; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 135.

³⁴³ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/511; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 137-138.

³⁴⁴ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/512; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 138.

³⁴⁵ Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/515; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 142.

³⁴⁶ Fatıma şöyle dedi: “Zâhid, hazzını ister; çünkü o dünyayı istemekten ve onun yoruculuğundan rahata kavuşmak ister, başka değil”. Bk. Sülemî, “Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/515; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 142-143.

el-Hafî'nin iki kız kardeşi Zübde ve Müdğa;³⁴⁷ Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin kız kardeşleri Abde ve Âmine;³⁴⁸ Ahmed b. Hânî'nin kızı Fâtıma Nîsâbüriyye;³⁴⁹ Ebû Abdullah Siczî'nin hanımı Ümmü Abdullah;³⁵⁰ Hamdûn el-Kassâr'ın hanımı Futayme;³⁵¹ İbrahim el-Havvâs'ın kız kardeşi Hâmid Esved'in hanımı Meymûne;³⁵² ve Nîşâbur'un önde gelen Melâmetîlerinden Ebû Osman el-Hîrî'nin torunu Ümmü Ahmed bintü Âişe bintü Ebû Osman el-Hîrî.³⁵³

³⁴⁷ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/516; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 144.

³⁴⁸ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/517; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 144.

³⁴⁹ Ebû Osman el-Hîrî, Fâtıma hakkında şöyle der: “Fâtıma’nın fakirlere iyiliği, fütüvvet ehlinin iyiliğidir. Ondan dolayı dünyada ve ahirette bir karşılık talep etmez”. Ebû Osman’ın bu sözü, fütüvvet ehlinin sadece erkeklerle münhasır kalmadığı, hanımların da bir “fetâ” olduğunun delili olarak câlib-i dikkattir. Diğer yandan Sülemî de “Hevre” lakabıyla tanınmış Emetü’l-Azîz’i, zamanının kadınları arasında en fütüvvet ehli olanı olarak tavsif eder. Bk. Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/518, 523; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 145, 151.

³⁵⁰ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/518; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 146.

³⁵¹ Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/519; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 147.

³⁵² Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/522; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 150.

³⁵³ “Fiillerin hepsi ayıplıdır. Nefsinin ayıbını ise ancak ayıptan kurtarılanlar bilebilir” ve “Kim nefsinin ayıplarına razı olur ve onları ilacıyla tedavi etmezse, Allah onu batıl davalara varis kılar (batıl davalarla uğraştırır)” sözleri Ümmü Ahmed’e aittir. Bk. Sülemî, “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”, thk. Rukiyya Cornell, 3/522; Sülemî, *Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 150-151. Bu sözler, Melâmetiyye’nin nefsi hep kusurlu gördüğü için onu kınayan tavrının bir tezahürü olarak kabul edilebilir. Nitekim Ümmü Ahmed, Melâmetiyye’nin pîrlerinden Ebû Osman’ın kızı tarafından torunudur. Bu durum söz konusu mektebin/mezhebin hanım temsilcilerinin varlığını gösteren önemli bir delildir.

Sülemî'nin yukarıda zikredildiği üzere eserinde isimlerine ve sözlerine yer verdiği hanım sûfîlerin varlığı, tasavvufun çeşitli beldelerde sadece ricâlden kabul edilen erkek sûfîlerin şahsiyetinde değil, eş zamanlı olarak hanım sûfîler tarafından da temsil ve tebci edildiğini gösterir. Öte yandan Sülemî'nin söz konusu eserinde yer verdiği bilgilerde; hanım ve erkek sûfîler arasında zaman zaman diyalogların yaşandığı, aralarında geçen sohbetlerde tasavvuf konusundaki düşüncelerini birbirleriyle paylaştıkları bilinen bir gerçektir.³⁵⁴ Bu durum 'sûfî' kimliğini temsil eden kadın ve erkek bireylerin arasında interaktif bir iletişimin habercisi olmakla beraber kadının tasavvufu yaşama ve anlatma konusunda takva ölçüleri çerçevesinde İslâm toplumundaki aktif rolünü gözler önüne serer.

2.2.2.2. Ehl-i Melâmet

İlim ve hâl erbabını üç'e ayırdığı taksimde en yüksek pâyeyi melâmet ehline veren Sülemî, zikredilen grubun hususiyetlerini şu sözlerle beyan eder:

Hakk'ın kurbet, zülfet ve ittisâl ikramlarıyla bâtınlarını zinetlendirdiği, kendilerine "Melâmetiyye" lakabı verilen bu kimseler, yüce derecelerden cem', kurbet, üns ve vuslat derecesinde tahakkuk edince, Cenâb-ı Hakk onların bu hâlini kendilerine duyduğu şiddetli sevgi sebebiyle halktan gizledi. Bu sebeple zâhirlerini, iftirak (Hakk'tan ayrı olma) manasına gelen zâhirî ilimlerle (şer'î hükümler) ve âdâbla (muâmeleler) meşguliyet içinde gösterdi. Böylece cem'ü'l-cem' ve kurbette Hakk ile olma hâlini korudu. Bâtının zâhire tesir etmediği bu hâl, hâllerin en yücesidir ki Hz. Peygamber'in Mirac'da yükseltildiği "kâbe kavseyn ev ednâ"³⁵⁵ hâline benzer.

³⁵⁴ Bir örnek olarak; Sülemî, fukarâ-i meşâyıhtan bazılarının sözlerini dinlediği Vehetiyye Ümmü'l-Fadl'ın şu sözünü kendisinden işittiğini söyler: "İlim talebinde olduğunuzu zannettiğiniz halde, meşguliyetinizin nefislerin rahatını talep uğrunda olmamasına dikkat edin! İlim talibi, onunla amel edendir! İlimle amel etmek, çok oruç tutmak, sadaka vermek ve namaz kılmak değildir. İlim ile amel etmek, amelin Allah için ihlasla yerine getirilmesi demektir. (Bu da) sağlıklı bir niyet ve kendisi Rabbine nazar eden ve O'nu müşâhede eden olmasa da Yüce Allah'ın kendine nazar ettiğini mürâkabe etmekle olur". Bk. Sülemî, "Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât", thk. Rukiyya Cornell, 3/524; Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, çev. Nazife Vildan Güloğlu, 152.

³⁵⁵ Kur'an'da; Hz. Peygamber'in mi'râcda Cebrâil'e veya Allah'a çok yaklaştığını anlatan ifade (en-Necm 53/9), tasavvufta Hakk ile ittihad ve aynü'l-cem' makâmı. Bk. Salih Sabri

*Nitekim Hz. Peygamber bu hadiseden sonra insanlarla zâhir ahvâline uygun olarak konuşmuş, kurbet hâlinde bir şey zâhirine tesir etmemiştir.*³⁵⁶

Sülemî'nin yukarıda yer verilen melâmet ehli tarifinde; bu taifeyi sûfilerden ayıran ve üstün kılan nirengi noktası, “cem‘, kurbet, üns ve vuslat” derecesinde tahakkuk etmeleridir. Bu hâl; Sülemî'nin ifadesiyle hâllerin en yücesidir ki, Cenâb-ı Hakk kendisine vasil olmayı gerçekleştiren kulunu sırrına ortak etmiş, kulu ile arasındaki bu çok özel bağı, onu görünüşte herhangi bir Müslüman gibi şerîatin ahkâm ve âdâbıyla meşguliyet içinde göstererek insanlardan gizlemiştir. Buna göre melâmetîlerin hüviyeti; kendilerini, sûfilerden ve şer‘i ölçülere riayet hususunda lakayıtlık gösteren zâhid görünümlü sapkın gruplardan ayıran üç ana unsur bağlamında ortaya çıkar:

- 1- Cem‘, kurbet, üns ve vuslat derecesinde tahakkuk etmek.
- 2- Bâtınî yüce hâlin, zâhirde tezahür etmediği İlâhî bir gizlilik.
- 3- Gizlilik esasına bağlı olarak zâhirde şerîatle mukayyed olmak.³⁵⁷

Sülemî, melâmet ehlinin müşâhede derecesine ulaşmasını, nefsi ziyadesiyle tahkir etmek ve hâlleri gizlemek bağlamında izah eder. Sülemî'nin beyanına göre bu hâllerin başında ruh gelir; ruhtan sonra sırasıyla sır, kalb ve nefis hâlleri bulunur. Nefsini tüm fiil ve hâllerinde itham eden Melâmetî, sır hâlinde ruh hâline; kalb hâlinde sır hâline; nefis hâlinde kalb hâline doğru yükselme gösterir. Ancak bir üst derecedeki hâle terakki eden hâlin yükselişini bir alttaki hâl hissetmemelidir. Örneğin sırrın yükselişini kalb, kalbin yükselişini nefis, nefsin yükselişini tab‘ (tab‘, derece bakımından nefsin altında olan bir latife olduğu anlaşılır) bilmez. İşte o vakit Melâmetî, baktığı her şeyi

Yavuz, “Mi‘râc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/132-135.

³⁵⁶ Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/403.

³⁵⁷ Sülemî'nin davranış tarzlarından bahsettiği Melâmet ehli, şer‘î ilim bakımından mübâh fakat görünüş itibarıyla kınanmalarına sebep olan işler yaparlar. Bk. Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/414.

Melâmetîlik hakkında yayımlanan bir makalede, Melâmetîliğin gelişim aşamasındaki melâmetîlerin, “ibâha” eğilimi göstermediği belirtilir. Bk. Ali Bolat, “Horasan’da Tasavvuf”, *İslam Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar*, 2017, 77.

mahiyetiyle gördüğü müşâhede derecesine ulaşır. Ruh ve sır müşâhedeye ulaştıktan sonra kalb ve nefis hâline geri dönmez. Bununla birlikte zâhirde ilmin (şerâatin) gereklerine göre davranır, nefsine her hâlinde aldanış içinde olduğunu telkin eder. Aksi takdirde siddîklar derecesinden düşer.³⁵⁸ Melâmetîlerin hâllerinde gerçekleşen bu gizlilik, zikir çeşitlerinde de kendini gösterir. Ruh, sır, kalb ve lisan şeklinde çeşitlere ayrılan zikirlerin âfeti, yine bir üst derecedeki zikirden bir alttakinin haberdar olmasıyla vaki olur.³⁵⁹

Sülemî'nin hakikat ilmini temsil eden hâl ehli içinde sûfiyyeden başka ehl-i melâmetin de olduğunu belirtmesi; hiç şüphesiz bu grubun kimliğini oluşturan ahlâk, ahvâl ve şemâilin keyfiyeti sorularının cevaplanmasını ilzam eder. Bu amaca binâen Sülemî, Cenâb-ı Hakk ile aralarındaki özel hâlin muhafazasına yönelik geliştirdikleri tavır ve davranışlarla tasavvuf içinde farklı bir üslubun mimarı olan Melâmetiyye hakkında daha önce telif edilmemiş, *Risâletü'l-Melâmetiyye* adıyla bir eser kaleme almıştır.³⁶⁰

³⁵⁸ Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/416.

³⁵⁹ Bk. Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/420. Sülemî'nin “zikir” konusundaki görüşlerine ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

³⁶⁰ Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/402.

Melâmet akımına dair ilk bilgileri veren Nişâburlu iki sûfi; Hargûşî (öl. 406/1015) ve Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'dir (öl. 412/1021). Sülemî'den altı yıl önce vefat eden hemşehrisi Hargûşî'nin *Tehzîbü'l-esrâr*'ının üçüncü bölümünde Melâmetiyye konusunda verdiği bilgiler Sülemî'nin eserinin önceliğini tartışmalı kılmaktadır. Arthur John Arberry ve Nasrullah Pûrcevâdî *Tehzîbü'l-esrâr*'ın daha evvel yazılmış olduğu görüşündedir. Buna mukabil İrfan Gündüz, “Ebû Sa'd el-Hargûşî ve *Tehzîbü'l-esrâr*’ı” başlıklı doçentlik çalışmasında, Hargûşî'nin *Tehzîbü'l-esrâr* adlı eserini h. 390'dan sonra tamamladığı yönünde bir tahmin bildirir. Tespitimize göre Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*'de Melâmet yolunun büyüklerinin mensur sözlerinden ve açık esaslarından bir kısmını zikrederken ekseriyetle Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ'dan işittiği rivâyetleri sened göstermiştir. Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ'nın 370/980-81'de vefat ettiğini belirten Sülemî'nin, Melâmetiyye yolunun esaslarına dair derlediği söz konusu *Risâle*'yi h. 370 yılında yahut bu yıldan önce kaleme aldığı tahmin edilir. Mezkur eserin semâ' kaydıyla telif edilmesi bu tahmini kuvvetlendirmektedir. Bu duruma göre İrfan Gündüz'ün *Tehzîbü'l-esrâr*'ın h. 390'dan sonra tamamlandığı yönündeki tahminini dikkate alırsak, Sülemî'nin eserinin daha önce yazıldığını söylemek mümkündür. Bk. DİA, “Melâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara:

Hicrî ikinci asırdan itibaren esasları peyderpey ortaya koyulan Melâmetiyye'ye dair ilk müstakil eserin; Nîşâburlu -ki Nîşâbur Melâmetiyye'nin ana merkezidir- bir sûfî tarafından, tasavvufun hemen her veçhesiyle tanıtıldığı hicrî dördüncü asırda yazılması şaşırtıcı olmasa gerektir. Binâenaleyh Sülemî'nin Melâmetiyye'ye dair verdiği bilgiler, onun tasavvufî görüşleri içerisinde değerlendirildiğinden, çalışmamızın *üçüncü bölümünde* yer alacaktır.

TDV Yayınları, 2004), 29/25; İrfan Gündüz, *Ebû Sa'd el-Hargûşî ve Tehzîbü'l-esrâr'ı* (İstanbul: [y.y.], Doçentlik Çalışması, 1990), 88; Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, çev. Ergün Öztürk, *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve el-Melâmetiyye Adlı Risâlesi Çerçevesinde Melâmetîlik ve İlkeleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 84; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 507.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SÜLEMÎ'NİN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

3.1. Şerîatten Vuslata Giden Yol: Tasavvuf

Şerîat ilmiyle birlikte hakîkat ilminin varlığından bahsediyor olmak, hiç kuşkusuz bu ilmin yöntemini belirlemeyi kaçınılmaz kılacaktır. Sülemî, buraya kadar gelinen noktada şerîat ve hakîkat ilmini ve bu iki ilmin temsilcilerini açıklamış, bundan sonra da hakîkat ilminin bir yöntemi olarak tabir edilebilecek tasavvufu mahiyeti, kaynağı, esasları ve makâmları-hâlleri cihetinden ortaya koyacaktır.

Tasavvuf, şerîati öğrenerek onunla amel etme ve günaha sürükleyen her şeyden yüz çevirme kararlılığı göstermekle başlayan, ardından alınan bu karara uygun olarak gösterilen aralıksız çabaların netice verdiği belli dereceleri (makâm) aşarak, Hakk'ın rızâsına varılan bir yoldur.³⁶¹ Sülemî, “Tasavvufun başı, sonu ve makâmları vardır”³⁶² sözünü söylediğinde, hemen akabinde onu şerh etmek amacıyla kurduğu bütün cümlelerin ortaya koyduğu anlam, yukarıdaki cümleyle özetlenebilir.

Sülemî, her ne kadar tasavvufu, başı, sonu ve makâmları olan bir şey -ki o şey birçoklarının tabiriyle yol- olarak ana hatlarıyla çerçevesini çizse de, esasında ona göre tasavvuf, kendisinde ne dilin ne de sözün olmadığı bir hakîkattir.³⁶³ Sülemî'nin söze ve dile sığdıramadığı bu hakîkat, hikmet ehli bir velînin, nazarının tesiriyle mürîdinde bıraktığı yüce hâller ve güzel ahlâktır.³⁶⁴ Bu hâllerin asıl kaynağı ise Hz. Peygamber'dir. Mürîd bu hâllerin hakîkatine erişemez, sadece suretinde kalır. Zira hâllerin hakîkati sadece Hz. Peygamber'de kâmil anlamda tahakkuk eder. Sülemî, tasavvuf ve hâl örgüsünü birlikte kurarken sözlerini bu kadarla bitirmez. Bu konuda esas çarpıcı noktayı dile getirir ki o da hâllerin, Hz. Peygamber'den başlayarak sırasıyla sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiinden sonra velîler vasıtasıyla mürîdlere intikalidir. Bu intikal, ilim rivâyetinde sözlerin ravi/sened zinciriyle aktarıldığı gibi,

³⁶¹ Bk. Sülemî, “Menâhicü'l-ârifîn”, thk. Etan Kohlberg, 2/143-150.

³⁶² Sülemî, “Menâhicü'l-ârifîn”, 2/143-150.

³⁶³ Sülemî, “Menâhicü'l-ârifîn”, 2/147.

³⁶⁴ Sülemî, “Menâhicü'l-ârifîn”, 2/147.

hâllerin de Hz. Peygamber'den nazar yoluyla velîler aracılığıyla mürîdlere aktarımındır.³⁶⁵

Sülemî'nin tasavvuf anlayışının ana eksenini hâller oluşturur. Çünkü hâller, Hz. Peygamber'in sünneti, âdâbı ve ahlâkından çok daha değerli ve ittibası en zor olanıdır. Nitekim onun iddiasına göre, tasavvufta gaye hükmünde olan hâller, Hz. Peygamber dışında kimsede hakîkî anlamda gerçekleşmez. Sûfî, bu gerçeğin bilincinde olduğundan Hz. Peygamber'e yaşayış, söz ve hâllerinde benzemeye çalışır. Sülemî, Hz. Peygamber'in hâlleriyle hâllenmek olarak gösterdiği tasavvufun gayesinin, -ki bu gaye, nihai gaye olan Allah'ın rızâsına ulaştıracaktır-, temelde şerîati en doğru kaynaktan öğrenerek hasbeten lillah yaşamak üzerine inşa edileceğini belirtir.³⁶⁶

Sülemî, mezkur ifadelerde belirtildiği gibi tasavvufun esasını, gayesini belirtmekle yetinmez; o, tasavvufa girmiş, bu yolun sonuna varmış bir velînin, tasavvufun başlangıcından sonuna kadar neler yaşadığını, hangi merhalelerden geçtiğini tek tek sırasıyla anlatır. Onun tasvir ettiği bu duruma göre öncelikle dünyevî ihtiraslar ve nefsanî arzularla ruhu daralan Müslüman, yaşadıklarından duyduğu derin pişmanlıkla kendisini günaha sürükleyen ne varsa hepsine sırtını döner. Sülemî'nin ifadesiyle Yüce Allah'ın tevfikine mazhar olan bu kişi, ikinci olarak kendisine şerîati öğretecek; ahlâkıyla, âdâbıyla kendisine örnek olacak bir hakîm³⁶⁷ arar. Bu arayış neticesinde hâline uygun olarak arayıp bulduğu bu hakîmin, kendisine salık verdiği âdâb, ahlâk, riyâzet, zikir vb. görevleri tam bir kararlılık ve aralıksız bir çabayla yerine getirir. Bütün bunları yerine getirme irâdesi göstererek başarılı olan bu kişi, yolun başındaki “mübtedî” olma vasfından çıkarak irâde makâmına geçen bir “mürîd” olur. Mürîd, irâde makâmında ne zaman ki zâhirini kirlerden temizlediği gibi bâtınını da temizlerse tasavvuf makâmına girer; işte o vakit zâhir ve bâtın kirlerden arınarak safâsı saf olduğundan “sûfî” adını alır. İrade ve tasavvuf makâmlarından sonra sûfinin, Allah'tan

³⁶⁵ Bk. Sülemî, “Menâhicü'l-ârifin”, 2/145-147.

³⁶⁶ Bk. Sülemî, “Menâhicü'l-ârifin”, 2/147-149.

³⁶⁷ Hakîm kelimesi, eserin esas metninde geçen ifadedir. S. Ateş “mürşid” olarak terceme etmiştir. Metnin aslına riayet etmek ve anlam farkını korumak amacıyla “hakîm” kelimesi kullanılmıştır. Sülemî, “Âriflerin Yolları”, çev. Süleyman Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risâleleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi tarafından, 1981), 7; Sülemî, “Menâhicü'l-ârifin”, 2/143.

başka her şeye hürriyetini ilan ettiği hürriyet makâmı gelir ki bu makâm sûfînin, Allah'ın kendisine sırlarını ifşa ettiği, böylece “emîn” vasfını kazandığı “velî” olma derecesidir. Bu makâmda kendisinden dualarının kabul olduğu kerametler zuhur eder. Bu makâmın ardından artık kendisi de, Hakk’a davet eden “dâî” ismini kazanır. Bütün bu makâmlardan sonra Hakk’a vuslat ve ittisâl makâmına ulaşır.³⁶⁸

Sülemî'nin yukarıda başlangıcından sonuna kadar belli aşamalar müvacehesinde anlattığı tasavvuf, bunlarla sınırlı değildir. Zira Sülemî'ye göre o, bidayetinden nihayetine kadar geçen vetirede çeşitli ilimlerin, ahlâkın, mücâhedelerin, hâllerin derece derece yaşandığı çok katmanlı bir yapıdır.³⁶⁹ Tasavvufun böylesine çeşitli ve çeşitli olduğu kadar birbirini tamamlayan cüzleri bünyesinde barındıran zengin bir yapıya sahip olması, onun, Müslümanlar için yegâne nümûne-i imtisâl olan Hz. Peygamber'in temsil ettiği ilim, ahlâk ve hâl üçlüsünü idealize etmesinden dolayıdır.

Sülemî'nin tasavvufun bidayeti, gayesi ve seyri hakkında verdiği bu genel bilgilerden sonra, aşağıda onun tasavvufun kaynağı, esasları, makâmları ve hâllerine dair görüşlerine yer verilecektir.

3.2. Tasavvuf Yolunun Kaynağı: Ehl-i Suffe

Sülemî'nin belirttiğine göre tasavvuf ehlinin önderleri, Hz. Peygamber'in hükmünü yerine getirmeye kendisini adayan ehl-i Suffe'dir.³⁷⁰ Hz. Peygamber'in mescidinin sofa bölümünü kendilerine mesken edindikleri için ehl-i Suffe adını alan, Kur'an'da kendilerinden sitayişle bahsedilen bu sahabîler,³⁷¹ Hz. Peygamber'den Kur'an, miras

³⁶⁸ Bk. Sülemî, “Menâhicü'l-ârifin”, 2/143-155.

³⁶⁹ Bk. Sülemî, “Menâhicü'l-ârifin”, 2/143-156.

³⁷⁰ Sülemî, “Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf”, 3/130.

³⁷¹ Arapların ileri gelenlerinin Hz. Peygamber'e ehl-i Suffe'yi kastederek, “Onları başından defet ki, senin yanına gelip konuşalım” demesi üzerine Yüce Allah “*Rab'lerinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na dua edenleri yanından kovma. Onların hesabından sana bir şey yok, senin hesabından da onlara bir şey yok ki onları kovasın. Eğer kovarsan zalimlerden olursun*” (el-En 'âm 6/52) âyetini inzâl etmiş, bu suretle ehl-i Suffe'ye verdiği değeri ilan etmiştir. İbn Abbâs'tan gelen rivâyetle Hz. Peygamber “Müjdeler olsun size Ey ashâb-ı Suffe! Ümmetimden her kim ki, sizin bulunduğunuz hal üzerinde, ona razı olarak sebat ederse, işte o

hukuku (ferâiz) ve sünnet öğrenir ve onun âdâbını yerine getirmekle meşgul olurdu. Mahrem yerlerini örtecek kıyafetlerinden başka dünyaya dair sahip oldukları hiçbir şey yoktu. Onlar, Hz. Peygamber ve Müslümanların misafirleri, muhacirlerin fakirleri idiler.³⁷² Hâllerine razı oldukları için insanlardan bir şey istemek bir yana her şeyin sahibi Yüce Allah'tan dahi bir şey istemekten çekinirlerdi. Bu tavırlarından dolayı, hâllerini kendilerinden başka kimse bilmezdi. İşleri gece gündüz ilim, ibadet ve Yüce Allah'ın rızâsını talep etmektir. Hz. Peygamber sabah akşam Rablerinin rızâsını isteyen bu kişilerle İlâhî buyruk gereği beraber oturur ve arkadaşlık ederdi.³⁷³

Sülemî'nin yukarıda; dini yaşamada takip ettikleri yolun özelliklerini beyan ederek tasavvuf yolunun önderleri olarak nitelediği ehl-i Suffe, Allah ve Resûlü'nün takdirine mazhar olmuş, Müslümanlar arasında çok özel bir topluluğun adıdır. Bu topluluğun zikredildiği üzere en seçkin vasfı; 'Allah'tan başkasına ihtiyaç duymamak ve dünyalık hiçbir şeye mâlik olmamak' anlamına gelen "fakr" sıfatına sahip olmalarıdır.³⁷⁴ Fakrın şahsiyet kazanmış hâli olan ehl-i Suffe, "fukarâ" adıyla tanındıklarından, sûfiler de bu ismi kendilerine ünvan yapmakla kalmamış, tasavvuf yolunun esasını fakr olarak

kimse kıyamet gününde benim arkadaşlarımdan biri olur" buyurur. Bk. Sülemî, "Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf", 3/130.

³⁷² Sülemî, "Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf", 3/130; Sülemî, "Beyanü ahvâli's-sûfiyye", thk. Süleyman Ateş, *Tis'a Kütüb li-Ebî Abdirrahman es-Sülemî* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi 1981), 133.

³⁷³ Sülemî, "Beyanü ahvâli's-sûfiyye", thk. Ateş, 133-134.

³⁷⁴ Ehl-i Suffe hakkında inzâl olan âyetler; ﴿وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ﴾ "Rab'lerinin rızâsını isteyerek sabah akşam O'na dua edenleri yanından kovma..." el-En'âm 6/52.

﴿لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أَحْصَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ﴾ "(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için), bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın". el-Bakara 2/273.

﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا﴾ "Bu mallar özellikle, Allah'tan bir lütuf ve hoşnudluk ararken ve Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir". el-Haşr 59/8.

belirlemişlerdir.³⁷⁵ Örneğin 3./9. asrın önde gelen Bağdat sûfîlerinden Semnûn b. Hamza el-Muhibb'in (öl. 298/911 [?]) "Hiçbir şeyin sana, senin de hiçbir şeye mâlik olmamandır"³⁷⁶ sözüyle tarif ettiği tasavvufu, fakrın taşıdığı anlam çerçevesinde mülâhaza ettiği gayet açıktır. Diğer yandan Semnûn'un pîrdaşı Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), tasavvufu inşâ eden sekiz özellikten birinin fakr olduğunu ve bu hasletin Hz. Muhammed (s.a.v.) ile özdeş kabul edildiğini belirtir.³⁷⁷

Sülemî, tasavvufun kaynağını ve sûfîlerin ilk örneğini ehl-i Suffe'ye irca ederken bir yandan bu yolun fakr esası üzerine neden inşa edildiğine açıklık getirmiş, diğer yandan tasavvufu inkâr edenlere karşı tasavvufun meşrûiyyetini ortaya koymuştur.³⁷⁸ Burada şu soru akla gelmektedir: Sülemî neden sûfîlerin önderi olarak "*Fakrım benim övüncümdür*"³⁷⁹ buyuran Hz. Peygamber'le yetinmeyip ehl-i Suffe'yi nümûne-i imtisâl gösterir? Bu soruya çeşitli şekillerde karşılık verilebilir fakat kanaatimize göre, her ne kadar her bir Müslüman'ın İslâm'ı yaşamada yegâne örneği Hz. Peygamber olsa da onunla her hususta benzerlik göstermekte acze ve ye'se düşeceği tartışma götürmez bir gerçektir. Bu sebeple onun terbiye ve iltifâtına mazhar olan sahâbenin örnek alınması, İslâm'ın ümmet düzleminde gerçekleşebilme imkanlarını çeşitli veçheleriyle gözler önüne sermesi bakımından itiraza mahal bırakmayacaktır. Nitekim sahâbe sadece tasavvuf ilminde değil fıkıh, hadis ve tefsir gibi diğer ilimlerde de kaynaklık

³⁷⁵ Sûfîlerin kendilerine fukarâ demelerinin bir diğer sebebi de fakrın kulluğa; gınânın Rab'liğe yakışan bir hususiyet olmasıdır. Zira Yüce Allah "*Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise her bakımdan sınırsız zengin olandır, övülmeye hakkıyla layık olandır*" buyurur. Fâtır 35/15. Bk. Sülemî, "Mes'eletü derecâtı's-sâdikîn fi't-tasavvuf", 3/79.

³⁷⁶ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 195; Serrâc, *el-Lüm'a*, tsh. el-Hindâvî, 26. Ayrıca bk. Abdullah Kartal, "Semnûn b. Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/498-499.

³⁷⁷ Cüneyd şöyle der: "Tasavvuf sekiz haslet üzerine bina edilir: Sehâ', rızâ, sabır, îsâr, kurbet, sûf giyme, seyahat ve fakr. Sehâ' İbrahim'e; sabır Eyyûb'a; kurbet Yahyâ'ya; yün giyme Musa'ya; seyahat İsa'ya (aleyhimi's-selâm); fakr âlemlerin Rabbi Yüce Allah'ın Habibi Hz. Muhammed'e (s.a.v.) aittir". Bk. Sülemî, "Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf", 3/131.

³⁷⁸ Bk. Sülemî, "Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf", 3/129-130.

³⁷⁹ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/113.

teşkil etmiş; örneğin Abdullah b. Mes‘ud (öl. 32/652-53) fıkhıta; Abdullah b. Abbas özellikle tefsirde (öl. 68/687-88) otorite kabul edilmiştir.³⁸⁰

3.3. Tasavvufun Esasları

4./10. asırda telif edilen mevcut tasavvuf eserlerinde sûfilerin “Tasavvuf nedir” bağlamında yaptıkları açıklamaların genel itibariyle; âdâb, ahlâk, ahvâl (hâllerin çoğulu) ve mücâhedeler ekseninde şekillendiği görülür.³⁸¹ 3./9. asrın melâmet ehli sûfilerinden Ebû Hafs el-Haddâd en-Nîsâbûrî (öl. 260/874) “Tasavvuf; bütünüyle edepten ibarettir. Her vaktin ve her makâmın bir edebi vardır. Vakitlerle ilgili edeplere riayet eden, ricâlin ulaştığı yere ulaşır. Edepleri yitiren ise [Allah’a] yakîn olduğunu zannettiği yerden uzak düşer, makbul olduğunu umduğu yerden de reddedilir”³⁸² sözüyle tasavvufa âdâb; Ebû Bekir Kettânî (öl. 322/934)³⁸³ “Tasavvuf; ahlâktır. Ahlâk bakımından senden üstün olan tasavvuf bakımından da üstündür”³⁸⁴ ifadesiyle tasavvufa ahlâk; Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) “Tasavvuf sekiz haslet üzerine binâ edilir: Sehâ’, rızâ, sabır, îsâr, kurbet, sûf giyme, seyahat ve fakr” beyanı ile tasavvufa ahvâl; İsmail b. Nüceyd en-Nîsâbûrî (öl. 366/976) “Tasavvuf; emirlere ve nehiylere sabretmektir”³⁸⁵ sözüyle tasavvufa mücâhede esası üzerinden mana kazandırmıştır. Sülemî, kendinden önceki sûfilerin tasavvufun ne olduğunu beyan eden sözlerinden derlediği esaslara ruhsatları da ilave ederek tasavvuf esaslarının; âdâb, ahlâk, mücâhedeler, hâller ve ruhsatlar olduğunu belirtir.³⁸⁶ Sülemî’nin ifadesine göre âdâb

³⁸⁰ Bk. İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes‘ûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/114-117; İsmail L. Çakan - Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/76-79.

³⁸¹ Bk. Serrâc, *el-Lüm‘a*, tsh. el-Hindâvî, 26-27; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 6-518; Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/131-134.

³⁸² Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 119; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, çev. Tek, 64.

³⁸³ Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 373.

³⁸⁴ Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/132. Tasavvufu ahlâk üzerinden tanımlayan diğer sûfilerin sözleri için bk. Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/131-133.

³⁸⁵ Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/134.

³⁸⁶ Bk. Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/131-136.

çalışmak; ahlâk ve mücâhedeler sünnete uymak; hâller Allah tarafından ihsân edilen bir mevhibe; ruhsatlar ise hâl sahiplerine kılınan mübâhlardır.³⁸⁷ Zikredilen bu esasların temelinde âdâb yer alır; âdâbı besleyen ana unsur ise nefsi hor görmek ve ona hiçbir hâlde değer atfetmemektir.³⁸⁸ İhlâs ve kemâl-i veçhile yerine getirilen âdâb güzel âhlâkı, güzel ahlâk da yüce hâlleri netice verecektir. Bir diğer ifadeyle âdâb olmadan ahlâk, ahlâk olmadan hâller (ahvâl), hâller olmadan da ruhsatların varlığından ve sıhhatinden söz edilemez.³⁸⁹ Fakat Sülemî zikredilen esaslar arasındaki siyak-sibak ilişkisini “Allah’ın tevfiği” şartı ile kayıtlandırmaktan da geri durmaz. O, mürîdlerine âdâb ve ahlâka devam etmelerini salık verirken; âdâb kurallarını ihlâs ve sıdk ile yerine getiren mürîdin yüce makâmlara ancak Allah’ın tevfiği ile ulaşacağını mutlaka bilmesi gerektiğini özellikle vurgular.³⁹⁰

3.3.1. Âdâb

“Esas, kural, âyin, hüküm, şart, ahlâk, saygı, terbiye ve nezâket”³⁹¹ gibi anlamlara gelen edep teriminin çoğulu âdâb; İslâm ilim literatüründe; ilkeleri önceden belirlenmiş bir disiplin içinde amaca ulaşmak için vaz’ edilen yöntem ve usûlün en mücmel ifadesidir. İslâm ulemâsı tarafından dünyevî ve uhrevî saâdetin aracı olarak tavsif edilen âdâb kelimesi,³⁹² tasavvufla birlikte fıkıh, hadis ve kelâm gibi İslâmî ilimlerde usûl ve yöntem anlamında ıstılahlaşarak ilimler geleneğinde hayatî bir rol oynamıştır. Zikredilen öneminden dolayı örneğin; fukahâ *Âdâbü’l-fetvâ*, *Âdâbü’l-*

³⁸⁷ Bk. Sülemî, “Mutasavvıfların Hâlleri”, çev. Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî’nin Risâleleri*, 111; Sülemî, “Beyanî ahvâlî’s-sûfiyye”, thk. Ateş, 135-136; Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/136-137; Sülemî, “Menâhicü’l-ârifîn”, 2/156. Sülemî, *Beyanî ahvâlî’s-sûfiyye* eserinde âdâb, ahlâk, mücâhedât, ahvâl ve ruhsatları tasavvufun gerekleri; *Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf*’ta âdâb, ahlâk, ahvâl ve ruhsatları tasavvufun dereceleri; *Menâhicü’l-ârifîn*’de âdâb, ahlâk ve ahvâlî tasavvufun makâmları olarak sıralar.

³⁸⁸ Sülemî, “Beyanî ahvâlî’s-sûfiyye”, thk. Ateş, 135.

³⁸⁹ Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/136-137.

³⁹⁰ Bk. Sülemî, “Risâletü ravzati’l-mürîdîn”, 3/373-381.

³⁹¹ Süleyman Uludağ, “Edep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/414.

³⁹² Bk. Serrâc, *el-Lûm’a*, 163-164.

kazâ; muhaddisler *Âdâbü'l-muhaddis*; kelâmcılar *Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara*; sûfîler *Âdâbü'l-mürîd* ve *Âdâbü's-sülûk* adında eserler telif etmişlerdir.³⁹³

Sûfîlerin edebe yüklediği ehemmiyeti tevhidle ilişkisi bağlamında ele alan şu söz, âdâbın tasavvuftaki yerini göstermesi bakımından dikkate şayandır. Serrâc'ın Ahmed b. Muhammed Basrî'den rivâyet ettiği bu söze göre; “Tevhid imanı, iman şerîati, şerîat de edebi gerektirir. Edebi olmayanın şerîati, şerîati olmayanın imanı, imanı olmayanın da tevhidi yoktur”.³⁹⁴ Binâenaleyh Sülemî'ye göre âdâb, tasavvufun üzerine inşâ edildiği en temel kavramdır. Nitekim o, edebe uymayan hiçbir ilim, hâl ve dostluğun kabul edilemeyeceğini ifade ederken âdâbın tasavvuf için taşıdığı vazgeçilmez önemin altını çizer.³⁹⁵ Sülemî aşağıda zikredileceği üzere âdâb kelimesine sohbet (Arapça telaffuzu suhbe) kavramı bağlamında anlam kazandırır ve yine bu kavram etrafında ilke ve kurallarını tek tek ortaya koyar.³⁹⁶

3.3.1.1. Âdâbın Nirengi Noktası: Sohbet

Sülemî'nin Arapça “suhbe (صحبة)”, Türkçe telaffuzuyla “sohbet” kelimesinin karşılığında kullandığı dostluğun çeşitli şekilleri vardır: Allah, Peygamber, ashâb, evliyâ, idâreci, ana-baba, eş-dost vd. ile kurulan ilişkiler buna örnek verilebilir. Ona göre bunların her biriyle kurulan dostluk bağı veyahut muâşeret, âdâbı zorunlu kılar.

³⁹³ Bk. Fahrettin Atar, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/486-496; Salim Öğüt, “Edebü'l-Kâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/408-410; M. Yaşar Kandemir, “Muhaddis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/392-394; Yusuf Şevki Yavuz, “Münâzara”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/574-576. Edeb/Âdâb türü eserler sadece İslâmî ilimlerle sınırlı değildir. Örneğin; İshak b. Ali er-Ruhâvî (öl. 319/931'den önce), hekimlik ahlâkına dair *Edebü't-tabîb* adlı eser kaleme almıştır. Bk. İlhan Kutluer, “İshak b. Ali er-Ruhâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/523-524.

³⁹⁴ Serrâc, *el-Lüm'a*, 164.

³⁹⁵ Bk. Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, thk. Mecdi Fethi es-Seyyid, 124. Nasrullah Pürcevâdî'nin neşrettiği *Mecmûa-i Âsâr-i Ebû Abdurrahman Sülemî'nin 2. cildinde Âdâbü's-suhbe, Âdâbü's-suhbe ve husnû'l-ışra* adıyla Kister tarafından tahkik edilmiştir. Mecdi Fethi'nin aynı esere yaptığı tahkiki daha uygun bulunduğu için tercemede, bu çalışma esas alınmıştır.

³⁹⁶ Bk. Sülemî, “Zikru âdâbî's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas”, 3/551.

Allah ile dostluk emirlerini yerine getirmek, yasaklarından sakınmak, O’nu devamlı zikretmek, Kitab’ını okumak, kazâsına rızâ göstermek, belaya sabretmek, yarattıklarına şefkat ve merhamet göstermek; Resûlü ile dostluk sünnetine ittiba etmek, bid’atten sakınmak, ashâbına, ehl-i beytine, zevcelerine ve zürriyetine hürmet etmek; ashâb ve ehl-i beyt ile dostluk onlara hürmet etmenin yanında ahkâm ve sünen konusundaki sözlerini kabul etmek; evliyâ ile dostluk onlara ihtiram göstermek, kendileri ve meşâyih hakkında bildirdiklerini tasdik etmek; yönetici ile dostluk Allah’a isyan ve sünnete muhalefeti emretmediği sürece kendisine itaat etmek, aksi hâlde kendisine itaat edilmediği gibi Allah’tan ıslahını dilemek ve nasihat etmek; anne-babayla dostluk hayatlarında iken onlara hizmet etmek, her zaman kendilerine dua etmek ve arkadaşlarına ikram etmek; aile efradıyla dostluk dinî konular hariç onların kusurlarını hoş görmek ve bağışlayıcı olmak, edep ve sünnet öğretmek ve onları Allah’a itaate sevk etmek; misafirle dostluk güler yüz, tatlı dille karşılamak ve yemek ikram etmek şeklindedir.³⁹⁷

Yukarıda Allah, Peygamber, ashâb, evliyâ, idâreci, ana-baba ve aile bireyleriyle kurulan ilişkilerde riayet edilmesi gereken edep kurallarına değinen Sülemî, İslâm toplumunu bir arada tutup kenetlenmesine ve Cenâb-ı Hakk’ın rahmetine vesile olan dostluğun, Müslümanlar arasında nasıl tesis edildiği ve bu dostluğun âdâbına dair sorulması muhtemel olan sorulara şöyle karşılık verir: “Yüce Allah, Peygamberi Hz. Muhammed’e hitaben; ‘*Mü’minlerin kalblerini birbirlerine ülfet ettirerek kendisini onlarla desteklediğini*’ haber verir.³⁹⁸ Buna göre Cenâb-ı Hakk’ın bir rahmet olarak Peygamberine ittiba eden mü’minler arasına koyduğu ülfet uhuvveti, uhuvvet de güzel muâşeret ve dostluğu gerekli kılar”.³⁹⁹ Sülemî’nin bu ifadelerine göre; Hz. Peygamber etrafında kenetlenen mü’minlerin, Yüce Allah tarafından aralarında ihdâs edilen ülfet bağını muhafaza etmeleri için, gerekli olan dostluk âdâbını yerine getirmeleri

³⁹⁷ Sülemî, *Âdâbü’s-suhbe*, 117-122.

³⁹⁸ Söz konusu âyette Yüce Allah buyurur: “*Eğer seni aldatmak isterlerse bilmiş ol ki sana yetecek Allah’tır. O, seni bizzat kendi yardımıyla ve mü’minlerle destekleyen ve onların kalplerini uzlaştırandır. Şayet yeryüzündeki şeyleri tümüyle harcasaydın, sen onların kalplerini uzlaştıramazdın. Fakat, Allah onların arasını uzlaştırdı. Şüphesiz O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir*”. el-Enfâl 8/62-63.

³⁹⁹ Sülemî, *Âdâbü’s-suhbe*, 38.

kaçınılmazdır. Konunun zikredilen önemine binâen, genelde her Müslüman'ın özelde sûfîlerin birbirine karşı en güzel şekilde yerine getirmeleri gereken âdâbı âyet, hadis ve kelâm-ı kibâra isnad ederek beyan eden Sülemî, *Âdâbü's-suhbe* eserinde bu ilkeleri zikreder ve şöyle der:

*Her grubun kendine göre dostluk âdâbı ve ilişki biçimi vardır. Buna göre ekâbir ve meşâyih ile dostluk hizmet etmek; akran ve orta seviyedekilerle dostluk nasihat etmek ve bütün varlığını dinen bir sakınca olmadıkça onlar için harcamak; küçükler ve müridlerle dostluk dine irşâd ve sünnetin edebiyatı ile edeplenmeye sevk etmek; câhillerle olan ise onlara şefkat nazarıyla bakarak Allah'tan bu belâdan onları kurtarması için dua etmek ve kendilerini câhil kılmadığı için şükretmek suretiyle olur.*⁴⁰⁰

Sülemî, beşerî düzlemde uhuvveti netice veren sohbetin belli aşamaları olduğunu kaydeder. Ona göre sohbette önce ma'rifet, ardından sırasıyla meveddet, muâşeret, ülfet, sohbet ve uhuvvet gelir. Sohbet ancak bâtınların birleşmesi ile mümkündür. Bu bağlamda “Nefislerin gıdası muâşeret, kalblerin gıdası mahabbettir” denilir.⁴⁰¹

Sülemî, şartları doğru bir şekilde yerine getirilen sohbetin hâllerin en yücesi olduğunu; bu yüzden sahâbenin, “sohbet” ismine nisbet edildiklerini ve “sahâbe” isminin ulemâ, fukahâ, âbid ve zâhid isimlerinden daha değerli olduğunu belirtir.⁴⁰²

3.3.1.2. Şer'î Âdâb⁴⁰³

Sülemî, âyet ve hadislerde emredilen her Müslüman'ın riayet etmesi gereken şer'î âdâb ilkelerinin şunlar olduğunu haber verir:

⁴⁰⁰ Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, 38, 45, 65-66,

⁴⁰¹ Sülemî, “Zikru âdâbi's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas”, 3/550-551.

⁴⁰² Sülemî, “Zikru âdâbi's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas”, 3/551.

⁴⁰³ Burada Sülemî'nin, Hz. Peygamber'e ve ekâbire ait sözleri, şiirleri sened göstererek beyan ettiği ilkelerden bazıları zikredilecektir. İlgili hadis, söz ve ilkelerin tamamı için bk. Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, 38-125. Sülemî'nin sözlerini rivâyet ettiği zâtların başında; Hz. Ömer (r.a.), Hz. Ali (k.v.), Câfer es-Sâdık, Abdullah b. Mübârek, Sevrî, Zünnûn, Serî Sakatî, Cüneyd, Yahya b. Muâz er-Râzî, Hamdûn el-Kassâr, İsmail b. Nüceyd gelir.

Müslümanlar birbirlerini sevmekte ve acılarına ortak olmakta tek bir beden gibi olmalı; câhillerle arkadaşlık etmekten sakınmalı;⁴⁰⁴ takvâ ve güzel ahlâk sâhibi olmalı; kardeşlerinin ayıplarını hoş görmeli; dünya ehlinden uzaklaşıp hayır ehliyle dostluk kurmalı; kardeşini niyet ettiği iyi işten dolayı -ki o işi yapamamış olsa da- övmeli; Allah'ın verdiği nimetlerden dolayı kardeşlerine hased etmemeli; kin ve düşmanlık beslememeli; hayâdan ayrılmamalı; dostluğun gereği olan sadık bir sevgi ve samimi bir muhabbeti yerine getirmeli; güler yüzlü, tatlı dilli, yüreği geniş, öfkesine hâkim, kibirsiz ve saygılı olmalı; akıllı, âlim, yumuşak huylu ve takvâ sahiblerini arkadaş edinmeli; kalbin selâmeti için dostlara nasihat etmeli ve onların nasihatlerini kabul etmeli; yerine getirmeyeceği bir vaadde bulunmamalı; mü'minlere eziyet etmemeli; kendi için istediğini kardeşi için de istemeli; yaratılmışlardan hiçbirini hor görmemeli ve hepsinin bulunduğu konumu bilerek kıymetine göre ikram etmeli; fakirlerin haklarını bilmeli ve onların ihtiyaçlarını karşılamalı; ihvânın sırlarını korumalı, onlarla istişâre etmeli ve bu istişâreye uymalı; ahlâkın en güzeliyle ahlaklanmalı ve buna göre davranmalı; anne babaya hürmet (birr) ve akrabaya iyilikle (sıla) davranmalı;⁴⁰⁵ kadınların akıl ve dinde noksan yarattıklarını bilerek, yaratılışları gereğine göre onlarla muâşeret etmeli; hizmetinde bulunanlara Hz. Peygamber'in davrandığı şekliyle davranmalı; yediği ve giydiği şeylerde onları kendinden ayırmamalı ve güçlerinin üzerinde bir iş vermemeli; komşunun can, din, mal ve ailesi hususunda senden emin olacak şekilde komşuluk hakkını yerine getirmeli; ihvâna hayatlarında ve öldükten sonra vefâlı davranmalı; dostuyla arasına bir soğukluk veya küslük girse de onun kendisinde olan sırlarını ifşâ etmemeli ve dostluğun gereklerini en güzel şekilde yerine getirmeli; kendisinden özür dileyenin özrünü kabul etmeli, ihtiyacını beyan edenin ihtiyacını bir an önce gidermeli; inancı farklı olan kişilerle dostluk kurmamalı ve kişinin kendisine Hakk'a itaati öğretecek kişiyi arayıp bulması ve ona güzel bir şekilde hizmette bulunması üzerine düşen şer'î vecibelerdendir.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ Bu söz Hz. Ali'ye aittir. Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, 42-43.

⁴⁰⁵ Birr, nefisle; sila, dil ile olur. Birr, sıladan daha tam ve faziletlidir. Bunun için "birr" kelimesi anne babanın haklarını tazim etmek amacıyla hususiyet kazanmıştır. Bk. Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, 77.

⁴⁰⁶ Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, 46.

Sülemî'nin yukarıda şer'î naslar müvâcehesinde ortaya koyduğu âdâb ilkeleri; Müslüman'ın anne babası, dostları, komşuları, emri altında bulunanlar ve kadınlarla ilişkilerinde düstur edinmesi gereken temel davranış biçimleridir. Binâenaleyh, Sülemî'nin âdâba dair ortaya koyduğu bu çok yönlü ilkelerin, tasavvufun sadece mürid, mürşid, ihvân ilişkilerini değil, insanın sosyal hayatında yer alması zorunlu olan kişilerle de ilişkilerini tanzim eden, ona yön veren bir hayat biçimi olduğunu ortaya koyar görünmektedir.

3.3.1.3. Tasavvufî Âdâb

Sülemî'ye göre tasavvufun âdâbı her şeyin başında nefsi hor görmektir. Nitekim İsmail b. Nüceyd bu bağlamda şöyle der: “Nefsi kendisi için değerli olan kişiye günahı önemsiz görünür”.⁴⁰⁷

Sülemî, tasavvuf yolunda sûfîlerin yerine getirmesi gerekli olan âdâb kurallarını şöyle sıralar:

Dünyadan yüz çevirmek, dünya muradlarından nefsi menetmek, nefsin arzularına muhalefet etmek, şüpheli şeylerden kaçınmak, susmaya devam etmek, istemekten kaçınmak, hâlleri Kitâb ve sünnete arz etmek, öğüt veren bir imâmdan edep öğrenmek, onun gösterdiği yolda gitmek, vakitleri en uygun ibadetle geçirmek, Müslümanlara saygı göstermek, şeyhlere hizmet etmek, ulemânın ictihâd ve ihtilafından ruhsatlar aramaya kalkmamak, eline geçen rızkın helâl olmasına itina göstermek, (fikri ve yaşayışı) kendisine zıd kimselerin içine karışmaktan kaçınmak, çarşı pazarlara fazla girmemek, dünya adamlarıyla arkadaş olmamak, ashâbı (mürîdleri) şefkatle eğitmek, insanlardan bir şey istemekten sakınmak, dili başkalarına cefa etmekten korumak, mübarek ülkelere gitmek, delikanlılarla sohbeti bırakmak, kadınların arkadaşlığından uzak durmak, mal toplayıp biriktirmekten vazgeçmek, selef gibi giymeye, âdâb (ve ahlâklarında) onlara benzemeye çalışmak, dinin emirlerini yerine getirmek için ihtiyâç olduğu kadar ilim öğrenmek; “ben”, “biz”, “bizim işimiz” gibi (varlık belirtisi) sözleri söylememek; itikadına aykırı gelen kişiyle değil, dininde kuvvetli ve güvenilir olanla dostluk yapmak; ihvân ve dostlarına hizmet etmek, onlara sıkıntı vermemek, onlardan gelecek ezaya tahammül göstermek; şeriate muhalefet etmedikçe arkadaşını inkârdan kaçınmak; hocasına hizmet etmek -ki bu vaciptir- onun verdiği hükme sabretmek,

⁴⁰⁷ Sülemî, “Beyani ahvâlî's-sûfiyye”, thk Ateş, 135.

zâhirde ve bâtında ona muhalefet etmemek, onun sözünü kabul etmek, karşılaştığı durumlarda ona müracaat etmek, sözüne tâbi olmak, kendisine hürmet etmek; birtakım afetler barındırdığı için genç delikanlılarla sohbet etmekten sakınmak -fakat böyle bir durumla karşı karşıya kalındığında kalbi ve azâları korumalı ve onları riyâzât ve edebe yönlendirmelidir-; aralarında kendisine danışıp güvencikleri kişide öncelikle akıl daha sonra sırasıyla himmet, hâl, ilim, yaş, ahlâk, kıdemiyet, edep ve meşâyihle daha önce görüşmek gibi özellikler bakımından üstünlüğüne göre tercih yapmak; Müslümanları hakir görmemek; misafire evde hazır olan yemeği az veya çok demeden ikram etmek ve daha buna benzer işleri yapmak sûfîlerin âdâbındandır.⁴⁰⁸

3.3.1.4. Âdâbın İki Veçhesi: Zâhir ve Bâtın

Sülemî'nin âdâb anlayışının nirengi noktasını belirleyen sohbet-dostluk kavramı; insanın hem Yaradan hem de yaratılmışlarla ilişkisinde uyması gereken edep kurallarının esas belirleyicisidir. Daha önce zikredildiği üzere Müslüman'ın inancı ve sosyal konumunun kendisinden riayet edilmesini beklediği âdâb ilkeleri, insanın zâhiriyle birlikte bâtınını da güzelleştiren bir etkiye sahiptir. Sülemî'nin göz, kulak, dil, el ve ayaklar gibi beden organlarının da yerine getirmesi gereken âdâbı dahil ettiği tüm edep kaideleri; zâhir ve bâtın olmak üzere iki veçheyi haizdir. Yukarıda ana hatlarıyla zikredilen zâhirde tezahür eden âdâb şekilleri, bâtına nisbetle öncelikli olsa da evla değildir. Çünkü bâtın, nazargâh-ı İlâhîdir. Bu itibarla bâtının ihlâs, tevekkül, havf-recâ', rızâ, sabır, kalb-i selîm (selâmetü's-sadr), Müslümanlara hüsn-i zan ve ihtimam göstermek vd. âdâb ile korunup gözetilmesi elzemdir.⁴⁰⁹

Sülemî'nin mezkur ifadelerinden hareketle denebilir ki; âdâb, zâhir ve bâtın olarak ikiye ayrılır: Zâhir âdâb mahlûkata; bâtın âdâb Allah'a karşı muaşeretle riayet edilmesi gereken davranış tarzlarıdır. Zâhir ve bâtın arasında iki yönlü bir etkileşim vardır. Zâhirin edebe uygun olması bâtını, bâtının âdâba riayet etmesi zâhiri dönüştüren bir etkiye sahiptir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) namazda sakalına dokunan bir adam

⁴⁰⁸ Sülemî, “Beyani ahvâli's-sûfiyye” thk. Ateş, 135; Sülemî, “Âriflerin Yolları”, çev. Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risâleleri*, 21-22; Sülemî, “Menâhicü'l-ârifin”, 2/156; Sülemî, “Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf”, 3/136-137; Sülemî, “Zikru âdâbi's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas”, 3/549-553.

⁴⁰⁹ Bk. Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, 122-125.

gördüğünde; “Kalbi huşû’ içinde olsaydı, uzuvları da huşû’ ederdi. (kalbi derin bir saygı içinde olsaydı, hareketleri de buna uygun olurdu)” demiştir.⁴¹⁰

Sülemî’nin muâsırı müellif sûfîlerden Serrâc, sûfîlerin kendilerini diğer ilim erbâbından ayıran birtakım âdâba sahip olduklarını ve sûfîlerin âdâba riayet etmelerinden umulan esas maksadın Yüce Allah ile aralarına hiçbir şeyin girmemesini sağlamak olduğunu belirtir.⁴¹¹ Serrâc edebi; dünya ehli, dindarlar ve havâssın edebi olarak üç derecede ele alır. Dünya ehlinin edep anlayışı bilgi ezberleme, güzel konuşma, şiir vb. sanatsal etkinlikler ile meşgul olmak; dindarların edebi nefsi tezkiye etmek için çeşitli riyâzetler yapmak, takva sahibi olmak ve sâlih ameller işlemek; havâssın edebi kalb temizliği, sırları murâkabe etmek ve her hâl ve vakitte edepten ayrılmamaktır.⁴¹² Serrâc, Sülemî’nin edep konusunda “Müslümanların ve sûfîlerin edebi” şeklinde yaptığı genel ayrımı, dindarlar ve havâssın edebi olarak isimlendirmiş ve buna bir de dünya ehlinin edebini ilave etmiştir.⁴¹³

Tasavvuf literatüründe “âdâb”, sûfîlerin hakkında hem müstakil eserlerini hem de tasavvuf kitaplarında belli bir bölümü tahsis ettiği, tasavvufun en temel konularından biridir. Tasavvuf tarihinde hicrî altıncı asra kadarki dönemde -ki bu asırdan sonra tarikatlerin teşkilatlanmasıyla “âdâb” daha detaylı hâle gelmiştir- âdâb konusunu, zikredildiği şekliyle telif eden belli başlı müellif-sûfîler ve eserleri şunlardır: Hâris el-Muhâsibî (öl. 243/857), *Âdâbü’n-nüfûs*; Yahyâ b. Muâz er-Râzî (öl. 258/872), *Kitâbü’l-Mürîdîn*; Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), *Edebü’l-müftakir*

⁴¹⁰ Bk. Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/136-137; Sülemî, *Âdâbü’s-suhbe*, 123-125; Ethem Cebecioğlu, “Edeb”, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 139; Süleyman Uludağ, “Edebü’l-Hakk”, *Edebü’l-Hidme*, “Edebü’ş-şeria”, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 116.

⁴¹¹ Bk. Serrâc, *el-Lüm’a*, 13-14.

⁴¹² Bk. Serrâc, *el-Lüm’a*, 164.

⁴¹³ Serrâc, sûfîlerin kendilerini diğer ilim erbâbından ayıran birtakım âdâba sahip olduklarını söyler. Ona göre sûfîlerin âdâba riayet etmelerinden umulan esas maksat, Yüce Allah ile aralarına hiçbir şeyin girmemesini sağlamaktır. Serrâc’ın sûfîlere dair evlilikten ibadetlerdeki âdâba kadar hayatın çeşitli veçhelerini kuşatan belli başlı sıraladığı edep kuralları için bk. Serrâc, *el-Lüm’a*, 13-14, 166-246.

illallah; Hakîm et-Tirmizî (öl. 320/932), *Âdâbü'l-mürîdîn*;⁴¹⁴ Ebû Ali er-Rûzbârî (öl. 322/934), *Kitâbü Edebi'l-fakr*; Serrâc (öl. 378/988), *el-Lüm'a*; Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996), *Kütü'l-kulûb* ve Gazzâlî (öl. 505/1111), *İhyâü ulûmi'd-dîn*.⁴¹⁵

3.3.2. Ahlâk

Arapça “huluk (خلق)” kelimesinin çoğulu ahlâk; “huylar, beşerî davranışlar” anlamına gelen bir isimdir. Huluk, kişinin fiilleri yapmadan önce düşünüp taşınmasına fırsat vermeden kolaylıkla yapmasını sağlayan nefsî bir melekedir.⁴¹⁶ Ahlâk iyi ve kötü olmak üzere iki kısımdır. İlkine ahlâk-ı hamîde (örneğin şükür, cömertlik, ihlâs, tevazu), ikincisine ahlâk-ı zemîme (örneğin nankörlük, cimrilik, riyâ, kibir) denir.⁴¹⁷ İslâm’da ahlâk konusu en az itikâd, ibâdât ve muâmelât meseleleri kadar hayatî bir önemi haizdir. Nitekim Hz. Peygamber “Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim”⁴¹⁸ derken; kendisine tevdi edilen risalet vazifesiyle kastedilen gayenin güzel ahlâk olduğunu belirtir. İslâm’ın varlık amacını güzel ahlâk üzerine inşa eden söz konusu nebevî ifade, İslâm düşüncesinde çeşitli veçheleriyle ele alınıp değerlendirilmiştir. Ahlâkın mâhiyeti, amacı, ortaya çıkışı, vasıfları vb. sorular etrafında şekillenen yaklaşımlar, İslâmî ilimlerin birbirinden ayrıştığı temel meseleler hâline gelmiştir.⁴¹⁹ Sözelimi kelâm ilmi, ahlâkın ortaya çıkışını insan fiillerinin yaratılması bağlamında ele alırken bu konuya getirilen farklı yaklaşımlar mezheplerin birbirinden ayrıldığı nirengi noktasını oluşturmuştur.⁴²⁰ Diğer yandan muhaddisler, ahlâkın dindeki konumundan dolayı eserlerinde bu konuya dair hadislere genişçe yer

⁴¹⁴ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 439.

⁴¹⁵ Bk. Süleyman Uludağ, “Âdâbü'l-mürîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/336.

⁴¹⁶ Uludağ, “Ahlâk”, 30.

⁴¹⁷ Uludağ, “Ahlâk”, 30.

⁴¹⁸ el-Muvatta’, “Husnü'l-Hulk”, 8.

⁴¹⁹ Bk. Mustafa Çağrı - Mehmet S. Aydın, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/1-14.

⁴²⁰ Bk. Çağrı, “Ahlâk”, 2/1-6.

vermekle kalmamış müstakil eserler de telif etmişlerdir.⁴²¹ Fakihler ise ahlâk konusunu daha çok din ve dünya saadetine vesile olması ve toplumsal huzuru temin etmesi cihetiyle ele almıştır.⁴²² İslâm filozoflarının ahlâka yaklaşımları ise daha çok ahlâk nedir?; güzel ahlâk ile amaçlanan nedir?; ahlâkın kaynağı din midir?, akıl mıdır?; güzel ahlâk insanın mutlu olma gayesine nasıl hizmet eder? vb. sorular etrafında çeşitlenir.⁴²³ Sûfiler için ahlâk, İslâm'ın Müslümana kazandırmayı amaçladığı bir şahsiyet biçimidir ve bu şahsiyetin inşasındaki ilk otorite Hz. Peygamber (s.a.v.), diğeri Hz. Peygamber'in ahlâkıyla ahlâklanan evliyâ/sûfidir.⁴²⁴ Zira Cenâb-ı Allah birçok âyette, kendisine itaatte, inananlara rol model olarak takdim ettiği ve en yüce ahlâkla taltif ettiği Hz. Peygamber'i,⁴²⁵ sadece dini tebliğ eden kimliğiyle değil bununla birlikte

⁴²¹ Örneğin Abdullah b. Mübârek'in (öl. 181/797) zühd, ahlâk ve tasavvuf sahasında ilk yazılan ve ilk dönem zühd anlayışını ortaya koyan önemli eseri; *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*'i ve Buhârî'nin (öl. 256/870) ahlâka dair hadisleri topladığı eseri; *el-Edebü'l-müfred*'i. Bk. Mehmet Emin Özafşar, “ez-Zühd ve'r-Rekâik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/537; İbrahim Canan, “el-Edebü'l-müfred”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/411-412.

⁴²² Örneğin Şâfiî fakihi Mâverdî'nin (öl. 450/1058) ahlâka dair eseri *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*'i ve Hanefî fakihi İmamzâde'nin (öl. 573/1177) Osmanlı âlimleri arasında çok rağbet gören ilmihal ve ahlâk kitabı *Şir'atü'l-İslâm*'ı. Bk. Mustafa Çağrı, “Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/406-408; Recep Cici, “İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/210-211.

⁴²³ Örneğin İbn Miskeveyh'in (öl. 421/1030), *Tehzîbü'l-Ahlâk ve Câvidân-ı Hired*'i bu konuda yazılmış eserlerdir. Bk. Mehmet Bayrakdar, “İbn Miskeveyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/201-208.

⁴²⁴ Sülemî, “Edebü mücâleseti'l-meşâyih ve hıfzu hurumâtihim”, 3/107. Sülemî, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'i bizzat edeplendirdiğini; seçtiği velî kullarını da Hz. Peygamber'in ahlâkıyla ahlâklandığını ve bu sayede onları aziz ve şerefli kıldığını belirtir. Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, thk. Mecdi Fethi es-Seyyid, 37.

⁴²⁵ “Sen elbette yüce bir ahlak üzeresin” el-Kalem 68/4. Cenâb-ı Hakk “Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et,

belki de daha ulvî derecede dini, hayat tarzıyla temsil eden merkezî şahsiyet olduğuna İlâhî buyruğuyla resmiyet kazandırmış olmaktadır. İslâm ulemâsından fakihler, Hz. Peygamber'in daha çok dini tebliğ edici vasfının, dini hükümleri vaz' eden formel anlamdaki tezahürleriyle alâkadar olurken sûfîler, fakihlerin vecibe edindiği bu formel alanla yetinmeyip O'nun oturup kalkmasından insanlarla ilişkisine kadar hayatının tüm yönlerini kuşatan ferdî ve sosyal ilişkilerini şamil yaşam tarzını bir diğer ifadeyle ahlâkını, şahsiyetlerinde tahakkuk ettirmeyi kendilerine şîâr edinmişlerdir. Burada ortaya çıkan şu ki, sûfîler indinde ahlâk, ne muhaddisler gibi vasıfları ortaya koyulan bir olgu, ne fakihler gibi dinin amelî hükümlerinin gölgesinde kalmış bir dinî vecibe, ne kelâmcılar gibi insanın irâde ve kudretinin Mutlak kudret ve irâde karşısındaki durumu ve insanın mesuliyeti gibi tartışmaların hareket noktası,⁴²⁶ ne de İslâm filozofları gibi varlığı, mahiyeti ve esasları üzerinde aklın tasallutuna bırakılan bir mevzudur. Sûfî için ahlâk; Allah'ın sevgisini kazanmak için bir araç, konusu Hz. Peygamber, vasıfları Hz. Peygamber'in tüm beşerî özellikleridir.

Sülemî'nin güzel ahlâk olarak kabul ettiği davranış şekillerinden bazıları şunlardır: Cömertlik, tevazu, başkalarının sıkıntılarına katlanmak, hükümleri rızâ ile karşılamak, ihvâna az muhalefet etmek, geçmiş günahlardan dolayı devamlı hüznülmü olmak ve çok ağlamak, riyâdan kaçmak, ibadeti temiz niyetle yapmak, kainattan hiçbir şeye ihtiyaç duymamak yalnız Allah'a muhtaç olmak, iyilikle emir hususunda sağlam

(ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever" (Âl-i imrân 3/159) ve "Sen af yolunu tut, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir" (el-A'râf 7/199) âyetlerinde Hz. Peygamber'in güzel ahlâkından bahseder. Bk. Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, 37-38.

⁴²⁶ Ma'bed el-Cühenî, Gaylân ed-Dımaşkî, Vâsıl b. Atâ, Yûnus el-Esvârî gibi kelâmcılar kader ve insanın fiilleri konusunu ciddi bir şekilde ele alarak Allah'ın ancak insanların iyiliğine olanı (salâh) yaratabileceğini, dolayısıyla hayrın Allah'a, fakat şerrin insana nisbet edilmesi gerektiğini, şu halde insanın hür irâde sahibi olduğunu ileri sürdüler. Buna karşılık, Cehmiyye veya Cebriyye diye adlandırılan mezhebin kurucusu Cehm b. Safvân, insanın güç (istitâat) sahibi olarak nitelendirilemeyeceğini, fiillerinde tam bir zorunluluk (cebr) altında bulunduğunu, onun ihtiyarî diye adlandırılan davranışlarının damarlarındaki kanın hareketinden farksız olduğunu savundu. Bütün bu gelişmeler neticesinde, kader ve onun etrafında incelenen dinî ve ahlâkî problemler, Mu'tezile, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'den ibaret dikkate değer üç mezhebin temel konuları arasında yer aldı. Çağrıcı, "Ahlâk", 2/4.

yürekli olmak, vera‘, kerem sahibi olmak, bilinmemeyi sevmek, nefsin hainliğini bilmek, mürüvvetle davranmak, kanaat, teennî ile hareket etmek, vakar sahibi, dıştan güleç içten korkulu olmak.⁴²⁷

Ahlâk sadece tasavvufun değil bunun yanı sıra hadis, fıkıh ve İslâm felsefesi gibi çeşitli ilimlerin ana konularından biri olmuştur. Örneğin;

Abdullah b. Mübârek’in tasavvufun zühd anlayışını ortaya koyan, alanının en eski kaynaklarından kabul edilen *Kitâbü’z-Zühd ve’r-rekâ’ik*’i;⁴²⁸

Buhârî’nin (öl. 256/870) ahlâka dair hadislerden derlediği *el-Edebü’l-müfred*’i;⁴²⁹

İbn Miskeveyh’in *Câvidân-ı Hired* ile *Tehzîbü’l-Ahlâk*’ı;

Hanefî fakihi İmamzâde’nin (öl. 573/1177) *Şir‘atü’l-İslâm*’ı;⁴³⁰

Şâfiî fakihi Mâverî’nin (öl. 450/1058) *Edebü’d-dünyâ ve’d-dîn*’i⁴³¹ kendi alanlarında yazılan önemli eserlerdir.

3.3.3. Mücâhedeler

Sözlükte “güç ve gayret sarfetmek, bir işi başarmak için elinden geleni yapmak; savaşmak, mücadele etmek” anlamındaki Arapça ‘cehd (جَهْد)’ kökünden türeyen mücâhede kelimesi, tasavvuf ilminin mahiyetini belirleyen başlıca kavramlardan biridir.⁴³²

Mücâhede kelimesinin anlam eksenini oluşturan “çaba sarfetmek” ve “mücadele etmek” fiilleri, gâî sebebi ve öznenen başka nesneyi de içinde barındıran bir durum arzeder. Bunu şöyle ifade edebilmek de mümkündür: İnsan neden çaba sarfetmelidir?,

⁴²⁷ Sülemî, “Beyani ahvâli’s-sûfiyye”, thk. Ateş, 135; Sülemî, “Âriflerin Yolları”, çev. Ateş, 22; krş. Sülemî, “Menâhicü’l-ârifin”, 2/156-157; Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/137.

⁴²⁸ Özafşar, “ez-Zühd ve’r-Rekâik”, 44/537.

⁴²⁹ Canan, “el-Edebü’l-müfred”, 10/411-412.

⁴³⁰ Cici, “İmâmzâde, Muhammed b. Ebû Bekir”, 22/210-211.

⁴³¹ Çağrııcı, “Edebü’d-dünyâ ve’d-dîn”, 10/406-408.

⁴³² Bk. Süleyman Uludağ, “Mücâhede”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/440; Cebecioğlu, “Mücâhede”, 345.

İnsandan üstün gayret göstererek başarması istenen şey nedir?; İnsan neye karşı mücadele etmelidir?, Kendisiyle mücadeleye girişilecek varlık veya olgu nedir? vb. sorulara tasavvufta verilen karşılıklar, “mücâhede” isminin anlam örgüsünü inşa etmeye katkı sağlayacağı muhakkaktır.

Yukarıda zikredilen soruların, hicrî beşinci asra kadarki tasavvuf tarihinde nasıl karşılık bulunduğunu göstermesi bakımından Hücûrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'da naklî-aklî delillere isnad ederek yer verdiği bilgiler oldukça önemlidir.⁴³³ Hücûrî'nin ifadesiyle mucâhede, tüm din ve mezhepler tarafından muteber kabul edilmiş, hususiyetle tasavvuf yolunu tutanların en temel özelliklerinden biri olmuştur.⁴³⁴

İslâmî literatürde “şeytan, nefis ve düşmana karşı verilen savaş” şeklinde üç türünden bahsedilen cihad kavramı,⁴³⁵ Hz. Peygamber'in nefsi en büyük düşman ve onunla girişilen cihad hareketini *cihâd-ı ekber*⁴³⁶ olarak nitelemesi sebebiyle, cihad kavramından müştak mucâhede kelimesi sûfîler tarafından daha çok, ‘insanın en azılı düşmanı nefsiyle girişilen amansız mücadele anlamında bir terim olarak kullanılmıştır. Sûfîler, Yüce Allah'ın “Bizim uğrumuzda cihâd edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza iletceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir”⁴³⁷ âyetinde haber verdiği üzere kulun, Allah tarafından kendisinden istenen şer'î emir ve yasaklara riayet etmede tüm gücüyle gayret etmesi (mucâhede) gerekir ki müşâheler

⁴³³ Bk. Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 258-273.

⁴³⁴ Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 263-264.

⁴³⁵ Bk. Uludağ, “Mucâhede”, 31/440; Ahmet Özel, “Cihâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/531.

⁴³⁶ Hz. Peygamber (s.a.v.), Tebük Gazvesi dönüşü “Küçük cihaddan büyük cihada dönmüş bulunmaktayız” deyince, ashâb “Ey Allah'ın Resûlü! Büyük cihad nedir” diye sormuş; Hz. Peygamber şöyle cevap vermiştir: “Dikkat edin o, nefis mucâhededir”. Bu hadisi, nefisle mucâhede konusunda Sülemî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Hücûrî gibi sûfîler eserlerinde zikreder. İkinci el hadis kaynaklarında geçen bu hadisi Aclûnî, Beyhakî, Hatîb ve Süyûtî, eserlerinde rivâyet etmiştir. İbn Teymiyye, en büyük cihadın kafirle yapılan savaş olduğunu belirterek bu hadisin aslı olmadığını ifade etmiştir. Bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 239.

⁴³⁷ el-Ankebût 29/69.

tahakkuk edebilsin derler.⁴³⁸ Nitekim Allah Resûlü “Bilddiği ile amel edene Allah, bilmediğini öğretir”⁴³⁹ buyurur.

Sûfîlerin, hakkındaki nasslara isnadla amel-bilgi veya şeriat-hakikat ikililiğine dayandırarak sebep-illet bağlamında ele aldıkları mücâhede-müşâhede arasındaki durum, hakikat ehli arasında ihtilaf konusu olmuştur. Hücvîrî’nin verdiği bilgiye göre mücâhedeyi tasavvuf anlayışının esası haline getiren Sehl b. Abdullah Tüsterî⁴⁴⁰ ve takipçilerinde (öl. 283/896) mücâhede, müşâhedenin sadece sebebi değil aynı zamanda illetidir. Bu konuda başlıca dayanağı, yukarıda meâli zikredilen el-Ankebût sûresi’nin 29/69. âyeti ile Hz. Peygamber’in visâl orucu ve uzun süren gece namazları vb. uygulamalarıdır.⁴⁴¹ Tüsterî’den başka mücâhedenin hakikati hakkında söz söyleyen diğer sûfîlere göre ise mücâhede, müşâhedenin sebeplerinden sadece bir sebep olmakla birlikte illeti değildir. Onların bu yaklaşımlarındaki başlıca dayanakları el-En‘âm, 6/111,⁴⁴² el-Bakara, 2/6⁴⁴³ ve Hz. Peygamber’in “Ben dahi Rabb’imin rahmet ve lütfu olmadan amelimle kurtuluşa eremem”⁴⁴⁴ sözündeki beyanıdır. Bu sûfîlere göre müşâhede veya vuslat ancak ve ancak Allah’ın lütf u inayetiyle gerçekleşir ve Yüce

⁴³⁸ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, tsh. Ahmed Şemseddin, 68; Sülemî, “Kitâbü Beyânî’ş-şerîati ve’l-hakikati”, 3/397-398; Hücvîrî, *Keşfü’l-mahcûb*, 264.

⁴³⁹ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ’*, II, 265; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, tsh. Ahmed Şemseddin, 68.

⁴⁴⁰ Nefis ile mücâhedeyi tasavvuf anlayışının esası hâline getirerek müridlerini bu temel esas gereğince irşâd eden döneminin önde gelen sûfîlerinden Sehl b. Abdullah Tüsterî’nin takip ettiği yola “Sehliyye” adı verilir. Sehliyye hakkında bilgi için Bk. Hücvîrî, *Keşfü’l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 244-265; Hücvîrî, *Keşfü’l-mahcûb*, çev. Uludağ, 258-259.

⁴⁴¹ Bk. Hücvîrî, *Keşfü’l-mahcûb*, çev. Uludağ, 258-259, 264-265.

⁴⁴² “Biz onlara melekleri de indirseydik, kendileriyle ölümler de konuşsaydı ve her şeyi karşılarında (hakikatın şahidleri olarak) toptasaydık, Allah dilemedikçe yine de iman edecek değillerdi. Fakat onların çoğu bilmiyorlar”.

⁴⁴³ “Küfre saplananlara gelince, onları uyarsan da, uyarmasan da, onlar için birdir, inanmazlar”.

⁴⁴⁴ Hadisin tercemesi şöyledir: Resûlüllah (s.a.v.) “Hiçbiriniz ameli sâyesinde necâta eremez” deyince soruldu: Sen de mi ya Resûlallah? Resûlüllah buyurdu: “Evet ben de amelimle kurtulamam, meğkerki Allah rahmeti ve lütfu ile muâmele ede”. Müslim, “Sıfâtü’l-münâfikîn”, 72.

Allah'ın bu hususta olduğu gibi başka herhangi bir konuda bir şeyi dileyip takdir etmesini zorunlu kılacak bir illet söz konusu değildir. Söz konusu sûflerin asıl amacı mücâhedeyi reddetmek değil, mücâhedeyi görmek suretiyle kulun kendi fiilini beğenme afetinin önüne geçmektir.⁴⁴⁵

Hücvîrî, mücâhede konusunda birbirine muhalif görünen her iki grubun, ki bu iki gruptan biri Sehl b. Abdullah Tüsterî ve takipçileri, diğeri hakikat ehli sûflilerdir, aslında farklı lafızlarla aynı manayı kastettiklerini belirtir. Hücvîrî'ye göre bu işin hakikati şudur; müşâhede mücâhedeye, mücâhede taate, taat de tevfiğe dayanır. Dolayısıyla başlangıçta İlâhî tevfik yoksa müşâhede gerçekleşmez.⁴⁴⁶ Nitekim Hücvîrî'nin söz konusu iki fırkayı telif eden sözlerini, kendisinden çok daha önce Sülemî'nin de teyid ettiği görülür. Sülemî, mücâhede konusundaki yaklaşımını şeriat-hakikat bağlamında ele alırken, mücâhede yani şeriat olmadan hakikatin vâki olamayacağını, fakat mücâhedenin mutlak surette hakikati netice vermediğini izah eden açıklamalarını, Sehl b. Abdullah'ın "Kim ki sadece mücâhede ile (hakikate) ulaşacağını sanırsa o, güçlüğe uğrar ve kim ki mücâhede etmeden (hakikate) ulaşacağını sanırsa o da büyük bir beklenti içindedir" sözünü naklederek destekler.⁴⁴⁷ Sülemî'nin Sehl b. Abdullah'tan rivâyet ettiği bu söze bakıldığında, mücâhedenin müşâhedeye ulaşmak için gerekli fakat yeterli şart olmadığı, bunun ancak İlâhî inâyet ile mümkün olacağını zımnen ifade ettiği söylenebilir. Tüsterî, mücâhede kavramını, nefse karşı girişilen kıyasıya bir mücadele anlamında kullanırken, kendisine intisap eden müridlerini, bu kavrama yüklediği anlamı esas alarak irşad eder. Diğer bir ifadeyle o, insanın en büyük düşmanı olarak haber verilen nefsi belli riyâzât yöntemleriyle etkisiz hâle getirmeyi, İlâhî hakikatlere ulaşmada etkin bir yöntem olarak kullanır.⁴⁴⁸ Serrâc da selefi Tüsterî'yi takip edercesine, Hz. Peygamber'in güzel

⁴⁴⁵ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 265-268.

⁴⁴⁶ Bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 266.

⁴⁴⁷ Bk. Sülemî, "Kitâbü Beyânî's-şerîati ve'l-hakikati", 3/397-398.

⁴⁴⁸ Müridleri, mücâhede ve riyâzât yolundan terbiye etme "Sehliyye yolu ve usûlü"; dervişlerin hizmet ve hürmet etmeleri "Hamdûniyye" yani "Kassâriyye yolu ve usûlü"; bâtını murâkabe ise "Cüneydiyye yolu ve usûlü"dür. Bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 259.

huy ve sıfatları arasında zikrettiği mücâhedeyi, riyâzet kelimesiyle aynı bağlamda kullanmış hatta tasavvufu, “muâmelât ve mücâhede ilmi” olarak tanımlamıştır.⁴⁴⁹

Sülemî, mücâhede kavramının zikri geçen el-Ankebût sûresi 29/69 numaralı âyetle kullanıldığı anlamı dikkate alırken, mücâhedenin en geniş manada şerîati (Kur’ân ve sünnet) yerine getirmek olduğunu belirtir. Sülemî’ye göre söz konusu âyet çerçevesinde şekillenen mücâhede, hidâyetin (Allah’a varan yol) alâmetlerindendir fakat hidâyeti zorunlu olarak netice vermez. Çünkü hidâyet, Yüce Allah’ın hiçbir sebep, illet veya şart ile kayıtlanamaksızın mutlak anlamda kuluna yaptığı ihsânı ile hasıl olur. Onun ifadesiyle kul, hidâyetin hakîkatine ermek için tüm gücüyle gayret etmelidir fakat bununla birlikte hakîkate ulaştırmanın kendi çabası değil, Hakk Teâlâ olduğunu bilmedir. Mücâhedeyi kulun fiili, hidâyeti de Hakk’ın irâdesi olarak niteleyen Sülemî, bir taraftan kulun kendi çabasına güvenerek hidâyetten emin olmamasını salık verirken, diğer taraftan “Kul mücâhedesiz, sülûksüz ve riyâzâtsiz de hakîkatlere ulaşır ama bu yol sâlim bir yol değildir; kişiyi aldatır. Bunun için mücâhede şarttır” sözleriyle mücâhedenin vazgeçilmez önemine vurgu yapar.⁴⁵⁰ Mücâhedeye, Yüce Allah tarafından vaz’ edilen zâhîrî hükümleri yerine getirmek şeklinde geniş bir anlam hacmi kazandıran Sülemî, diğer yandan “Nafileleri yapmak, oruca devam etmek, çokca gece namazı kılmak, gözü, dili, kulağı aykırılıklardan korumak, ibadette temiz niyet, iyiliği emir, kötülüğü menetme hususunda azimli olmak ve benzeri şeylerdir”⁴⁵¹ sözleriyle beyan ettiği mücâhedeyi, tasavvufun esasları arasında zikrederek bir nevi ıstılahlaşmasını sağlar.

Mücâhedenin takva, istikamet, keşf ve ilhâm, güzel ahlâk, hâller, nefsi terbiye, hatta bunlardan daha öte ilâhî rızâyı kazanmak amacına mebnî olduğu kaynaklarda

⁴⁴⁹ Bk. Serrâc, *el-Lüm ‘a*, 110, 345, 446. Kelâbâzî de mücâhede kavramını muâmele kavramıyla birlikte ele almıştır. Bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, tsh. Ahmed Şemseddin, 159-162.

⁴⁵⁰ Bk. Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser”, 220-221.

⁴⁵¹ Sülemî, “Mutasavvıfların Hâlleri”, çev. Ateş, 111; krş. Sülemî, “Beyani ahvâli’s-sûfiyye”, thk. Ateş, 135.

kaydedilir.⁴⁵² Sülemî'ye göre mücâhede, hidâyete; diğer bir ifadeyle Allah'a varan yola ulaştıran bir vesiledir. Mücâhedenin ulaştırdığı bu yol ise tasavvufur.⁴⁵³

3.3.4. Ruhsatlar

Fıkıh literatüründe en geniş manada “Dinde zorluk yoktur”⁴⁵⁴ hükmü gereğince dinî emirlerin yerine getirilmesinde kolaylığa cevâz veren ruhsat terimi,⁴⁵⁵ sûfî mezhebinde, amelin hakîkatinden ilmin zâhirine yönelmektir. Dolayısıyla ruhsatla amel etmek, sûfîlerin hâllerinde bir noksanlıktır.⁴⁵⁶

Tasavvufta hakîkat ve şerîat bağlamında ele alınarak, şerîatin zâhirine göre amel etmekle kayıtlandırılan ruhsat, Sülemî'nin hocası Ebü'l-Kâsım İbrahim b. Muhammed en-Nasrâbâdî'nin (öl. 367/978) de aralarında bulunduğu hicrî üçüncü ve dördüncü asır sûfîlerinin dilinde, tasavvufta sakınılması gereken hususların başında zikredilir. Söz konusu sûfîlerin konu ile ilgili sözlerine bakıldığında ruhsatı mahzurlu görme gerekçelerinin, mürîdi dinde gevşekliğe sürükleyeceğinden duydukları kaygı olduğu görülür.⁴⁵⁷

⁴⁵² Bk. Serrâc, *el-Lüm'a*, 345; Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 263-269; Cebecioğlu, “Mücâhede”, 346; Mehmet Demirci, “İçe Dönük Cihad: Mücâhede”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 17; Bk. Zafer Erginli, “Haller Neyi Anlatır? Tasavvuf Literatüründe Haller Üzerine Bir Deneme”, *Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu – IV* 4 (2005), 72.

⁴⁵³ Bk. Sülemî, “Kitâbü Beyânî's-şerîati ve'l-hakîkati”, 3/397-405.

⁴⁵⁴ { ... وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ ... } “(O), dinde üzerinize hiçbir güçlük yüklemeyi”. el-Hacc 22/78.

⁴⁵⁵ Fıkıhta ruhsatın uygulandığı amellere bir örnek olarak; Ramazan ayında tutulması emredilen orucun, seferîlik (yolculuk) halinde tutulmayıp Ramazan ayı dışında herhangi bir günde tutulmasına izin verilmesi zikredilebilir. Bk. İbrahim Kâfi Dönmez, “Ruhsat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/207.

⁴⁵⁶ Sülemî, “Zikru âdâbi's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas”, 3/542.

⁴⁵⁷ Bk. Süleyman Uludağ, “Ruhsat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/210.

Sülemî, Ebü'l-Kāsım en-Nasrâbâdî'nin Kur'ân, sünnet, âdâb, ahlâk ve evrâdla birlikte tasavvufun esasları arasında yer verdiği ruhsatlardan sakınma konusunu,⁴⁵⁸ mübtedî, mutavassıt, ârif ve muhakkık bağlamında izah eden sözleriyle daha açık hâle getirir. Sülemî'nin ifadesiyle ruhsat; tasavvuf yolunun başında bulunan mübtedînin amel edebileceği; mutavassıtın yapmak ve yapmamak konusunda hür olduğu; ârifin yapmakla rahatlayacağı; muhakkık için ise zorunlu hâl dışında kendisiyle amel etmediği bir hükümdür. Nitekim bu bağlamda Hz. Peygamber (s.a.v.) “Korunun etrafında (sürüsünü) otlatan kimsenin korudan yuvarlanması an meselesidir. Şüphesiz ki Yüce Allah'ın korusu, O'nun harâmlarıdır”⁴⁵⁹ buyurur. Binâenaleyh hakikat derecesinden düşen, ruhsatla amel eder ve ruhsat derecesinden de düşen kişi dalâlet ve cehalet içindedir.⁴⁶⁰

Sülemî'nin zikredilen beyanına bakıldığında ruhsatla amel etmek konusunda sınıflar arasında yaptığı taksîm oldukça dikkat çekicidir. Buna göre tasavvufa yeni giren mürîd ruhsatla amel edebilirken, hakîkate eren sûfî, yıkıcı etkilerinden dolayı sadece zorunluluk hâlinde ruhsatla amel edebilir. Bir diğer ifadeyle; mübtedî henüz şerîat seviyesinde bulunduğundan ruhsatla amel etmesi kabul edilebilirken, hakikat ehli sûfînin ruhsat sebebiyle hakikat derecesinden şeriate düşmesi talihsizlik addedilir. Sülemî'nin ve hocası başta olmak üzere yukarıda işaret edilen sûfîlerin ruhsatla amel etmeme konusunda gösterdikleri titizliğin, mürîdi daha iyiye taşıma; muhakkık ise bulunduğu yeri muhafaza etmesi yönünde teşvik etme gayretinden kaynaklandığı söylenebilir.

Sülemî'nin belirttiğine göre sûfîlerin ruhsatlar konusunda birtakım edepi ve ahlâkları vardır. Ruhsat ile amel eden kişi bunları bilmeye ve yerine getirmeye ihtiyaç duyar, ki böylece sûfîlerin şekline bürünerek muhakkıkların makâmlarına ulaşmış olsun.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Nasrâbâdî'nin sözü için bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 488; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, Tek, 318.

⁴⁵⁹ Buhârî, “İmân”, 39.

⁴⁶⁰ Sülemî, “Zikru âdâbi's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas”, 3/541.

⁴⁶¹ Sülemî, “Zikru âdâbi's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas”, 3/542.

3.3.4.1. Sûfîlerin Amel Ettikleri Bazı Ruhsatlar⁴⁶²

- Zanaat edinmek ve herhangi bir ilme dayanmak. Bu konudaki edep; bu ruhsatı mal edinmek değil geçim vasıtası kılmaktır. Geçim vasıtası kılarken ölçü, kendisi, ailesi ve bakmakla yükümlü bulunduğu kişilerin bir yıllık nafakasından fazlasını biriktirmemektir.
- Ailesi ve borcu olanların kesb ile iştigal etmesi. Bu ruhsattaki edep; kesbin farzları vaktinde eda etmeye mani olmaması ve onu rızkın bir sebebi değil, mü'minlere yardım aracı olarak görmektir.
- (Sâlihlerden) istemek. İstemekteki edep; geçimini sağladığı kişiler için ihtiyâc ânında yeterli miktarda istemek, kendisini geri çeviren bayağı kimseden istememek, istediği şeyle kazanç sağlamamak bilakis o istediği şeyi kalbini meşgul etmemesi için âl ü iyâline vermek, lüks ve şatafatla onu infak etmemek ve istemeyi kendisi için âdet hâline getirmemektir.
- Yolculuklarda azık taşımak. Bu konudaki edep; sohbetinde olup da bu azığa ihtiyâc duyan kişiden onu esirgememektir.
- Başkasının yerine ücretle haccetmek. Bu husustaki edep; bunu zarûret dışında yapmamak ve geçmişteki ve gelecekteki geçimini, istemek ve vakfetmek olmaksızın bununla te'mîn etmektir.
- Beldelerde yolculuk etmek. Bunun âdâbı; kardeşini ziyaret etmek veya ilim talep etmek kastıyla sefere çıkmayı amaçlamaktır.
- Mizâh. Mizâhın âdâbı; yalan, gıybet, taklit ve boş laf gibi kişinin değerini düşüren şeylerden uzak durmasıdır.
- Semâ'. Semâ'da riayet edilmesi gereken âdâb; uygun vakti gözetmek, müdahale ve zahmet verici şeylere yer vermemektir. Uygun vakit olduğunda ise semâ' yapılmasına müsaade edilir.
- Taat ve ibadetleri izhâr etmek. İbadet ve taati açıktan işlerken yerine getirilmesi gereken âdâb; mürîd ve mübtedînin edeplenmesini amaçlamak ve halkın kabul ve yüz çevirmesine iltifat etmemektir.

⁴⁶² Sülemî, "Zikru âdâbî's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas", 3/542-549. Zikredilen eserde Sülemî, konuya dair otuz dört maddeye yer verir. Bazı maddelerin anlamının ortak olması ve mana itibarıyla tercemesinde zorluk yaşanması sebebiyle birkaç maddenin tercemesine yer verilememiştir. Haz. Hatice G. Karadeniz

- Harâmlardan kaçınmak suretiyle oyun ve eğlenceye bakmak.
- Gıybet, yalan vb. sözlerden kaçınmak şartıyla, boş sözlerin çokça konuşulduğu meclislerde bulunmak.
- Âdet hâline getirmemek üzere, iyi ve güzel yemeklerden yemek.
- Zarûret olması hâlinde, yemeğe karşılık elbiseleri rehin vermek.
- İhvândan ve ezâ-cefâyâ tahammül göstermekten kaçmak. Bu konudaki âdâb; iç huzurunu istemek ve düşmanlıktan sakınmaktır.
- Davet edilmeden evini ziyaret ederek bir arkadaşı sevindirmek. Bu husustaki âdâb; söz konusu ziyareti, bundan hoşnut olan ve değerini bilen kişiye yapmaktır.
- Hakkı ortaya koymak, bâtılı yok etmek ve Allah için karşı koymak amacıyla kendisinden uzak durulmayı hak eden kişiden uzak durmak.
- Sahte sûfilerin üzerindeki hırkayı yırtıp atmak. Bunun âdâbı; onu giyen kişinin hilekâr ve yalancı olduğunu ortaya koymaktır. Bu sayede bu sahte sûfileri tanımayan kişilerin aldanmasının önüne geçilir.
- Maslahat için yalana cevâz vermek. Bu konuda riayet edilmesi gereken âdâb; ıslahı istemek ve hakkı ortaya koymaktır.⁴⁶³
- Âciz ve zayıfları ziyaret etmek. Bunun âdâbı; söz konusu ziyareti Allah’a yakînlaşmak ve bereket ve dua talebi maksadıyla yapmaktır.
- Dünya ehliyle ve yöneticilerle hüsn-i muaşerette bulunmak. Bu konudaki âdâb; bunu yaparken dünyalık bir şeye veya makâma tama etmemektir.
- Musibet anında ağlamak. Bunun âdâbı; dövünme ve yüksek ses olmadan yapmaktır.
- Kalbin hoşlanmadığı kişiye güler yüz göstermek. Bundaki âdâb; riya ve gösteriş olmaksızın böyle bir kişinin şerrinden emin olmayı istemektir.
- Düşük mizaçlı insanlarla fikir ve akılları ölçüsünde yakîn ilişkide bulunmak. Bu ilişkide riayet edilmesi gereken âdâb; böyle kişilerin kötülüklerinden korunmayı amaçlamaktır.

⁴⁶³ Örneğin Yüce Allah İbrahim kıssasında ﴿ قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْظُرُونَ ﴾ “Dedi ki: ‘Hayır! Bunu şu büyükleri yapmıştır. Konuşabiliyorlarsa, onlara sorun bakalım’” buyurur. el-Enbiyâ’ 21/63.

- Kendisinde ayıp bulunan bir kimseyi, hoşla gitmeyecek bir şekilde zikretmek. Bu konudaki âdâb; kişinin gizli kusurunu ifşa etmek değil, ancak insanlar arasında bilinen kusurunu anmaktır.
- İftihar etmek ve davayı izhâr etmek. Bunun âdâbı; Yüce Allah'ın kendisine ihsân ettiği nimetleri izhâr etmeyi amaçlamaktır.
- Yamalı hırka, havlu, peştamal, yün ve renkli giymek.⁴⁶⁴

Sülemî'nin yukarıda maddeler hâlinde zikredilen; sûfilerin ruhsatlarla amel ederken dikkat ettikleri âdâba ilişkin sözlerine getirdiği deliller sırasıyla; konuyla ilgili âyetler, hadisler ve yeri geldikçe Şâfiî mezhebinin imâmı İmâm Şâfiî'nin sözleridir.⁴⁶⁵ Sülemî'nin eserini telif ederken söz konusu kaynakları delil göstermesi, sûfilerin fıkıh ilminin alanına giren “ruhsat” konusundaki ameliyesinin, Ehl-i sünnet çizgiyi takip ettiğinin bir delili olarak kabul edilebilir.

Zikredilen ruhsatlar arasında zâhir ulemâsının, hakikat ehlini şiddetle tenkit ettiği bir mesele var ki o da semâ' dır. Semâ', tasavvuf tarihinin hemen her döneminde meşruiyeti ve özellikleri bakımından sûfilerin telife muhtaç hissettiği, hakkında müstakil eserler yazdığı, güncelliğini her daim muhafaza eden konulardan biridir. Tasavvufu diğer İslâmî ilimlerden ayıran başlıca hususiyetlerden biri olan semâ', Sülemî'nin, zâhir ulemâsının tarizlerine bir karşılık olması amacıyla açıklık kazandırmayı amaçladığı bir mesele olarak karşımıza çıkar. Birçok eser gibi semâ' hakkında da mevcut ilk müstakil eserin müellifi olma vasfına sahip Sülemî'nin, semâ' konusunu hangi delillere dayandırarak meşru ve müdafaa ettiği ve tasavvuf açısından semâ'ın mahiyetinin ve öneminin ne olduğu gibi sorulara verdiği karşılıklar, özelde

⁴⁶⁴ Sülemî, “Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf”, 3/137.

⁴⁶⁵ Bk. Sülemî, “Zikru âdâbi's-sûfiyye fî ityânihim er-ruhas”, 3/542-549. Sülemî'nin, zâhir ilim erbabı tarafından sûfilere yöneltlen başlıca tenkit konularından biri olan semâ' hakkında, Ehl-i sünnet mezhep imâmları arasında İmâm Şâfiî'ye öncelik vermesi; her ne kadar kendisine ait olduğu hususu ihtiyatla karşılanıyor olsa da İmâm Şâfiî'nin tasavvufun esaslarına dair sözlerini derlediği bir eserin mevcutluğundan haber verilmesi ve dahası Sülemî'nin hâl tercemesinin Şâfiî tabakât kitaplarında yer alması; Sülemî'nin fikhî konularda önderinin İmâm Şâfiî olduğunun en kuvvetli işaretlerindendir. Bk. Sülemî, “Kitâbü Kelâmî's-Şâfiî fî't-tasavvuf”, thk. Ahmed Tâhirî Irâkî, *Mecmûa-i Âsâr-i Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pûrcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1372 hş./1993), 2/171-207.

Sülemî'nin, genelde eserinde yer verdiği başlıca sûfîlerin, hicrî beşinci asra kadarki dönemde semâ' konusuna yaklaşımlarını sunması açısından büyük önem taşır.

3.3.4.2. Semâ'

Lügatte karşılığı “işitmek, duymak” olan semâ' kelimesi, tasavvufta literal anlamda; dinlenen ilâhının veya bir müziğin etkisiyle coşup dönme manasında kullanılır.⁴⁶⁶ Semâ' hakkında yaptığı çalışmada Süleyman Uludağ; “Tasavvufta semâ', musiki demek değildir, ondan çok daha şumullü bir şeydir. Semâ'; kulak vasıtası ile işitilen bütün seslerdir. Musiki sadece semâ'ın özel bir bölümüdür. Hatta tasavvufta, sesle hiç ilgisi bulunmayan manevî hakikatler, sırlar, ru'yetler ve müşâhedeler de bir musiki (semâ')dır”⁴⁶⁷ sözleriyle semâ'ı tarif eder.

Semâ'ın tasavvufun yapı taşlarından biri olması, sûfinin yaşadığı vecd hâliyle doğrudan ilgilidir. Vecd hâliyle yaşanan duygusal coşkunluk, sûfinin bedenini kontrol edemeyerek birtakım taşkın hareketler göstermesine sebebiyet verir. Sûfîlerin yaşadıkları hâlin bir neticesi olarak kasten veya kasıtsız bir niyetle izhâr ettikleri bu hareketler, bazı zâhir ulemânın tepkilerine hedef olmuş; müşâhede edilen durumun İslâm'a uygun olmadığı ve bunun tevbeyle ilzam ettiği belirtilmiştir. Söz konusu tepkinin muhatabı konumundaki sûfîler, vecd hâlinin tabîî neticesi hükmündeki semâ'ın İslâm'a uygunluğunu belirtmek amacıyla, öncelikle yaşanan durumun hangi sâikle ve kimler tarafından yapıldığını tespit ederek, semâ'ın sûfîler tarafından ne tür bağlam ve şartlarda bir değer ifade ettiğini ortaya koymaya çalışmışlardır.

Tasavvuf tarihinin ilk dönemlerinden itibaren semâ' hakkında birçok sûfî söz söylemiş⁴⁶⁸ fakat bunlar arasında Sülemî, söz konusu meseleye dair mevcut ilk

⁴⁶⁶ Cebecioğlu, “Semâ'”, 426.

⁴⁶⁷ Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Mûsiki ve Semâ'* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1976), 221. İlk sûfîlerin mûsiki (gınâ, tegannî, elhan, telhin) yerine semâ' terimini tercih etmelerinin sebepleri için bk. Uludağ, *İslâm Açısından Mûsiki ve Semâ'*, 220-225.

⁴⁶⁸ Örneğin bk. Serrâc, *el-Lûm'a*, 309-351. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 220-223. Konu hakkında eser yazan diğer sûfî-müelliflerin başlıcaları; Ahmed el-Gazzâlî, Abdülkerîm el-Cîlî, İbn Hacer el-Heytemî, Cemâleddin Aksarâyî, Akşemseddin, Aziz Mahmud Hüdâyî, İsmâil Rusûhî Ankaravî, Münîr-i Belgradî, Karabâş-ı Velî'dir. Bk. Semih Ceyhan, “Semâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/457.

müstakil eserin müellifi olma pâyesine erişmiştir.⁴⁶⁹ Sülemî, zâhir ulemâsının söz konusu eleştirilerini nazar-ı dikkate alarak, meseleyi meşru bir zemine taşımak ve sûfi ameliyesinde semâ'ın ne anlam ifade ettiğini ortaya koymak amacıyla “*Kitâbü's-Semâ'*” eserini telif eder.⁴⁷⁰ Sülemî, eserine başlangıç noktası tayin ettiği, semâ' konusunda ilim ehlinin hakikat ehlini inkar ettiği olgusunun, aslında meselenin bir oyun ve eğlenceden ibaret olduğu şeklindeki algıdan kaynaklandığını belirtir. Sülemî'ye göre bu görüş, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve onu takip eden sahâbe ve ilim ehli sâlih imâmın yaşam tarzlarıyla örtüşmediği için hatalıdır.⁴⁷¹ Çünkü semâ' çeşitlidir ve semâ' dinleyenler (müstemi') de derecelere ayrılır.⁴⁷²

Sülemî'ye göre semâ' edenler ve dereceleri şöyledir:⁴⁷³

- 1- Avâmın semâ'ı: Oyun ve eğlence ile ve nefsin hevâsına tâbi olmakla gerçekleşir. Böyle bir semâ' zemmedilmiştir ve bundan dolayı tevbe etmek gerekir.
- 2- Mürîdlerin, tevbe edenlerin ve zâhidlerin semâ'ı: Bu semâ', ehli için bir vaaz ve tembih aracı olmakla birlikte nefiste kalan kirleri temizler ve kişiyi havf, recâ', işfâk, zühd, sabır ve rızâya sevkeder. Bu kişilerin semâ'a mütemâdiyen devam etmeleri uygun olmaz. Ancak kalblerinde bir kasvet, nefislerinde bir durgunluk gördüklerinde semâ' ederler. Böylece kalbleri yumuşar ve nefisleri de itaat için canlı hâle gelir.
- 3- Hakikat ve ma'rifet ehlinin semâ'ı: Hakikat ve ma'rifet ehli hâlleri şiddetlendiğinde, vakitleri üzerlerine galebe geldiğinde ve kendilerine vârid olan şeyi taşımaktan âciz kalma korkusu yaşadıklarında semâ' ile rahatlarlar. Bu suretle belki içinde

⁴⁶⁹ Örneğin Sülemî'den önce Ruveym b. Ahmed (öl. 303/915-916), tasavvufta semâ' konusu hakkında eserler telif etmiştir. Ruveym'in semâ'ya dair eserleri arasında *Galatü'l-vâcidîn*, Hücûvîrî zamanında mevcut idi. Fakat bu eserin günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Bk. Hücûvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 170; Hücûvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 199; Salih Çift, “Ruveym b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/273-274.

⁴⁷⁰ Sülemî, “*Kitâbü's-Semâ'*”, 2/14.

⁴⁷¹ Sülemî, “*Kitâbü's-Semâ'*”, 2/14.

⁴⁷² Sülemî, “*Kitâbü's-Semâ'*”, 2/14.

⁴⁷³ Sülemî, “*Kitâbü's-Semâ'*”, 2/14.

bulundukları hâl hafifler belki de vecd ve vücûdları artar.⁴⁷⁴ Hâlleri hafiflediğinde rahata ve sükûnete kavuşur, vecdleri arttığında ise sayha atarlar. Bu durumu ehlinden başkası bilmez. Nitekim Yüce Allah ﴿أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا﴾ “O, gökten su indirdi de dereler kendi ölçülerince dolup aktı...”⁴⁷⁵ ve ﴿قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ﴾ “her boy kendi su alacağı pınarı bilmişti”⁴⁷⁶ buyurur.

Sülemî’nin belirttiğine göre; semâ‘ tek bir ses olduğu hâlde onu dinleyenlerin sahip oldukları sifata göre farklı te’sîrler uyandırır. O, bu görüşünü Cenâb-ı Hakk’ın ﴿هُوَ الَّذِي﴾ “O, korku ve ümit vermek için size şimşegi gösterendir,...”⁴⁷⁷ âyetiyle destekler. Bu âyete göre aynı şimşekten bazıları korku ve ürperti duyarken bazıları ümit ve beklenti içindedir.⁴⁷⁸ Bu durum güneşin sıcaklığının aynı olduğu hâlde bitkilerde farklı etkilere sebebiyet vermesine teşbîh edilebilir. Binâenaleyh zikredilen örneklerle benzer şekilde, semâ‘ tek bir ses iken onu dinleyenlerin bazıları için eğlence bazıları için irşâd aracı olabilmektedir.⁴⁷⁹

Sülemî’nin haz ve tab‘; hâl ve vakt; vecd, vücûd ve tevâcüd; O’nunla; O’nun için ve O’ndan diyerek *hâli* referans noktası alıp tasnif ettiği semâ‘ edenler,⁴⁸⁰ Zünnûn el-

⁴⁷⁴ Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/142.

⁴⁷⁵ er-Ra‘d 13/17.

⁴⁷⁶ el-Bakara 2/60.

⁴⁷⁷ er-Ra‘d 13/12.

⁴⁷⁸ Tefsirde; ümit ve beklenti içinde olanlar mukimler; korku duyanlar yolcular şeklinde açıklanmıştır. Bu durum; “aynı” şeyin farklı şekilde tezahürlerinin olmasında, mazharların sıfatlarının belirleyici olduğunun işaretidir. Bk. Sülemî, “Kitâbü’s-Semâ’”, 2/15.

⁴⁷⁹ Sülemî, “Kitâbü’s-Semâ’”, 2/15.

⁴⁸⁰ Sülemî, “Kitâbü’s-Semâ’”, 2/17. Sülemî, mezkur eserinde semâ‘ hakkındaki görüşünü izah ettikten sonra Hz. Peygamber’den (s.a.v.) şarkı söylemek (gînâ) ve şiir dinlemek konusunda sahih olarak rivâyet edilen hadisleri delil göstererek, semâ‘ın câiz olduğunu belirtir. Sülemî’nin tasavvufî bahislere dair hadisleri rivâyet ettiği *Kitâbü’l-Erbaîn* eserinde de semâ‘ ve raksın mübâhlığına delil olacak hadislerle yer vermesi dikkat çelicidir. Bk. Sülemî, “Kitâbü’s-Semâ’”, 2/17-19; Sülemî, “Kitâbü’l-Erbaîn fi’t-tasavvuf”, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1372/1993), 2/533-551.

Mısırî'nin "Semâ'; Hakk'tan gelen bir manadır (vârid) ve kalbleri Hakk'a doğru harekete geçirir. Semâ'ı Hakk ile dinleyen hakikat mertebesine çıkar; nefsiyle dinleyen zındıklık derekesine düşer"⁴⁸¹ sözü ile Ebû Bekir el-Kettânî el-Bağdâdî'nin "Avâmın semâ'ı mizaca uymak; müridlerin semâ'ı arzu ve kaygı (rağbet ve rehbet); evliyânın semâ'ı ihsân ve nimetleri görmek; âriflerin semâ'ı müşâhede; hakikat ehlinin semâ'ı keşf ve ıyân üzeredir. Bunlardan her biri için başlangıç ve makâm vardır"⁴⁸² sözünde, kendilerine benzer yer bulur. Söz konusu sûfilerin ifadeleri, semâ'ın çeşitliliği hakkında Sülemî'nin diğer bazı sûfilerle görüş birliği içinde olduğunu bir göstergesidir.⁴⁸³

Sülemî'nin, semâ' edenleri tasnif ve tedric etmekle, zâhir ehlinin semâ' edenleri tek bir sınıf kabul ederek bunların günahkar olduklarına dair geliştirdikleri söylem üzerinden sûfileri inkâr etmelerinin önüne geçme arzusu taşıdığını söyleyebilmek mümkündür. Bu itibarla Sülemî, ilim ehlinin, sûfilerin zâhirine hamlederek 'günah' hükmünü verdikleri semâ'ı, hâl nazariyesi ekseninde derecelendirmekle, bir yandan hakikat ehlinin semâ'ına meşruiyyet kazandırırken diğer yandan ilim/zâhir ehli ile hakikat ehli arasında uzlaşa sağlar. Sülemî'ye göre semâ'ın iki sâiki vardır: Birincisi nefis; ikincisi hâldir. Nefsin tabiatından kaynaklanan semâ' günah iken hâl sâikiyle yapılan semâ', mübâhtır.

"Semâ'; tab' (mizaç), şehvet, ilhâm ve vesveseyi birbirinden ayıran rabbânî âlime ve zâhirini riyâzât ve mücâhede, bâtını murââ (iç kontrol) ile edeplendiren, nefsinin hazlarından ve dünyevî şeyleri arzulamaktan arınmış kişilere mübâhtır" sözleriyle semâ' âdâbını ortaya koyan Sülemî'nin, zikredilen konu hakkındaki görüşünün

⁴⁸¹ Ceyhan, "Semâ", 36/455.

⁴⁸² Sülemî, "Mâ et-tasavvuf ve men es-sûfî", thk. Muhammed Sûrî, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessesesi-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessesesi-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/329.

⁴⁸³ Serrâc da *el-Lûm'a* adlı eserinde semâ' konusu hakkında bilgi verirken, Sülemî'de görüldüğü gibi semâ' edenleri kısımlara ayırır. Bk. Serrâc, *el-Lûm'a*, tsh. el-Hindâvî, 237-263.

şekillenmesinde başta Cüneyd-i Bağdâdî,⁴⁸⁴ dedesi Ebû Amr İsmail b. Nüceyd⁴⁸⁵ ve hocası Ebû Sehl es-Su‘lûkî’nin⁴⁸⁶ tesiri görülür.

Sülemî’nin kanaatine göre semâ‘, her insana hâl, vakt, ma‘rifet, mahabbet, şevk ve ünsü kadarınca etki eder. Semâ‘ın tesiri altında kalarak hâllerinin zayıflığı sebebiyle gelen vâridâta tahammül gösteremeyen grup mürîdlerdir. Sıddîklar ise mürîd değil “murâd” olduklarından temkin ve istikamet hâline sahiptir. Bu yüzden semâ‘ yoluyla kendilerine gelen manevî hisler hâllerinde değişikliğe sebep olmaz.⁴⁸⁷ Kelâbâzî, Sülemî’nin ifadelerine benzer şekilde; semâ‘ın kalbe tesir etmesiyle bazılarının gelen feyze tâkat gösteremeyip cûşa geldiğini, bazılarının ise kuvvetli hâle sahip olmalarından dolayı gelen feyiz karşısında dirâyet gösterdiklerini ifade eder.⁴⁸⁸ Ebû Muhammed Ruveym, sûfînin semâ‘ı işitmesiyle cûşa gelmesi arasındaki ilişkiyi, elest bezminde Yüce Allah’ın (أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ) “Ben sizin Rabbiniz değil miyim”⁴⁸⁹ hitâbıyla

⁴⁸⁴ Cüneyd-i Bağdâdî “Semâ‘ın hükmünde belirleyici olan müstemi‘ yani semâ‘ edendir” der. Ona göre Kur’ân-ı Kerîm dinlemek kimileri için hidâyet ve şifa kaynağı iken kimileri için de anlamı kapalı bir kitaptır. Benzer şekilde şiir de nefse hoş gelse de dinleyenin kalbinde hikmete sebebiyet verebilir. Nitekim Yüce Allah buyurur: “O, inananlar için bir hidâyet ve şifadır. İnanmayanların kulaklarında bir ağırlık vardır ve Kur’an onlara kapalı ve anlaşılmasız gelir”. el-Fussilet 41/44. Sülemî, eserinde Cüneyd’e ait bu görüşü paylaşırken, onun âyet ve hadise mutabık olduğunu ifade ederek sıhhatine inandığını beyan eder. Bk. Sülemî, “Kitâbü’s-Semâ‘”, 2/15.

⁴⁸⁵ Ebû Amr İsmail b. Nüceyd “Semâ‘, kalbi diri nefsi ölü olan kişiye helâl; kalbi ölü nefsi diri olana helâl değildir” der. Bk. Sülemî, “Kitâbü’s-Semâ‘”, 2/16; Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/142.

⁴⁸⁶ Ebû Sehl es-Su‘lûkî “Semâ‘, hakikat ehline müstehab; vera‘ ehline mübâh; fâsık ve eğlence amaçlı dinleyene mekruhtur” der. Bk. Sülemî, “Mâ et-tasavvuf ve men es-sûfî” 3/327.

⁴⁸⁷ Sülemî bu görüşünü, Hz. Ebû Bekir’in Kur’ân-ı Kerîm’in okunması esnasında ağlayan Yemenli heyet karşısında vakarlı duruşunu bildiren habere istinad eder. Bk. Sülemî, “Kitâbü’s-Semâ‘”, 2/16-17.

⁴⁸⁸ Bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 221.

⁴⁸⁹ el-A‘râf 7/172.

irtibatlandırır. Ona göre sūfî, semâ'ın etkisiyle kendisinde gizli kalan bu ilâhî zikri hatırlar ve bu hatırlamanın verdiği zevkle coşar.⁴⁹⁰

Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Kitâbü's-Semâ'* eserinde, zâhir ve bâtın ehli arasında tartışmalı bir konu olan semâ' hakkındaki değerlendirmelerini paylaştıktan sonra, şarkı söylemek (gınâ) ve şiir dinlemenin mübâh olduğuna delalet eden hadisleri tek tek zikreder.⁴⁹¹ Bu konuda Hz. Âişe'den (r. anhâ) başlayan râvî zinciriyle Hz. Peygamber'den (s.a.v) kendisine rivâyet edilen hadis başta olmak üzere birçok hadise yer veren Sülemî, zikrettiği hadislerle; semâ'ın zaman ve niyet ile kayıtlandığında helâl ve mübâh olduğunu göstermek ister.⁴⁹²

Semâ'ın tasavvufî yaşayıştaki yerini ve hükmünü beyan eden Sülemî, semâ' âdâbını şu şekilde sıralar:⁴⁹³

- Semâ' meclisinde ancak ehli ile birlikte olmak.

⁴⁹⁰ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 221. Ebü'l-Kâsım el-Bağdâdî; söz ve nağme olmak üzere semâ'ın iki çeşidi olduğundan bahseder. Buna göre sözü semâ' edenler bundan ibret ve ders alırlar. Bu semâ' temyiz hâlinde ve kalp huzuru ile dinlenir. Nağmeyi semâ' edenler ise, nağmeden gıdasını alan rûhun kendi Makâmını arzulaması ve bedeni idare etme işinden yüz çevirmesiyle coşarlar. Bk. Sülemî, *et-Taarruf*, tsh. Ahmed Şemseddin, 178.

⁴⁹¹ Sülemî, semâ' konusunda derin bir inceleme yaptığını ve semâ'ın (şarkı ve şiir dinlemek) mübâh olduğuna dair Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnad edilen otuzdan fazla hadis tahrir ettiğini fakat anlayış sahibi olanlar için bu hadislerin bir kısmını zikretmenin yeterli olacağını düşündüğünden eserinde bütün hadislerle yer vermediğini belirtir. Bundan başka Sülemî; İmâm Mâlik, İmâm Şâfî, Cüneyd ve Ebû Sehl Muhammed b. Süleyman, Ebû Osman Mağribî'nin semâ' hakkındaki görüşlerine de yer verir. Bk. Sülemî, "Kitâbü's-Semâ'", 2/20-23.

⁴⁹² Konuyla ilgili Hz. Âişe'nin bir rivâyeti şöyledir: "Benimle birlikte iki kız teşrik günü def ile birlikte şarkı söylüyorken (ğına), Allah'ın elçisi bana geldi ve yatağa yanı üzerine uzandı ve üzerini elbisesiyle örttü. Sonra Ebubekir geldi ve 'Allah'ın elçisinin huzurunda şeytanın düdüğü (mizmârü'l şeytan) ha' diyerek beni (Hz. Âişe) azarladı ama Allah'ın elçisi ona dönerek: 'Onları bırak' dedi". Hz. Âişe'den (r. anhâ) rivâyet edilen hadislerden birini Sülemî, dedesi Ahmed b. Yûsuf es-Sülemî'nin kitabında kendi yazısıyla yazdığı hadisten tahrir ettiğini söyler. Bk. Sülemî, "Kitâbü's-Semâ'", 2/18-20.

⁴⁹³ Sülemî, "Kitâbü's-Semâ'", 2/24; Sülemî, "Kitâbü Mehâsini't-tasavvuf", 3/143.

- Semâ' meclisinde semâ'ın tesiriyle hareket eden yahut vecde gelen kişiyi kınamamak.

İlâhi söyleyen (kavvâl) den şu veya bu ilâhiyi söylemesi için teklifte bulunmamak.

- Semâ'da taklit ve tekliften (formalite) sakınmak.

Sülemî'nin yukarıdaki görüşlerinden çıkan netice şudur ki; semâ' bir mefhum olarak alındığında günah veya mübâh hükümleriyle kayıtlendirilamaz. Ne zaman ki semâ' eden, semâ'ı, nefsi için yaparsa o vakit günah; hâli mucibince yaparsa mübâhtır.⁴⁹⁴

Binâenaleyh semâ'ın hükmünü belirleyen, semâ' edenin niyet ve tabiatıdır.

3.4. Makâmlar ve Hâller

Sülemî, tasavvuf yoluna girme irâdesi gösteren; bir başka ifadeyle sûfî/fakir olmanın ön şartlarını yerine getiren mürîdin sırasıyla ulaşacağı makâmları ve bu makâmlarda yaşanan hâlleri tedricî olarak zikreder. Sülemî'ye göre tasavvuf yolunun başlangıcından itibaren bir mürîdin tecrübe edeceği makâmlar ve hâller şunlardır:

3.4.1. İrâde Makâmları ve Hâlleri

Sûfilerin bütün sıfatlarından fânî olarak her türlü eylemden soyutlanmaları ve sadece Cenâb-ı Hakk'ın lütf u keremine dayanmaları hâline ulaştıracak; bir diğer deyişle 'fakir/fukarâ olmanın ilk şartları denilebilecek bazı şartlar vardır. Sülemî'nin beyanına göre bu şartlar sırasıyla şunlardır: Yolun başında mürîd, nefsinin çeşitli riyâzât yöntemleriyle eğitir. Fakat bundan önce yapması gereken sahih bir tevbe; tam bir zühed; yaratılmışlardan, dünyadan ve dünya ehlinde yüz çevirmek; dünya malından soyutlanmak; hoş giden şeylerden uzaklaşmak; sefere çıkmak; zâhirî arzularından kaçmak; bâtinî sırları murâkabe etmek; şeyhlere hürmet etmek; ihvân ve ashâba hizmet etmek; nefis ve ruh ile îsârda (ihtiyâcı olduğu hâlde kardeşlerini kendisine tercih etmek)

⁴⁹⁴ Sülemî'ye göre, bir âlimin, müşkil bir meselenin kendisi için tüm yönleriyle açıklığa kavuşması üzerine duyduğu sevinçten dolayı ayağa kalkıp dönmesi neyse; sûfilerin de vecde gelip kendilerine hakim olamayarak yaptıkları semâ' o'dur. Sülemî, bu temsili anlatımıyla, kendisini semâ' yapması konusunda eleştiren Ebu Ali ed-Dekkâk'a cevap vermek istemiştir. Bu konuda Kuşeyrî'den rivâyetle, Sülemî ile Ebû Ali Dekkâk arasında geçen hikaye için bk. Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 325-326.

bulunmak; her vakitte devamlı mücâhede etmek; fiillerinden ve hâllerinden kendisinde görünen ne varsa hepsine hor gözle bakmaktır.⁴⁹⁵

Tasavvuf yolunun başında bu şartları yerine getiren mürîd, bütün işlerinde Yüce Allah'a tevekkül etme derecesine yükselir. Tevekkülün alt sınırı rızk konusunda Allah'a (c.c.) güvenmektir. Tevekkülün aslı her şeyden yüz çevirerek Allah'a (c.c.) yönelmektir. Bu takdirde mürîd, O'ndan (c.c.) başkasında ne zarar ne de yarar olmadığını görür. Tevekkülün ardından sırasıyla yakîn; Allah'a (c.c.) güvenmek; bütün işleri O'na (c.c.) havale etmek (tefvîz); gayden zuhûr edecek iyi ve kötü şeylere teslîm olmak; belâ ve sıkıntılara sabretmek; gelen belâları şükürle karşılamak; nimetlere olduğu gibi belâları da şikayet etmeksizin sükûnetle karşılamak; belâlardan nimetlerin fevkinde lezzet almak; kadere zâhiren ve bâtinen rızâ göstermek; Hakk'a ve Hakk ehline zâhirde ve bâtında sarılmak; Müslümanlara hürmet etmek; yaratılmışlara Hakk gözüyle bakmak hâlleri gelir.⁴⁹⁶

Yukarıda tasavvuf yolunun başlangıcındaki şartların yerine getirilmesinden sonra tevekkül ile başlayıp tadrîcen devam eden hâller, mürîdlerin makâmalarının (irâde makâmaları) hâlleridir. Bu hâlleri yaşayan mürîd, tüm bunların istidrâc ve hile olmasından korkar. Hatta korkusunda (havf) kusur etmekten de korkar. Fakat bununla birlikte kalbi, Yüce Allah'ın kullarına olan fazlına güvenerek, O'nun (c.c.) hakkında hüsn-i zann besleyerek, Allah'ın lütfuyla zikredilen makâmaların eksikliklerini gidereceği hususunda ümit içinde olur (recâ').⁴⁹⁷ Bu hâller mürîdi daha latif bir hâle yükseltir ki bu hâl; ilhâm ile vesveseyi, hâtır ile tab'ı, kerâmet ile aldatmayı, yakîn ile istidrâcı birbirinden temyiz etmektir. Tüm bu hâller sûfîlerin ilk hâllerindendir.⁴⁹⁸

Mürîd, zikredilen bu hâllerin sonuna ulaştığında ikinci bir kez aynı yolda sülûk eder (nihayetten bidayete döner); ki bu sülûkun doğru olması ve Hakk'ın beyanının kendisine aşîkar olması içindir.⁴⁹⁹ Bu hususta Ebû Yezîd Bistamî şöyle der: “Ne zaman

⁴⁹⁵ Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/80.

⁴⁹⁶ Bk. Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/80.

⁴⁹⁷ Bk. Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/80-81.

⁴⁹⁸ Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/81.

⁴⁹⁹ Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/81.

sona ulaştığım vehmine kapıldım sa ‘bu yolun başıdır’ diye nidâ olundu”. Ebû Osman el-Mağribî de benzer manada kendisine makâmıların üç defa sülûk ettirildiğini ve bunun cehalet ve aldanmayı ortadan kaldırılması için yaptırıldığını haber verir.⁵⁰⁰

Sûfî zikredilen bu hâllerden sonra nihayet, istikamet hâline ulaşır. Bu hâlde Hakk ile beraber nefsi, sırrı, irâdesi, tab‘ı, hâtır, fikri, bidayeti ve nihayeti dosdoğru (müstakîm) olur. İstikâmet hâlini tam anlamıyla Hz. Peygamber’den (s.a.v.) başkası idrak edemez. Cenâb-ı Hakk bu hususta “*Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol*”⁵⁰¹ buyurur. Hz. Peygamber de kendi yaşadığı hâllerde ümmetinin kusurlarını bildiğinden “Doğru olun, lâyıkiyle doğru olmaya gücünüz yetmez (Ancak Allah’ın yardımıyla doğru olabilirsiniz)” demiştir.⁵⁰²

Sülemî özellikleri hakkında bilgi verdiği istikamet hâlinin, ubûdiyyet hâllerinden bir hâl olduğunu belirtir.⁵⁰³ Binâenaleyh Sülemî’nin buraya kadar ifade ettiği; tasavvufa girişin hemen ardından tevekkülle başlatıp istikamet ile nihayete erdirdiği hâllerin tamamının; ubûdiyyet hâllerinden olduğunu söylemek hakîkatten vâreste değildir. Ubûdiyyet hâllerine vakıf olan mürîd, “abd” (kul) ismini haiz olarak Yüce Allah’ın mülkünde tasarruf sâhibi değildir. Kul olan mürîdin, kendisine mâl olmuş ne bir tedbiri ne de bir muradı vardır. Onun tedbiri ve muradı kendisinden istenilen ne ise odur. Hatta onun hâli bile, efendisinin kendisini hâlden hâle tahvil etmesinden dolayı tam değildir. Kul ne zaman “emânet” mahalline yükselirse işte o vakit Yüce Allah’ın mülkünde O’nun izniyle tasarrufta bulunabilir.⁵⁰⁴

3.4.2. Ma‘rifet Makâmı

Sülemî, ubûdiyyet hâllerinin nihayeti olarak belirttiği istikamet hâlinden sonra, mürîdin ma‘rifet makâmının ilklerine vasıl olduğunu belirtir. Sülemî’nin haber verdiğine göre ma‘rifet tasavvufun bölümlerinden bir bölümdür. Ma‘rifet; mürîdin bütün ahvâl, makâm ve menzillerinden fâni olmasıdır. Mürîd bu safhada, zâhirde

⁵⁰⁰ Bk. Sülemî, “Mes’eletü derecâtı’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/81.

⁵⁰¹ Hûd 11/112.

⁵⁰² Sülemî, “Mes’eletü derecâtı’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/81.

⁵⁰³ Sülemî, “Mes’eletü derecâtı’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/82.

⁵⁰⁴ Sülemî, “Mes’eletü derecâtı’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/82.

herhangi bir sıfatla sıfatlanmış olsa da bu sıfatın hakikatinden yoksundur. Yine mürîd hâlden hâle girer fakat bu hâllerden biriyle muttasıf değildir. Böylece hem nefsinden hem fiillerinden hem de kendisine nisbet edilen her türlü şeyden arınıp sâf ve duru hâle gelir. Kendisine izafe edilen her şeyden arınan mürîd, bir tür feraset çeşidi olan gaybden haber almaya başlar. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) “Mü’minin ferasetinden sakının; zira o, Yüce Allah’ın nuruyla bakar”⁵⁰⁵ buyurur. Sonra mürîd hâlinde daha da saf hâle gelir ve bu kez gaybden haber vermeye başlar. Bu durum tıpkı Hz. Ebû Bekir’in, hanımının karnındaki bebeğin kız olacağını haber vermesi gibidir. Zikredilen bu makâmların hepsi ma’rifet makâmlarının ilklerini teşkil eder.

Sülemî, ma’rifetin ilk makâmlarını vuzûha kavuşturduktan sonra ma’rifetin hakikatini ortaya koyar. Sülemî’nin ma’rifet konusundaki üstadı Cüneyd’dir. Cüneyd’in “Ma’rifet, inkar etmektir. Çünkü Ma’rûf’tan başkasını inkar etmeden ma’rifet gerçekleşmez” sözünü kendine dayanak alan Sülemî, Ma’rûf’tan kastın Cenâb-ı Hakk olduğunu belirterek her şeyin zıddıyla tahakkuk edeceğini, bu minvalde ilmin Allah’tan başkasını (masivâullah) bilmemek, ma’rifetin Allah’tan gayrısını inkar etmekle hasıl olacağını beyan eder.⁵⁰⁶

Sülemî, irfân ehlinin ma’rifet konusunda seleflerinden sıkça rivâyet ettiği; “Nefsini bilen Rabbini bilir” sözüne, cümlemin dilsel anlamının aksine nefsi bilmekle beraber ma’rifetullah’ın gerçekleşmeyeceği; ma’rifetullah’ın, nefis unutulduğunda hasıl olacağı şeklinde bir mana kazandırır. Sülemî’nin ma’rifetullah kavramına getirdiği açılım düşünüldüğünde, sûfiler arasında oldukça yaygın olan bu mezkur söze verdiği anlam gayet anlaşılır hâle gelir.

Ebû Osman ve Ebû Tûrâb en-Nahşebî, ma’rifetullahın hakikatine ermenin, Yüce Allah’ın hükümlerini bilmekle mümkün olacağını ifade ederler.⁵⁰⁷ Ebû Osman ve Nahşebî’nin sözlerine binâen Sülemî, Cenâb-ı Hakk’ı ve O’nun ahkâmını tanımanın ve emirlerini tâkat ölçüsünde yerine getirmenin ârif billaha *sıdk* (doğruluk) özelliği kazandıracağını haber verir. Böylece ârif billah iken sıdk vasfı sebebiyle *sâdıklardan* olan mürîd, sıdkında temekkün ederek *sıddıklar* derecesine yükselir.

⁵⁰⁵ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebir*, 8/102.

⁵⁰⁶ Bk. Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/82-83.

⁵⁰⁷ Bk. Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/83.

Yukarıda ma‘rifet makāmının mahiyeti, hakîkati ve bu makāmdan sonra sâlikin ereceği siddîk makāmını ana hatlarıyla belirten Sülemî, ma‘rifet makāmlarının hangi makāmlardan teşekkül ettiğini sırasıyla şöyle izah eder:

Ma‘rifet Makāmları⁵⁰⁸

a) Tevbe

Ma‘rifette ilk makām; tevbedir. Tevbe; her şeyin sâhibi O olduğu için her şeyden yüz çevirip O’na dönmektir. Horasanlılara göre tevbe; İlmîn kötülediği şeylerden övdüğü şeylere dönmektir. Bir rivâyete göre tevbe; günahını unutmamandır. Bir başka rivâyete göre günahını hatırlamamandır.⁵⁰⁹

Tevbe’nin Gerekleri:

İntibâh

Tevbede intibâh; Allah’ın (c.c.), kulu kendine döndürmesindeki lütfunu bilmektir. Bir rivâyete göre intibâh; O’na yönelmektir. Bir başka rivâyete göre; kalbin vâridâta karşı uyanık olmasıdır. Horasanlılara göre; gafleti kovmak, hükümleri gözetmektir.⁵¹⁰

Hazer

Iraklılara göre Allah’tan hazer etmek (sakınmak); sırrı başkalarına yönelmekten korumaktır. Horasanlılara göre hazer; tevbeyi, zıddı olan şeylerden sakınmak suretiyle dosdoğru hâle getirmektir.⁵¹¹

Mürîdlerin tevbeleri, emirlere muhalefetten ayrılmak suretiyle sağlamlaşır; âriflerin tevbesi, gafletten sakınmakla düzelir.⁵¹²

Horasanlılara göre doğru tevbe yapmak için nefsi her hâlinde ithâm etmek, ona hiçbir vakit güvenmemek gerekir. Zira nefis kötülüğü çokça emredicidir.⁵¹³

⁵⁰⁸ Sülemî ma‘rifet Makāmlarını, *Sülûkü’l-ârifîn* eserinde “muhakkik” adını verdiği âriflerin - ki bunlar nisbet âlimleridir- sülûku ve makāmlarının dereceleri bahsinde anlatır. Bk. Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/565-566.

⁵⁰⁹ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/567.

⁵¹⁰ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/567-568.

⁵¹¹ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/568.

⁵¹² Bk. Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/568.

⁵¹³ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/568.

Tevbeyi tam ve kusursuz yaptıktan sonra sâlik için gerekli olan ilk şey; Allah'ın belirli vakitlerde yapılmasını emrettiği farzları yerine getirmeye çalışmaktır. Farzların en değerlisi tevhidden sonra namazdır. Bu yüzden namaza başlangıç olması açısından işe, tahâretle⁵¹⁴ başlanır.⁵¹⁵

Tahâret; zâhirî ve bâtinî olmak üzere iki türlüdür. Zâhirî tahâret; uzuvlara aittir ki bu azaları, temiz ve temizleme özelliği olan bir su ile kemalen yıkamakla gerçekleşir. Bâtinî tahâret; kalbin devamlı ihlâs üzere olmasıdır. Zira Yüce Allah; “*Halbuki onlara, ancak dini Allah'a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O'na kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekatı vermeleri emredilmişti*”⁵¹⁶ âyetiyle, kullarından kendisine ihlâslı bir şekilde ibadet etmelerini emreder. Bundan dolayı kul, ihlâssız çok amelin yeterli olmadığını, az da olsa ihlâsla yaptığı amelin kendisine kâfi geleceğini bilir.⁵¹⁷

Sâlik, yolun başında öncelikle tevbesini gereken veçhiyle tashih eder. Ardından Yüce Allah'ın emrettiği ibadetleri yerine getirmek için zâhirî ve bâtinî kirlerden temizlenir ve sonra farzların başında yer alan namaz ibadetine başlar.⁵¹⁸

b) Vera‘

Vera‘; Allah’tan başkasından uzak durmaktır. Horasanlılara göre vera‘; nefsi arzuları ve şüpheli şeyleri terketmektir.⁵¹⁹

c) Zühhd

Zühhd; zühhd içinde zühdetmektir. Belki bu suretle sâlikin yüz çevirdiği şeyden gönlünde eser kalmaz.⁵²⁰ Şiblî’ye göre zühhd, Allah’tan korkmaktır. Zühhdün hakîkati, Allah Teâlâ’dan başkasından yüz çevirmektir. Horasanlılara göre zühhd, nefisleri ve

⁵¹⁴ Sözlükte “temizlenmek, arınmak” manasındaki *tahâret (tuhr)*, terim olarak: “maddî kiri (necâset, habes) veya manevî pislîği (hades) gidermek” anlamına gelir, isim olarak “temizlik” demektir. Salim Ögüt, “Tahâret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/382.

⁵¹⁵ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/568.

⁵¹⁶ el-Beyyine 98/5.

⁵¹⁷ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/568.

⁵¹⁸ Bk. Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/567-568.

⁵¹⁹ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/569.

⁵²⁰ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/569.

elleri dünyadan çekmek, nefis ve elin terkettiği şeyleri kalbe koymamak ve nefsin hazlarını terketmektir.⁵²¹

d) Havf

Havf; Allah Teâlâ'dan ve O'ndan uzak kalmaktan korkmaktır. Aynı zamanda havf; Sâlik, Hakk'ın gözünden düşeceği için kendisinde O'nun hilâfına bir şeyin görünmesinden korkmaktır.⁵²² Horasanlıların pîrî Ebû Hafs; insanların ekseriyetle nefislerinin lehinde ve aleyhindeki konularda korku duyduklarını, hakîkî manada Allah'tan korkmadıklarını belirterek havf hususundaki şahsî kanaatini beyan eder.⁵²³

e) Recâ'

Recâ'; nefsi rahatlatır ve hidâyet eder. Korku ile ilgili değildir. Recâ' olmadığında korku insanı yakar, perişan eder. Recâ' galip olduğunda kul tembellik eder; havf galip geldiğinde ümitsizliğe düşer. Bu yüzden her ikisini dengede tutmak gerekir.⁵²⁴ Horasanlılara göre recâ', ibadetlere bakıp onlarla meşgul olmaksızın tâate devam etmektir.⁵²⁵

f) Sabır

Sabır; her türlü belâdan lezzet almak ve bunun yükünü ölünceye kadar taşımaktır.⁵²⁶ Horasanlılara göre insanların sabır olarak bildikleri aslında tasabburdur. Sabır; insanın karşılaştığı belâlârdan lezzet alır hâle gelmesidir. İnsan belânın acılığını yudumlayıp zorluğuna katlandığı için bu tasabbur olur.⁵²⁷

g) Rızâ

Allah'ın kendisinden râzı olduğunu müşâhede ederek, kendi rızâsından vazgeçmektir.⁵²⁸ Horasanlılara göre rızâ; ister istemez gelen vâridlere memnun

⁵²¹ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/569.

⁵²² Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/569.

⁵²³ Bk. Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/569.

⁵²⁴ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/569.

⁵²⁵ Bk. Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/570.

⁵²⁶ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/570.

⁵²⁷ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/570.

⁵²⁸ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/570.

olmaktır.⁵²⁹ Fudayl b. İyâz, Bîşr-i Hâfî'ye; "Rızâ zühdden daha faziletlidir. Çünkü rızâ gösteren kişi, bulunduğu yerden yükseğini temenni etmez" der.⁵³⁰

h) Tevekkül

Tevekkül; hiç olmamış gibi Allah için olmak, Hakk'ın ezelde olduğu gibi kendisi için olmasıdır.⁵³¹ Horasanlılara göre tevekkül; Allah'ı va'dinde tasdik etmek, garanti ettiği şeyde O'na güvenmek ve tedbîri elden bırakmaktır.⁵³² Iraklılar ve Horasanlılar tevekkül konusunda ihtilâf ederler. Iraklılara göre tevekkül rızâyı gerektirir. Horasanlılara göre rızâ tevekkülü gerektirir.⁵³³ Her iki tarafın bu konuda kendine göre sebepleri vardır.⁵³⁴

Tevekkül, sâlik bütün hâllerinde Allah'a yönelip O'ndan başkasıyla ilgi, alakasını kestiğinde doğru olur. Tevekkül doğru olduğunda tefvîz, teslîm ve mücâhede doğru olur. Tefvîz; nefsi arzuladığı şeylerde suçlamak, isteklerine aykırı davranmak ve Allah'ın kullarına olan şefkatini bilerek O'na dayanmaktır. Teslîm; tedbîri terk ve vâridâtı gönül hoşluğu ile kabul etmektir. Mücâhede; gücü yettiği kadar emirlere uymak ve bedeni, lezzet alıncaya kadar ibâdetle yormaktır.⁵³⁵

i) Hayâ'

Hayâ, Allah'ın heybet ve azametini düşünmekten doğar. Sâlik, O'nun büyüklüğünü düşününce, kendi tevhidinden, ma'rifetinden, hizmet ve hasenatından hayâ eder.

⁵²⁹ Bk. Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/570. Metinde "لا طمأنينة" "memnun olmaz" ifadesi geçer. Anlam bütünlüğü düşünüldüğünde; "memnun olma" ifadesi manaya daha uygun olduğu için kullanımı tercih edilmiştir. Ayrıca bk. Sülemî, "Âriflerin Sülûku Meselesi", çev. Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risâleleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 126.

⁵³⁰ Bk. Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/570.

⁵³¹ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/570.

⁵³² Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/570.

⁵³³ Sülemî, ma'rifet makâmlarını sayarken rızâdan sonra tevekkülü zikreder. Sülemî'nin bu sıralamada Horasanlıların yoluna tâbi olduğu anlaşılır.

⁵³⁴ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/570-571.

⁵³⁵ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/571.

Çünkü bunların hepsinde kusur ve noksanlık olduğunu ve Allah'ın emrine karşılık gelemeyeceğini bilir.⁵³⁶

Horasanlılara göre hayâ; kalbin bütününüle inkisar içinde olması, güç yettiğince hizmet etmek ve geçmiş ibadetlere riyâ ve sadık dava karıştığı için pişmanlık duymaktır.⁵³⁷

j) İrâde

İrâde; kalbin Allah'ın rızâsını ve O'nun onayını almaya inanmasıdır. Sâlikin irâdesi doğru olduğunda, bu hâl onu âlimlerin ilminden, hakîmlerin hikmetinden müstağnî kılar. Doğru irâdenin alâmeti; uyku bastırıldığında uyumak, yoksullar gibi yemek ve zarûret anında konuşmaktır. Bu hâli yaşayan sâlik, mürîd olmaktan murâd olmaya dönüşür.⁵³⁸

⁵³⁶ Sülemî, “Kitâbü Sülûki'l-ârifîn”, 3/571.

⁵³⁷ Sülemî, “Kitâbü Sülûki'l-ârifîn”, 3/571.

⁵³⁸ Sülemî, “Kitâbü Sülûki'l-ârifîn”, 3/571-572.

k) Murâd

Murâd; kendisinden ağırlıkların kaldırıldığı, rahat ve afiyet içinde seyreden kimsedir. Kendisi yük taşıyıcı değil, taşınan olur. Nasıl ki ayakları üzerinde yürüyen kişi, kendisine yürünülen kimse gibi değildir; gizlice çağrılan kişi de alenen çağrılan kimse gibi değildir.⁵³⁹ Binâenaleyh mürîd ile murâd arasındaki fark da buna benzerdir.

Mutasavvıflardan biri mürîd ile murâd arasındaki farkı şöyle ifade eder. “Mürîdi ilmin siyâseti; murâdı Hakk’ın gözetimi yönetir. Çünkü mürîd yürür, murâd uçar. Bu hâlde Yürüyen uçana yetişebilir mi”⁵⁴⁰

Zikredilen bu makâmlar, haber almak ve bilmekle değil sülûk etmekle doğru olduğunda, mürîd, bundan sonra fakirliğin âdâb ve siyâsetini yerine getirmelidir.⁵⁴¹

l) Mükâşefe

Sâlikte, zâhiri koruma ve bâtını kontrol etme doğru olduğunda; mükâşefe hâli ortaya çıkar.⁵⁴²

Iraklılara göre mükâşefe; gaybe ait bazı bilgilerin sâlike açılmasıdır. Sâlike bu bilgiler içinde hükmedilir ve kendisi bunlara göre hareket ettirilir. Sâlike halkın hâlleri açılır ve bu hâllerden bir şey ona gizli kalmaz.⁵⁴³ Horasanlılara göre mükâşefe; sâlike nefsin kusurlarının ve sırrın hıyânetinin açılmasıdır. Bu suretle girdiği hâllerin sıhhatini ve âfetini bilir ve zâhirinden ve bâtınından habersiz olmaz.⁵⁴⁴

Mükâşefedeki hakikat hâllerine gelince; mükâşefe ehlerinden bazılarını kendi hâlleri açılır; bazılarını murâdı açılır; bazılarını hâllerin geneli açılır fakat bunlardan haber vermesine izin verilmez. Bazılarını Hakk’ın bu hâllerden ne murâd ettiği açılır. Bazılarını keşifler olur ve bunlar kendilerine ve diğer velîlere mahsûs olan

⁵³⁹ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/572.

⁵⁴⁰ Bk. Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/572.

⁵⁴¹ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/572. Fakirliğin âdâbı, bu çalışmada müstakil başlık altında ele alınmıştır. Açıklamalı bilgi için çalışmamızın ilgili yerine bakılabilir.

⁵⁴² Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/577.

⁵⁴³ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/577.

⁵⁴⁴ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/577.

mertebelerden açılan bilgileri söylemeye izinlidir. Bunlar emânet mahalline girer. Velîlerden emîn olanlar, velâyetin nihayetine eren kimselerdir.⁵⁴⁵

m) Müşâhede

Mükâşefeden sonra müşâhede hâli doğru olur. Müşâhede; sâlikin gaybleri, gayblerde cereyân edenleri, Allah Teâlâ'nın kendindeki ve yaratılmışlardaki fiilini, vârid ve sâdır olan şeyleri müşâhede etmesidir. Müşâhede ehli, mükâşefe ehlinin farklı derecelere ayrılmasına bağlı olarak çeşitli makâmlara sâhiptir.⁵⁴⁶

n) Fenâ' ve Bekâ'

Horasanlılara göre fenâ' ve bekâ'; sâlikin her şeyden ve bütün isteklerinden geçmesi ve Hakk'ın kendisindeki murâdını yerine getirmesidir. Iraklılara göre fenâ'; kulun Allah Teâlâ'dan aldığı hazzın devam etmesiyle (bekâ') Allah'tan başka her şeyden hazzının yok olmasıdır (fenâ'). Sonra bütün hazları da yok olur ve geriye fânî olduğunu bilmenin hazzı kalır.⁵⁴⁷ Bir rivâyete göre bekâ'; kullukta ihlâs, fenâ'; kulluğun âdâbını yerine getirmektir.⁵⁴⁸

ö) Temkîn

Iraklılara göre temkîn sâhipleri sıfatlar, hazlar ve irâdeler derecelerini aşılar. Böylece onlar, Hakk'ın kendilerini vasıflandırdığı ve istediği biçimdedirler. Bu makâmda yeri yüce olan kimseyi Hakk'ın nûrları kuşatır, yok eder. Bu yüzden o hiçbir hâlini görmez ve hiçbir şeyden lezzet almaz. Horasanlılara göre temkîn; Hakk'tan gelenleri (vâridât) taşımayı kula kolaylaştıracak bir hâldir. Temkîn'den sonra kul, Yüce Allah'ın kendisini tam anlamıyla te'yîd etmesinden dolayı, vâridâta tahammül gösterebilir.⁵⁴⁹

⁵⁴⁵ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/577.

⁵⁴⁶ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/577-578.

⁵⁴⁷ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/578.

⁵⁴⁸ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/578.

⁵⁴⁹ Sülemî, "Kitâbü Sülûki'l-ârifîn", 3/578.

p) Cem‘ ve Tefrika

Horasanlılara göre cem‘ ve tefrika; himmeti Allah’a toplamak (cem‘), vaktini O’nun üzerinde dağıtmamaktır. Bu takdirde sırr, ittifak sınırı içinde Hakk’la beraber toplanmış olur. Horasan şeyhlerinin ileri gelenleri bu sözü beğenmediler ve kabul etmediler. İçlerinden bu sözü söyleyen de yukarıda geçtiği gibi söyler.⁵⁵⁰ Iraklılara göre cem‘ ve tefrika; Allah Teâlâ’nın, kulu ayrılıktan sonra kendisiyle birleştirmesidir.⁵⁵¹

Bazıları tefrikanın ilim dili; cem‘in hakikat dili olduğunu ifade eder. Sûfîler, ancak bütün hazlardan fânî olan, bütün hazların kendisinden fânî olduğu ve güvenlik (emn) mahalline ulaşan kişilerin cem‘ dilinden haber verebileceği hususunda icmâ’ ettiler. Emn mahalline ulaşarak *ümenâ (emînler)* adını alan velilerin, evliya içindeki yeri, resûllerin nebîler içindeki yeri mesâbesindedir.⁵⁵²

Ümenâdan olan velîler; şeref ehlidir. Yüce Allah eminliklerinden dolayı onlara, bazı sırlarını haber vermek için izin verir. Fakat bu velîler Hakk’ın sırlarını, kendi hâlleri ve vakitleri ölçüsünde, sadece buna ehil olanlara haber verir. Ümenâ’; doğru ferâsete sâhiptir. Mükellem ve muhaddestir; Yüce Allah tarafından kendileriyle ilhâm, beyan, beyyine (apaçık delil) yahut şehadet yoluyla konuşulur. Dereceleri ve mertebeleri bilen seçkin velîlerdir.⁵⁵³

Sâlik, velâyetin sonu olan *emn* makâmına ulaşarak zikredilen hususiyetleri haiz olduğunda, a’yânı evirip çevirmek ve Cenâb-ı Hakk’ın “Ol”⁵⁵⁴ kazasına yardım etmek kendisine layık olur. Bu şu demektir: Allah bu kulun dua ettiği vakit ile kendi kazasını gerçekleştireceği vakti birbirine muvafık kılar. Diğer bir deyişle Allah, kulunun duasına icabet etmeyi kaza ettiğinde onun dilini duaya açar, herhangi bir şey istediğinde onun bu isteği, Allah’ın “ol” emrine yardım eder.

⁵⁵⁰ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/578.

⁵⁵¹ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/578.

⁵⁵² Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/578.

⁵⁵³ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/578-579.

⁵⁵⁴ “Bir işe hükmetti mi ona sadece ‘ol’ der, o da hemen oluverir”. el-Bakara 2/117.

“Resûllerin nebîler arasındaki yeri neyse, ümenânın veliler arasındaki yeri o’dur”⁵⁵⁵ diyen Sülemî, sıraladığı özelliklerle velilerin seçkinleri olarak ifade ettiği ümenânın hâl bakımından derecelere ayrıldığını sözlerine ekler.⁵⁵⁶ Sülemî, son olarak ifade ettiği; Allah’ın ol! emrini bu velînin duasıyla tevâfuk ettirmesi hâlinde daha yüce bir hâlin var olduğunu söyler ki bu, dua etmeden nazarla tesirdir. Ebû Osman Saîd b. Sellâm el-Mağribî’nin haber verdiğine göre bu hâl, kulda velâyet tahakkuk ettiğinde ve iman hakikatleri hududunu aştığında, ulaştığı derecede gerçekleşir. Bu hâle sahip olan velî, itaatkârların meclisine girdiğinde onların itaatleri sebebiyle sevinir, kalbi ferahlar. Onun sevinmesi ve nazarının bereketiyle itaatkar olanlar evliyâlar arasına girer ve saidlerden olur. Diğer taraftan aynı velî, asilerin meclisine girer ve onları isyan üzere gördüğünden dehşete kapılır. Yaşadığı dehşet, onların bulundukları hâl üzere kalmalarına ve şakiler arasına girmelerine yol açar. Her iki durumda velî, ne lehte ne aleyhte bir dua etmezken gördükleri ve hissettikleriyle te’sirde bulunur. Bu hâlde o, kullara kendilerinden daha merhametlidir. Onları Allah’ın emirlerine itaat ederken gördüğünde sevinir, aykırı davrandıklarında üzülür. Nitekim Yüce Allah buyurur: “Allah, rahmetini dilediğine tahsis eder”.⁵⁵⁷

3.4.3. Sıddîk Makâmı

Sıddîk makâmı Peygamberlerin ve şehitlerin gıbtâ ettiği bir makâmdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) “Yüce Allah’ın nebîlerden ve şehitlerden olmayan bazı kulları vardır. Onlara enbiyâ ve şühedâ gıbta ederler” buyurur.⁵⁵⁸ Bu hadiste işaret edilen sıddîklerdir. Ma’rifet ehlinden birine bu hadisin manası sorulduğunda o, peygamberlerin Hakk’ın emirlerini teblîğ ve halk ile iştigal ettiklerini, sıddîklerin ise Yüce Allah’tan başkasıyla meşgul olmadıklarını sebep göstererek, Peygamberlerin daha yüce oldukları hâlde onlara gıbta ettiklerini belirtir.⁵⁵⁹

Sülemî, sûfînin Cenâb-ı Hakk’ı tanıma (ma’rifet), O’nun hakkında ilim sâhibi olma (ilm), O’nu anlama (fehm), O’ndan başka her şeyden fânî olmakla bâkî olma (el-bekâ

⁵⁵⁵ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/578.

⁵⁵⁶ Bk. Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/579.

⁵⁵⁷ el-Bakara 2/105. Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/579.

⁵⁵⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 5/344.

⁵⁵⁹ Sülemî, “Mes’eletü derecâtı’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/83.

bi'l-fenâ), O'nunla cem' olma (cem'), O'ndan başkasından ayrılma (tefrika) hususunda sıdk makâmında istikrar gösterirse vuslat ve ittisâl alanlarına gireceğini belirtir.

3.4.4. Vuslat Makâmı

Hakk'a vasıl olma derecesine ulaşan sûfî, Yüce Allah'ın isimleri adedince doksan dokuz makâmında sülûk eder. Bu makâmlardan her biri, O'nun (c.c.) isimlerinden biriyle muttasıl olan bir hâli gerektirir. O zâtın üzerinde bu hâlin bereketi görülür. Meşrebi ondandır, varacağı yer onadır, kaynağı ondandır. Bu makâmlardan her biri ona, bir öncekine benzemeyen bir nur ve ziyâ giydirir. Ta ki makâmların sonuna varıncaya kadar bu böyle devam eder. Sâlik bütün makâmları yürüdüğünde (sülûk) artık makâmsız, mekansız, isimsiz, resimsiz, sıfatsız, davasız, ru'yetsiz, müşâhedesiz, gayretsiz ve talebsiz bir hâlde Hakk ile bâkî olur. Sûfilerden bazılarının kendilerini anlatmak için söylediği “Sûfiler, Hakk'ın kucağındaki çocuklardır” ve “Hakk sûfilerin sıfatlarını yok edip onları kendi sıfatları ile yönetir” sözleri, bu durumu anlatır mahiyettedir.⁵⁶⁰

3.4.4.1. Bâtın İlmi'nin Verilmesi

Cenâb-ı Hakk, doksan dokuz ismine tekabül eden doksan dokuz makâmı aşır bütün sıfatlardan arındırarak kendi ile bâkî kıldığı sâliki, sırlarından bir sır olan bâtın ilmiyle müşerref kılar. Cenâb-ı Hakk bu sırrı, velî kulları içinde *emîn* sıfatını haiz olanlara gösterir. Bâtın ilmi ledünnî ilimdir. Cenâb-ı Mevlâ; “*Derken kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş, kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik*”⁵⁶¹ âyetinde ledünnî ilimden haber verir. Bu ilim dinleyeni üzerinde kaçınılmaz bir etkiye sahiptir (kahrî). Bu ilimden haber veren kişi delil ve istidlâle ihtiyaç duymaz. Nitekim Musâ ile Hızır kıssasında anlatıldığı üzere; Musâ (a.s.) Hızır'dan daha faziletli, hâl ve makâm bakımından daha tam olsa da, Musâ'nın (a.s.) teslim olduğu şey; Hızır'ın sâhip olduğu ledünnî ilimdir.⁵⁶²

⁵⁶⁰ Bk. Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/84.

⁵⁶¹ el-Kehf 18/65.

⁵⁶² Bk. Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/84.

Kendilerine bâtin ilmi verilenler, bâtininde bâtını olan henüz zuhûra gelmemiş gayb hükümlerine muttali olurlar. Bu minvâlde Abdullah ibn Abbâs, Hz. Ömer'in ince bir perde arkasından kazâyı gördüğünü belirtir. Cüneyd; Yüce Allah'ın gaybe dair bir hükmünü göstermek istediğinde velilerinden havâss olanların sırlarında bir çınlama açığa çıkardığını, böylece onların da gaybde olanları bildiklerini haber verir.⁵⁶³

3.4.4.2. Kerâmetlerin Değersizleşmesi

Sâlik, bu hâllerden sonra gözünde kerâmetlerin küçüldüğü bir hâle yükselir. Bu, azamet ve büyüklüğün müşâhede edildiği zamandır. Sâlikin kerâmetleri küçük görmesinin sebebi, ona göre hadiselerin ortaya çıktığı mahallin illetten hâlî olmamasıdır. Bu cihetten baktığında kendi üzerinde görünen şeylerin mahalli kendisi (nefsi) olduğundan ve bunun da illetten yoksun olamayacağını bildiğinden, kerâmetler nazarında değersizleşir. Sâlikin hâliyle arasında ünsiyet peydâ olması için ortaya çıkan hâdiseyi sadece Yüce Allah'ın sanatı olarak müşâhede etmesi gerekir. Aksi hâlde sanatı değil de illet mahallini görürse hâlimden vahşete kapılır.⁵⁶⁴ Bu zamanda sâlik semâyâya izinli sayılır, onun anlamını anlar ve bunlar kendisini Hakk'a yaklaştırır. Sâlikin sırrında rahatlık, bir nur, kalbinde reyhan, sadrında ziyâ bulunur.⁵⁶⁵

3.4.5. Velâyet Makâmı ve Hâlleri

Sâlikte bu makâmlar sahih olduğunda ve onların hakîkatine erdiğinde ya vahiyle ya peygamberin haber vermesiyle ya bir velînin firasetiyle ya da gaybı müşâhede etmekle veya ilhâmla kendisinde *emn* (güvenlik) hasıl olur. Nitekim bu hususu Cenâb-ı Hakk; *"Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına hiçbir korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de"*⁵⁶⁶ âyetinde haber verir. Hz. Peygamber de Kureyş'ten on kişiyi cennet ile müjdelemiş; Hârîse'ye cennette Kur'ân okuyuşunu işittiğini haber vermiş; Üveys el-Karanî'yi gelecekte velî olacağına hükmetmiştir.⁵⁶⁷

⁵⁶³ Bk. Sülemî, "Mes'eletü derecâtî's-sâdikîn fi't-tasavvuf", 3/84-85.

⁵⁶⁴ Bk. Sülemî, "Mes'eletü derecâtî's-sâdikîn fi't-tasavvuf", 3/85.

⁵⁶⁵ Sülemî, "Mes'eletü derecâtî's-sâdikîn fi't-tasavvuf", 3/85.

⁵⁶⁶ Yûnus 10/62.

⁵⁶⁷ Sülemî, "Mes'eletü derecâtî's-sâdikîn fi't-tasavvuf", 3/85-86.

Yüce Allah'ın doğru bir haberle velâyet makâmının hakîkatine erdirdiği kullarında, âyetle haber verildiği üzere havf hâli kalkar, heybet hâli devam eder. Velâyet makâmına eren kullar hâlleri bakımından derecelere ayrılır. Bunlardan bazıları havf hâlinden haşyet hâline; bazıları, hâli daha latif olduğundan rehbet hâline; hâli daha latif olan bazıları da heybet hâline döndürülür. Bütün bunlar hadiseler mahallinin illetten hâlî olmamasından kaynaklanır.⁵⁶⁸ Velîlerden “emin” olanlar, velâyetin nihayetine eren kimselerdir.⁵⁶⁹

a) Velîlerin Özellikleri: Zâhiri Halka Mübâh Olanlar ve Zâhiri Halka Mübâh Olmakla Birlikte Bâtını Gizlenmiş Olanlar

Yüce Allah velâyet mertebesine erdirdiği kullarını kendisine yaklaştırır, zikriyle ülfet ettirir ve onu başkalarından ayırarak tek bırakır. Fakat bu kullarından bazılarının zâhirini yaratılmışlara bir rahmet olarak mübâh kılar. Zira onların ilmi, ahlâkı ve irşâdıyla mürîdler sülûklarında dalâlete düşmez, gurura kapılmazlar. Nasıl ki dinî hükümlerde avâmın mercii şerîat âlimleridir; hakîkat ehli, kalb erbâbı ve makâm sahiplerinin önderleri de bu velîlerdir. Cenâb-ı Hakk velî kullarından birini halka izhâr ettiğinde ondan fitneyi kaldırır; o velî ne fitneye düşer ne de insanları fitneye düşürür.⁵⁷⁰ Bununla birlikte Yüce Allah velî kullarından bazılarını halkın gözünden, kalbinden ve sırlarından gizler. Bu kullar insanlar arasında dolaşır, onlardan biri gibi yer ve içerler. Yüce Allah, bu velîlerin zâhirini halka mübâh kılar fakat bâtınlarını gayretinden dolayı kendine has kılar; onların bâtınlarından kimseyi haberdar etmez. Böylece ne bir kimse ona, ne de o başkalarına gözetleyici olur. Cenâb-ı Hakk tarafından bâtını diğerlerinden gizlenmiş bu velî, evliyânın keşifleri bir an olsun menzilinden sapma gösterdiğinde o an devreye girerek onlarla gizli bir hâlde görüşür ve kendi ahlâkıyla doğru yola döndürür. Evliyânın kutbu, diğer velîler üzerinde daima gözetleyicidir. Hakk'tan sapanlar olduğunda onları ya güzellikle ya da zorla yollarına döndürür. Bu husus, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra hâl bakımından ümmetin en

⁵⁶⁸ Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/86.

⁵⁶⁹ Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifîn”, 3/577.

⁵⁷⁰ Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/86.

değerlisi Hz. Ebû Bekir'in iktidara geçtikten sonra baskısıyla dinden dönenleri doğru yola döndürmesine benzer.⁵⁷¹

b) Makâmlarda Sıhhat Şartı

Makâmlarda nihayete ermenin sıhhati, ibtidanın sıhhatini icbâr eder. Sâlik sülûkün başında Kitâb ve sünnete göre hareket ederse, sonunda ma'rifete ulaşır. Bir diğer ifadeyle başlangıcı sahih olan sâlikin sonu da sahih olur. Sonu sahih olan sâlik, Allah'a yönelme makâmından Allah'ın, kendisine yöneldiği makâma; Allah'a yakînlaşma makâmından Allah'ın, kendisine yakîn olduğu makâma; kendi nefsinin seçme makâmından Allah'ın, kendisini seçtiği makâma döndürülür. Yüce Allah, kulunun tevazusu artıkça onun hâlini yükseltir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) buyurduğu üzere; "Kim Allah için tevazu gösterirse Allah onu yükseltir".⁵⁷² Sâlik bunu bildiğinden tevazusu sebebiyle Yüce Allah'tan yüksek dereceler ister.⁵⁷³

3.5. Melâmetiyye⁵⁷⁴

3.5.1. Melâmetiyye'nin İlk İslâmî Kaynakları

Sözlükte kınama, ayıplama, kötüleme vb. anlamlara gelen melâmet kelimesi,⁵⁷⁵ tasavvuf literatüründe en genel manada Kur'an'da zikredilen el-Mâide 5/54 ve el-Kıyâme 75/2 âyetlerindeki mefhumlarıyla kullanılır.⁵⁷⁶ Bu âyet-i kerimelerde Yüce Allah şöyle buyurur: "*Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler. Onlar mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar. Allah yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte*

⁵⁷¹ Bk. Sülemî, "Mes'eletü derecâtî's-sâdikîn fi't-tasavvuf", 3/87.

⁵⁷² İbn Hanbel, Zühd, 129.

⁵⁷³ Bk. Sülemî, "Mes'eletü derecâtî's-sâdikîn fi't-tasavvuf", 3/87.

⁵⁷⁴ Sülemî, Melâmetiyye kelimesini, Melâmetîlik veya melâmetîler anlamında kullandığı için, konu başlığına, Melâmetîlik yerine, müellifin her iki anlama şamil ettiği "Melâmetiyye" ismi verilmiştir.

⁵⁷⁵ Süleyman Uludağ, "Melâmet", *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 241.

⁵⁷⁶ Nihat Azamat, "Melâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/24.

bu, Allah'ın bir lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir”⁵⁷⁷ “(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltip hesaba çekileceksiniz)”⁵⁷⁸

Yukarıda yer verilen âyetlerde geçen melâmetin kök masdarı durumundaki “levm” kelimesinin, biri insanlara diğeri nefse izafe edilerek kullanıldığı görülür. Bir diğere ifadeyle kişinin Allah yolunda gerek başkaları gerek bizzat kendisi tarafından nefesine yönelik her türlü kınayıcı söz veya hareket İlâhî kudret tarafından makbul görülmüş hatta övülmüştür. Bu itibarla sûfilerden bir grup, her iki âyetin manası birlikte düşünüldüğünde; Müslümanlar’dan seçkin bir grubun özellikleri arasında sayılan başkalarının kınamalarına maruz kalma ve kendi nefsinin kınamayı bir alışkanlık haline getirmeyi -ki nefsin sıfatı olarak kullanılan *levvâme* kelimesi, bir kereliği değil çokluğu ifade eder- kendileri için mutlak olarak şîâr edinmiştir. Binâenaleyh tasavvuf içinde kelâm-ı İlâhî’de kullanıldığı anlamıyla melâmeti kendilerine şîâr edinenlere ehl-i melâmet veya melâmetî; yollarına da Melâmetiyye denir. Sülemî, *Melâmetiyye* kelimesini hem melâmet ehli hem de onların takip ettikleri yol manasında her iki anlama gelecek şekilde kullanır.

Kur’ânî naslarda haricî ve dahilî yönüne atıf yapılarak bir değer örgüsü çerçevesinde zikredilen melâmet; tasavvufta nasıl bir anlam kazandığı, mahiyetinin ne olduğu, esaslarını kim veya kimlerin, ne veya nelerin belirlediği, zaman içinde anlam kayması ve karmaşası yaşayıp yaşamadığı gibi temel sorularla yüzleşmeden hüviyetini ortaya koyması mümkün değildir. Bu itibarla yukarıda zikredilen temel soruların karşılığını aramak saikiyle tasavvuf tarihine bakıldığında konuyla ilgili elde mevcut en eski müstakil eserin Sülemî’nin *Risâletü’l-Melâmetiyye*’si olduğu görülür. Sülemî ile hemen hemen aynı yıllarda yaşamakla birlikte aynı coğrafyada da hayat süren Hargûşî (öl. 406/1015-16), tasavvufî konulara dair kaleme aldığı *Tehzîbü’l-esrâr* eserinde Melâmetiyye’ye dair bir bahis açmış, fakat onun konuyla ilgili verdiği bilgiler Sülemî’ye nazaran oldukça sınırlı kalmıştır. Hargûşî’nin söz konusu eserini tasavvufun âdâb, ahlâk, makâm ve hâller gibi belli konuları müvacehesinde ortaya koymayı amaçlaması, Melâmetiyye hakkında ayrıntılı bilgi vermesinin önüne geçmiştir.

⁵⁷⁷ el-Mâide 5/54.

⁵⁷⁸ el-Kıyâme 75/2.

olabilir. Öte yandan Sülemî ise, kendisinden önce Melâmetiyye'ye dair herhangi bir kitabın telif edilmediğini belirterek, söz konusu alandaki eksikliğin tabiri yerindeyse kendi eseriyle telafi edildiğini haber verir.⁵⁷⁹

Arthur John Arberry ve Nasrullah Pûrcevâdî gibi araştırmacılar *Tehzîbü'l-esrâr*'ın daha evvel yazılmış olduğu görüşündedir. Fakat ulaştığımız tarihî ve somut deliller Sülemî'nin eserini, Hargûşî'den önce yazdığını destekler niteliktedir. Hargûşî ve *Tehzîbü'l-esrâr*'ı hakkında bir çalışma yapan İrfan Gündüz, Hargûşî'nin *Tehzîbü'l-esrâr* adlı eserini h. 390'dan sonra tamamladığı yönünde bir tahmin bildirir. Tespitimize göre Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*'de melâmet yolunun büyüklerinin mensur sözlerinden ve açık esaslarından bir kısmını zikrederken ekseriyetle Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ'dan işittiği rivâyetleri sened gösterir. Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ'nın 370/980-81'de vefat ettiğini belirten Sülemî'nin, Melâmetiyye yolunun esaslarına dair derlediği söz konusu *Risâle*'yi h. 370 yılında yahut bu yıldan önce kaleme aldığı tahmin edilir. Mezkur eserin semâ' kaydıyla telif edilmesi bu tahmini kuvvetlendirmektedir. Bu duruma göre İrfan Gündüz'ün *Tehzîbü'l-esrâr*'ın h. 390'dan sonra tamamlandığı yönündeki tahmini ve bundan da önemlisi Sülemî'nin yukarıda zikredilen Melâmetiyye hakkında yazılan ilk eserin kendi eseri olduğunu belirtmesi, Sülemî'nin eserinin *Tehzîbü'l-esrâr*'dan önce yazıldığını destekleyen deliller niteliğindedir.⁵⁸⁰

Aşağıda tasavvuf tarihinde Melâmetiyye'ye dair ilk kaynak değerindeki *Risâletü'l-Melâmetiyye* çerçevesinde ve yeri geldiğinde *Tehzîbü'l-esrâr*'dan istifade ile; Melâmetîliğin öncü isimleri, bu isimlerin Melâmetîliği usûl, ilke ve amaç bakımından nasıl tarif ettikleri, bu tarifler doğrultusunda Sülemî'nin ne tür bir melâmet anlayışına sahip olduğu ve tarihsel vetirede melâmetin veya Melâmetîliğin aldığı şekli tayin etmek için Sülemî'den sonraki başlıca eserlerde ortaya konulan melâmet anlayışının

⁵⁷⁹ Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, thk. Ebü'l-Alâ Afîfî, *Mecmûa-i âsâr-i Ebû Abdurrahman es-Sülemî*, nşr. Nasrullah Pûrcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1372/1993), 2/402.

⁵⁸⁰ Bk. DİA, “Melâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/25; İrfan Gündüz, *Ebû Sa'd el-Hargûşî ve Tehzîbü'l-esrâr*'ı, 88; Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/402; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 507.

Sülemî ile kıyaslanması gibi hususlara yer verilerek söz konusu mevzu belli yönleriyle vuzuha kavuşturulmaya çalışılacaktır.

3.5.2. Melâmetiyye'nin Öncü İsimleri

Her yol, bir yolcuyu ve o yolcunun şartları dahilinde gelişen bir yolculuğu ve bu yolculuğa yön veren bir rehberi gerekli kılar. Bu temel olgu Sülemî'nin diliyle “Her yolun bir usûlü, her usûlün bir rehberi vardır” hükmüyle ifade edilir.⁵⁸¹ Sülemî'nin *Risâletü'l-Melâmetiyye* eserinde serdettiği bu veciz ifade, tasavvuf ve Melâmetîlik bağlamında dikkate alındığında şu cümlelerle şerh edilebilir: Tasavvuf bir yol ise, Melâmetîlik bu yolda amaca ulaşmak için takip edilen bir usûl/yolculuk şekli, melâmetî de bu yolun başlangıcında yolcu, sonunda da rehber olma derecesine yükselen kişidir. Bir diğer ifadeyle melâmetînin, tasavvuf yolunda vuslata ermek için bir melâmetî şeyhin rehberliğinde kendisine bir yöntem olarak Melâmetîliği benimseyen kişi olduğu söylenebilir. Bu durumda melâmetî, hem yolda yürüyen hem de yolun esaslarını tayin eden kurucu şahsiyet hükmündedir. Melâmetînin, söz konusu sistem içinde bu vazgeçilmez öneminden hareketle “Melâmetiyye'nin Öncü İsimleri” başlığı altında ilk melâmetîler ve bu melâmetîlerden hareketle Sülemî'ye kaynaklık eden şahsiyetler tespit edilmeye çalışılacaktır.

Hargûşî hicrî dördüncü asır Irak sûfîlerini ehl-i tasavvuf, Horasan sûfîlerini ehl-i melâmet olarak vasıflandırır.⁵⁸² Hargûşî'nin Horasan sûfîlerini nitelemek amacıyla kullandığı melâmet, yukarıda tasavvuf yolunda takip edilen bir usûlün temsilcisi olarak ifade edilen ehl-i melâmete sadece coğrafi bir kisve kazandırmakla kalmaz aynı zamanda tasavvuf çatısı altında melâmet denilen bir usûlün de varlığını ikrar eder. Nitekim tasavvuf tarihinin ilk dört asrında melâmetî olduğu söylenen isimlerin yöresel menşesine bakıldığında Hargûşî'nin bu beyanının gerçeğe mutabık olduğu görülür.

İlk melâmetîlerin kimler olduğu yaklaşımla mezkur ilk kaynaklar nazar-ı itibara alındığında; tasavvuf tarihinin ilk dört asrında melâmet ve Melâmetîlik hakkında söz söyleyen sûfîlerin başında Horasan'ın Belh şehrinden Abdullah b. Mübârek'in (öl.

⁵⁸¹ Bk. Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/424.

⁵⁸² Bk. Abdülmelik b. Ebî Osman en-Nîsâbü'rî el-Hargûşî, *Tehzîbü'l-esrâr*, thk. Muhammed Ahmed Abdülhalim (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2010), 43-44.

181/797) geldiği söylenebilir.⁵⁸³ Melâmetîliği; “Hayrı izhâr etmemek ve şerri gizlememek”⁵⁸⁴ sözüyle tarif eden İbn Mübârek, Sülemî’nin, Melâmetîliğin merkezi konumundaki Nîşâbur’da ‘melâmet ehlinin şeyhi ve melâmet yolunun kendisinden yayıldığı kişi’ olarak takdim ettiği Hamdûn el-Kassâr’ın (öl. 271/884)⁵⁸⁵ öncüsü olur. Tasavvuf ve sûfî kelimelerinin henüz ıstılahlaştığı hicrî ikinci asırda⁵⁸⁶ Abdullah b. Mübârek’in Melâmetîliği konu alan bu ifadesi, Nîşâbur’da Melâmetîliğin pîri kabul edilen Hamdûn el-Kassâr’dan önce Horasan’da melâmet anlayışının varlığını ortaya koymakla kalmaz; Melâmetîliğin tarihsel olarak tasavvuf kelimesi kadar tedavülde olduğunu da gösterir.

Yine aynı kaynaklarda ilk melâmetîlere dair kaydedilen bilgiler kronolojik açıdan değerlendirildiğinde; İbn Mübârek’ten kısa bir süre sonra Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848 [?]), başta nefis hakkındaki görüşleriyle melâmetîlere ilhâm kaynağı olmuştur. Bâyezîd-i Bistâmî ile hemen hemen aynı yıllarda yaşayan Ebû Tûrâb en-Nahşebî (öl. 245/859), Melâmetîliğin önde gelen pîrlerinden Hamdûn el-Kassâr’ın hocasıdır. Bâyezîd ve Ebû Tûrâb her ne kadar Melâmetîlik’te öncü şahsiyetler olsa da hicrî üçüncü asırda etkin olan başlıca melâmetî şeyhleri; Hamdûn el-Kassâr ve Ebû Hafs el-Haddâd’dır. Bu iki melâmet şeyhinden sonra Melâmetîlik, kendi müridleri tarafından temsil edilir. Ebû Hafs’ın müridleri başta Ebû Osman el-Hirî olmak üzere Şâh b. Şücâ’ el-Kirmânî ve Mahfûz b. Mahmûd en-Nîsâbü’rî iken Hamdûn el-Kassâr’ın müridi Abdullah b. Muhammed b. Münâzil en-Nîsâbü’rî’dir. Hicrî dördüncü asra gelindiğinde Melâmetîlik, Ebû Osman el-Hirî’nin müridi, Sülemî’nin dedesi Ebû Amr

⁵⁸³ Hargûşî, *Tehzîbü’l-esrâr*, 42.

⁵⁸⁴ Hargûşî, *Tehzîbü’l-esrâr*, 42.

⁵⁸⁵ Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 123. Hamdûn, “Riyânın inceliklerini Ebû Hâşim es-Sûfî’den öğrendim” diyen Süfyân-ı Sevrî’nin mezhebini takip etmiştir. Ebû Hâşim’in dolaylı olarak riyâ konusunda, Hamdûn üzerinde etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Bk. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 123; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, çev. Tek, 67; Serrâc, *el-Lüm’a*, tsh. el-Hindâvî, 25; Serrâc, *el-Lüm’a*, çev. Yılmaz, 22.

⁵⁸⁶ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için çalışmamızın “Sûfî Kelimesinin Tarihi ve Etimolojik Anlamı” başlıklı bölümüne bakılabilir.

İsmail b. Nüceyd ve Abdullah ibn Münazil'in müridi Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ tarafından temsil ve terviç edilir.⁵⁸⁷

Sülemî'nin sûfilere ve ehl-i melâmete dair kaleme aldığı *Tabakât* ve *Melâmetiyye Risâlesi*'nde isimlerine yer verdiği melâmetîler vefat tarihlerine göre şöyle sıralanabilir:⁵⁸⁸

1. Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848 [?])
2. Ahmed b. Hadraveyh el-Belhî (öl. 240/854)
3. Ebû Tûrâb en-Nahşebî (öl. 245/859)
4. Yahyâ b. Muâz er-Râzî (öl. 258/872)
5. Ebû Hafs el-Haddâd (öl. 260/874)
6. Hamdûn el-Kassâr (öl. 271/884)
7. Ebû Osman el-Hîrî (öl. 298/910)
8. Şâh b. Şücâ' el-Kirmânî (öl. 300/913'den önce)
9. Mahfûz b. Mahmûd en-Nîsâbü'rî (öl. 303-04/915-16)
10. Yûsuf b. Hüseyin er-Râzî (öl. 304/916)
11. Abdullah b. Muhammed b. Münâzil en-Nîsâbü'rî (öl. 330/941-42)⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ Bk. Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/402-436.

⁵⁸⁸ Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 115, 123, 273; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 62, 67, 163; Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/404-414; Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 82-165.

Abdullah b. Mübârek, Hargûşî'nin *Tehzîbü'l-esrâr* eserinde "Melâmetiyye" konu başlığı altında tarihsel olarak ismine yer verilen ilk sûfî-melâmetî olmasına rağmen Sülemî'nin ne *Tabakât*'ında ne de *Risâletü'l-Melâmetiyye*'sinde ismine yer verilmemiştir. Sülemî'nin bu tercihinin; söz konusu eserlerinde yer verdiği isimlerin tebe-i tabîînden sonraki sûfî-melâmetî şahıslarla alakalı bir durum olduğu kanaatindeyiz. Binâenaleyh Abdullah b. Mübarek tebe-i tâbîîn neslinden olduğundan Sülemî'nin mezkur eserlerinde yer almamıştır denebilir.

⁵⁸⁹ Hamdûn el-Kassâr'ın en seçkin talebesi idi. Melâmetîlik'te kendisine özgü birtakım yönelimlere sahip olmasının ötesinde, hocasının kurduğu bu mezhebin yayılmasında katkıları olmuştur. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 123; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 67.

12. İbn Nüceyd (öl. 366/976)⁵⁹⁰

3.5.3. Melâmetiyye’de Takip Edilen Üç İrşâd Yöntemi

Yukarıda ismi geçen ilk melâmetîler arasında Hamdûn el-Kassâr ve Ebû Hafs, Melâmetîlik’te benimsedikleri irşâd yöntemleri ile farklı iki yaklaşımın mimarı olmuştur. Hamdûn’un anlayışında nefsi kınama hâkim unsur iken, Ebû Hafs’da edebî izhârî öne çıkmaktadır.⁵⁹¹ Bu yaklaşımından olsa gerek Ebû Hafs, ileride “fütüvvet” başlığı altında daha ayrıntılı değinileceği üzere fütüvvetin pîri kabul edilir.⁵⁹² Öte yandan Ebû Osman, Hamdûn’un ve şeyhi Ebû Hafs’ın zikredilen irşâd yöntemlerini takdim-tehir sırasına göre cem ederek Melâmetîlik’te, hicrî dördüncü asırda ağırlıklı olarak takip edilecek bir yöntem geliştirir. Buna göre Melâmetîlik yoluna giren kişi önce amel ve âdâba teşvik edilmiş, bunları yerine getirip alışkanlık kazandıktan sonra nefsinin bir paye biçmemesi için, nefsinin kusur ve ayıpları kendisine gösterilmiştir.⁵⁹³

Burada Hamdûn ve Ebû Hafs’ın söz konusu yöntemlerini ve Ebû Osman’ın meseleye yaklaşımını daha sarîh bir şekilde ifade etmesi bakımından, Ebû Osman’a ait şu sözlerle yer vermek yerinde olacaktır. Ebû Osman şöyle der:

Her iki yol da doğrudur. Her birinin vakti vardır. Yani bize gelen mürîde ilk evvel bildireceğimiz şey; muâmelelerini düzeltmesidir, ta ki amellere devam ederek bunlar üzerinde istikrar bulsun. İstikrar ve devam sağlandıktan ve mürîd bunlarla itminana kavuştuktan sonra ona, amellerinin bu şekilde Allah tarafından kabul edilemeyeceğini bildiririz, böylece amellerinde gurura düşmeden istikrar sağlamış olur. Aksi takdirde ameli olmayan bir kişiye amellerinin kusurlarından bahsetmek nasıl mümkün olur?

⁵⁹⁰ Ebû Amr İsmail b. Nüceyd es-Sülemî, Sülemî’nin dedesidir. Ebû Osman el-Hîrî ile sohbet etmiş, Cüneyd ile görüşmüştür. H. 366’da vefat etmiştir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 454.

⁵⁹¹ Bk. Sülemî, “Risâletü’l-Melâmetiyye”, 2/419; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 116-122.

⁵⁹² Cüneyd, Ebû Hafs’ın “Fütüvvet; insaf etmek ama insaf beklememektir” tarifini çok beğenerek, Ebû Hafs’ın fütüvvet konusunda herkesi geçtiğini söyler. Bk. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 117-118.

⁵⁹³ Bk. Sülemî, “Risâletü’l-Melâmetiyye”, 2/419; Sülemî, “Risâletü’l-Melâmetiyye”, çev. Öztürk, 70.

*Zira bir şeyin kusurundan bahsedebilmek için öncelikle onun gerçekleşmesi gerekir. Allah'ın dilemesiyle bu yol, yolların en itidalli olanıdır.*⁵⁹⁴

Sülemî'nin, melâmet ehlinin kendilerine gelen müridleri nasıl irşâd ettiğine dair aşamalarıyla kaydettiği bilgiler, Ebû Osman'ın yöntemini yansıtmaktadır.⁵⁹⁵ Bu bilgi, hicrî dördüncü asırda Ebû Osman'ın irşâd faaliyetinin ehl-i melâmet tarafından benimsendiğini ortaya koyar görünmektedir.

3.5.4. Melâmetiyye'nin İlkeleri

Sülemî, Melâmetiyye konusu bağlamında daha önce zikredildiği gibi “Her yolun bir usûlü, her usûlün bir rehberi vardır” hükmünü dile getirir. O, ortaya koyduğu bu hüküm ile, Melâmetiyye'nin tasavvuf içinde bir usûl, ehl-i melâmetin bu usûle hem riayet hem de ilke ve esaslarını irâd eden rehberler olduğunu ifade etmek ister gibidir. Binâenaleyh buraya kadar geline nokta; hâl ehlinin, önce yoldaş sonra yol anlamındaki “evvel refik sümme't-tarîk” tavsiyesine iktida ederek, öncelikle Melâmetiyye yolunu benimsemiş ehl-i melâmete değinilmiş, şimdi sıra onların diliyle bu yolun ilke ve esaslarını ortaya koymaya gelmiştir.

Sülemî'nin, başında Bâyezîd-i Bistâmî, Ebû Hafs el-Haddâd ve Hamdûn el-Kassâr'ın yer aldığı, isimleri bir önceki konu başlığı altında zikredilen melâmetîlerin sözlerine isnad ederek beyan ettiği Melâmetîlik ilkeleri şunlardır:

Zâhirin ibadetlerle süslenmesini şirk, bâtının hâllerle süslenmesini irtidâd saymak; kendilerine lütuf olarak verilen şeyi kabul etmeyip nefsi aşağılamak için onu zillet içinde taleb etmek; başkalarının haklarını vermek, fakat hak peşinde koşturmak; nefis bir şeye çaba göstermeden sahip olmayı isterse onu o şeyi çalışarak elde etmeye yöneltmek, bu amaçla o şeye bir değer atfetmeyi ve ondan nefsin lezzet almasını önlemek; isyan da etse itaat da etse nefsi her hâlde ithâm etmek; tâatlerden lezzet almaya engel olmak; Allah'ın kendilerine verdiği nimetleri her hâlükârda yüceltmek, kendilerinden kaynaklanan itaat ve amelleri küçük görmek, nefsinde bir varlık görmemek ve dolayısıyla bir iddiada bulunmamak; ilim hakkında konuşmayı, ilimle

⁵⁹⁴ Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/419; Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, çev. Öztürk, 70. Ergün Öztürk'ün terceme metninden istifade edilmekle birlikte bazı yerlerde Arapça metni dikkate alarak tarafımızdan müdahaleler yapılmıştır.

⁵⁹⁵ Bk. Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/403-404.

*övinmeyi ve ehli olmayana Allah'ın sırlarını açıklamayı terketmek; halktan farklı giyinmemek; hizmet ve hürmet edilmeyi hor görmek; kerametleri gizlemek, bunları istidrâc, Hakk yolundan ayıran hileler olarak değerlendirmek; semâ', zikir ve ilim meclislerinde ağlamayı terketmek, ancak hüznü elden bırakmamak; ilim ve işaretlerin incelikleri hakkında konuşmayı bırakıp emir ve nehiy sınırlarını gözetmek; insanlardan yardım istememek, duası kabul olunca üzölmek ve bunu bir hile olarak görmek.*⁵⁹⁶

Sülemî'nin *Risâletü'l-Melâmetiyye* eserinde yukarıda zikrettiğı temel ilkeler, Ebû Hafs ve Hamdûn el-Kassâr'ın Melâmetîlik'te ayrı ayrı vurgu yapıp ana şeklini verdikleri ve kendilerinden sonra da yaygınlık kazanan üç temel esas etrafında inkişâf eder. Bu esaslar sırasıyla,⁵⁹⁷

- 1- Edebe riayet etmek;
- 2- Nefisle amansız bir mücadeleye girişmek;
- 3- Cenâb-ı Hakk ile aralarındaki sır hâlini muhafaza etmektir.

Sülemî'nin, Ebû Hafs ve Hamdûn'un zikredilen temel esasları etrafında teşekköl eden ilkelerin kahir ekseriyetine eserinde yer vermesi, bir anlamda söz konusu iki melâmetî şeyhin esaslarını derleyen Ebû Osman'ın yaklaşımının kendisindeki bir tezahürüdür. Bir diğör ifadeyle Sülemî'nin, Ebû Hafs ve Hamdûn'un esasları müvacehesinde şekillenen ilkeleri biri diğörine tercih etmeden rivâyet ediyor olması, Melâmetîlik'te Ebû Osman çizgisini takip ettiğini gösterir niteliktedir. Nitekim Sülemî, Melâmetiyye'ye dair eserini yazarken ekseriyetle, Ebû Osman'ın müridi İsmail b. Nüceyd ile Hamdûn'u takip eden Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ Nîsâbü'rî'den (öl. 370/981)⁵⁹⁸ bizzat işittiğı sözleri kaynak gösterir.⁵⁹⁹ Sülemî'nin bir taraftan dedesi

⁵⁹⁶ Bk. Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/414-436; DİA, "Melâmiyye", 29/26.

⁵⁹⁷ Bk. Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/402-436.

⁵⁹⁸ Nîşâbur'da zamanının büyük şeyhlerinden kabul edilen Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ, İbn Münâzil'in sohbetlerine katılmış ve kendisinden Hamdûn el-Kassâr'ın sözünü rivâyet etmiştir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 507-508; Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/431.

⁵⁹⁹ Bk. Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/403-436.

İsmail b. Nüceyd diğer taraftan Muhammed el-Ferrâ'dan istifade ile Melâmetîliğin usûl ve esaslarını bir bütün halinde ortaya koymasına -ki her iki isim de farklı silsileye bağlıdır-⁶⁰⁰ kendisinin, Hamdûn ve Ebû Hafs'ın yöntemlerini yine aynı bütünlük içinde telif eden Ebû Osman'ın yoluna tâbi olduğunu gösteren güçlü bir nişanedir.

3.5.5. Melâmetiyye'nin Esasları

Melâmet teriminin Kur'ânî naslarda taşıdığı gayrihi (insanın kendisi dışındakiler) ve bizatihi (insanın kendisi) manayı⁶⁰¹ gerçekleştirmeyi kendilerine şîâr edindikleri için ehl-i melâmet adını alan melâmetîler, şeyhleri Ebû Hafs el-Haddâd'ın temsil ve sözcülüğünde şöyle tarif edilir:

*Melâmetîler vakitlerini korumak, sırlarını gözetlemek üzere Hakk Teâlâ ile beraber olmuş kimselerdir. Yakınlık ve kulluk namına her açıkladıkları şey için kendilerini ayıplarlar, halka ise kusur ve kabahatlerini gösterirler ve güzelliklerini gizlerler. Halk dış yüzlerine bakarak onları ayıplar. Onlar da iç yüzlerini bilerek kendilerini ayıplarlar. Bunun üzerine Hakk Teâlâ da onları sırları keşfettirerek, gayba muttali kılarak, halk hakkındaki ferasetlerini düzelterek ve kerametler lütfederek şereflendirmiştir. Onlar, Hakk'ın kendilerine olan ihsânını gizleyerek, nefsi ayıplamak ve ona karşı gelmek yolundaki ilk hâllerini açıklamışlar ve halkın gözlerini kendilerinden çevirecek hâl izhâr etmişlerdir ki, Hakk ile hâlleri düzelsin! Melâmet ehlinin yolu budur.*⁶⁰²

⁶⁰⁰ İsmail b. Nüceyd, Ebû Osman el-Hîrî'nin; Ebû Osman el-Hîrî de Ebû Hafs el-Haddâd'ın müridi iken Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ, İbn Münâzil'in; İbn Münâzil de Hamdûn el-Kassâr'ın mürididir. Binâenaleyh Sülemî'nin Melâmetiyye hakkında sözlerinden istifade ettiği İsmail b. Nüceyd ile Muhammed b. Ahmed iki ayrı silsileye bağlıdır. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 115, 123, 507; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 62, 67, 332.

Nişâbur'da zamanının büyük şeyhlerinden kabul edilen Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ, İbn Münâzil'in sohbetlerine katılmış ve kendisinden Hamdûn el-Kassâr'ın sözünü rivâyet etmiştir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 507-508; Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/431.

⁶⁰¹ Bk. el-Mâide 5/54; el-Kıyâme 75/2.

⁶⁰² Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/405; Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", çev. Öztürk, 57.

Melâmetîleri müşahhas kılan, kimlikleri üzerinde tebarüz eden melâmet vasfı, zevk ettikleri kurbet halini korumak üzere geliştirdikleri tüm esasların tayin edicisi olmuştur. Bir diğer ifadeyle bir melâmetîyi melâmetî yapan ana unsur *nefis* algısıdır ve diğer unsurlar bu ana unsur bağlamında tezahür eder. Melâmetî anlayışta nefis kötüdür ve kötülüğü emredicidir.⁶⁰³ Çeşitli riyazet yollarıyla itaate sevk edilse bilse, onun yaratılıştan gelen kötülüğü emredici vasfı unutulmamalı ve melâmet tavrı ile karşılanmalıdır.⁶⁰⁴ Melâmetî pîrlerin ilklerinden Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848 [?]),⁶⁰⁵ erlik makâmına, nefsin ayıplarını bilmek ve ona karşı töhmette bulunmakla ulaşılacağını belirtirken, nefsin melâmet yolunda muarız bir güç olduğuna dikkat çekmek ister.⁶⁰⁶ Melâmetîlerin nefislerini hor görmeleri ve halkın ayıplamasına neden olan hâllerini izhâr etmelerinin sebebi bağlamındaki;

*Çünkü nefis; alçak bir sudan, kuru bir balçıktan yaratılmıştır. Hakk'ın hitabı ona izzet vermiş, o da bununla yücelmiş ise de; içindeki aziz olan, ona eklenen, emanet edilen bir şeydir, yoksa onun cibilliyetinde mevcut olan bir şey değildir. Onun için nefis, kendine teselli vermek sayesinde küstahlaşır, haddini aşar ve tabiatını kökleştirir. Kullar içinde muvaffak olanlar (nefsini yenebilenler); nefse hak ettiği değeri gösteren, amellerine ve hâllerine bağlı her şeyin kötü olduğunu ona belirten ve böylece onun bir şeyi benimsemesine, bir şey ile öğünmesine imkan vermeyen kimselerdir. Çünkü nefis içinde değerli olan her şey, Allah'ın (c.c.) ona emanet ettiği kıymetli emanetler, O'nun ihsân ettiği güzel görüşler ve yararlılıklardır.*⁶⁰⁷

açıklamaları, melâmetîlere göre nefsin mahiyetini beyan eder niteliktedir.

Melâmetîlerin kendilerini diğer insanlar gibi göstererek, onlardan ayırt edilmelerine sebep olacak her türlü işareti ortadan kaldırmak amacıyla geliştirdikleri *gizlilik* esası,

⁶⁰³ “Nefis aşırı derecede kötülüğü emreder”. Yûsuf 12/53.

⁶⁰⁴ Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/406-407; Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, çev. Öztürk, 57-58.

⁶⁰⁵ Bk. Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/412.

⁶⁰⁶ Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/410-411; Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, çev. Öztürk, 61.

⁶⁰⁷ Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/412; Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, çev. Öztürk, 62.

Hakk ile aralarındaki kurbet hâlinin korunmasına yönelik teşekkül eden nefis algısının bir gereğidir.⁶⁰⁸ Zira melâmetîler, halkın övgüsünden hoşnut olan nefsin yol açacağı zararlardan korunmak maksadıyla halktan biri gibi görünerek çarşı pazarlarda alış veriş yapmış, kesbe teşvik etmiş,⁶⁰⁹ tanınmalarını sağlayacak kılık kıyafete karşı aksi tavır almış ve kerametleri gizlemişlerdir.⁶¹⁰ Melâmetîlerin nefsin kötülüğünden korunmak için hallerindeki gizliliğe son derece önem vermelerinin bir sebebi de, umenâ' (emin) vasfını kaybetme korkusudur. Çünkü onlar, hâllerin kişiye verilen bir emanet olduğuna, bu emaneti bir kere bile izhâr etmenin eminlik vasfını ortadan kaldırarak kendilerine vedîaten verilen yüce hali kaybettireceğine inanırlar.⁶¹¹

Diğer taraftan melâmetîlerin davranış şekillerine kaynaklık eden 'nefis yaratılışı gereği kötülüğü emredicidir, bu yüzden onun her türlü arzusuna karşı koyulmalıdır'⁶¹² anlayışı, fütüvvetin teşekkülünde etkin rol oynamıştır. Zira bütün övülmüş vasıfları kelime anlamı içinde toplayan fütüvvet en kâmil manada, nefsin hiç hükmünde telakki eden bir melâmetînin⁶¹³ şahsında vücudiyet kazanabilir. Fütüvvet ismini kimin hak ettiği sorusuna, "Kendisinde Âdem'in tevbesi, Nûh'un doğruluğu, İbrahim'in vefası, İsmail'in sadakati, Mûsâ'nın ihlâsı, Eyyûb'un sabrı, Dâvûd'un ağlaması, Muhammed'in (s.a.v.) cömertliği, Ebû Bekir'in merhameti, Ömer'in hamiyeti, Osman'ın hayâsı ve Ali'nin ilmi olmasına rağmen nefsin küçümser, râzı olunacak bir hâlde olduğunu sanmaz ve her konuda arkadaşlarını kendisinden üstün olduğunu

⁶⁰⁸ Bk. Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/414; Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", çev. Öztürk, 65.

⁶⁰⁹ Abdullah Haccâm, Hamdûn Kassâr'a; "Kesbi terkedebilir miyim" diye sorduğunda o: "Kazanmaya devam et, çünkü Haccâm (Hacamatçı) Abdullah diye tanınmak, ârif Abdullah yahut zâhid Abdullah diye tanınmaktan, benim için daha çok sevimlidir" der.⁶⁰⁹ Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/410.

⁶¹⁰ Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/407, 433; Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", çev. Öztürk, 58, 81.

⁶¹¹ Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/409.

⁶¹² Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/411-412; Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", çev. Öztürk, 62-63.

⁶¹³ Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/413.

görür”⁶¹⁴ şeklinde verilen karşılık; fütüvvetin ve melâmetînin temel özelliklerini ifade etmekle kalmaz, gerçek fetânın bir melâmetî olduğunu da ortaya koyar. Nitekim Melâmetiyye yolunun esaslarını beyan eden melâmetîlerin, aynı zamanda fütüvvetin önde gelen temsilcisi olmaları, fütüvvet ile melâmetî arasındaki ilişkiyi ispatlayan bir delil niteliğindedir.⁶¹⁵

Melâmetîlerin karakteristik özelliklerinin genel çerçevesini oluşturan *gizlilik* ve *fütüvvet*; görünüş itibariyle birbirine tezdâlik oluşturan iki ana esastır. Melâmetîler bir taraftan Hakk ile aralarındaki cem’ hâlini muhafaza etmek amacıyla hâllerini gizlerken, diğer taraftan Müslüman toplum içinde üstün ahlâkları bir ‘seçkinler’ sınıfını temsil etmeleri, açıklığa kavuşturulması gereken temel bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz söz konusu mesele, gizlilik esası ile edebî kemal bulmuş hâli olan fütüvvet arasında nasıl bir ilişki vardır? sorusuna verilen karşılık ile çözüme kavuşacaktır. Öncelikle gizlilik ile fütüvvetin anlam alanını belirlemek gerekir ki, melâmetîlerin kendilerini sûfilerden tefrik eden mihenk noktası olarak ifade ettikleri hâllerinden haber vermemeleri, maksada binâen gerçekleşen irâdî bir tercihtir. Diğer yandan fütüvvet ise, mürşidin mürîdini irşâd etmek gayesiyle kendisinde izhâr ettiği âdâbın en mücmel ifadesidir ki bu durumda her iki terim, melâmetînin zorunlu olarak yerine getirmesi gereken iki esas hâline gelir. O hâlde gizlilik ile kastedilenin melâmetînin irâdesi dâhilinde gerçekleşen esas olduğunu, kendi irâdesi dışında hâliinden haber veren şeylerin onun melâmet vasfını ortadan kaldırmadığını bilmek gerekir. Nitekim bir melâmetînin, hâllerini gizleyerek nefislerine hiçbir iyi şeyi nisbet etmemelerinin sebebi bağlamında söylediği sözler, söz konusu meseleyi vuzûha kavuşturması bakımından oldukça önemlidir. Buna göre; kişi kendisine verilen ihsânı gizlese de “Neredeyse Mü’minin yüzü kalbindekini haber verdiği gibi” hakikat onu dile getirir; bu durum onun zâhirinde gayr-i ihtiyarî görünür.⁶¹⁶ Öte yandan Melâmetiyye ve fütüvvetin önde gelen temsilcilerinden Ebû Hafs, “Zâhirdeki güzel

⁶¹⁴ Sülemî, “Risâletü’l-Melâmetiyye”, 2/408-409.

⁶¹⁵ Örneğin Ebû Hafs el-Haddâd’ın hem fütüvvetin hem de Melâmetiyye’nin ileri gelenlerinden olması. Bk. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 115-123; Süleyman Uludağ, “Fütüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/259-261.

⁶¹⁶ Bk. Sülemî, “Risâletü’l-Melâmetiyye”, 2/413.

edep, bātındaki güzel edebın alâmetidir”⁶¹⁷ sözüyle zâhir ve bātın arasındaki zorunlu ilişkiye dikkat çeker. Her iki cümle birlikte değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuç şu ki, melâmetî her ne kadar hâlinde haber vermeme hususunda azami gayret gösterse de hâlinin güzelliği kendisini, edebinin güzelliğiyle izhâr eder. Binâenaleyh bātın zâhir arasındaki sebep sonuç ilişkisi gizlilik ile fütüvvet arasındaki görünen tezatlığı ortadan kaldırır.

3.5.6. Melâmetî Olmanın Şartları

Sülemî'nin *Risâletü'l-Melâmetiyye* eserinde; Melâmetîliğin usûl, ilke ve amacına dair zikrettiği tüm hususlardan şöyle temel bir sonuç çıkarmak mümkündür: Melâmetî olmak isteyen bir mürîdin öncelikle, eş zamanlı olarak yerine getirmesi gereken iki esas vardır: Bunlardan birincisi şer'î âdâbı öğrenmek ve bunlara riayet etmek; ikincisi nefisle amansız bir mücadeleye girişmektir. Bu iki esas melâmetîyi, Hakk ile arasında mahiyetini sır gibi gizlediği bir hâle ulaştırmakla kalmaz, aynı zamanda bu hâlin korunmasında da hayatî rol oynar.⁶¹⁸

Sülemî'nin, tasavvufî idrâk ve hayat içerisinde melâmetîyi sûfiden üstün görmesine temel dayanak kıldığı bu iki esas -şer'î âdâba riayet ve nefisle sürekli mücadele- birbirinden bağımsız değil tam aksine birbirini besleyen ve destekleyen hatta İslâmî ahlâk bünyesinde daha üst bir ahlâk anlayışının doğmasına vesile olan başlıca unsurlardır. Bunu şu şekilde ifade etmek de mümkündür; bir melâmetî tasavvuf yolunun her aşamasında şer'î âdâba riayet etme düsturu üzere yaşarken, nefisinden/kendinden sadır olan her fiil ve sözün menşei itibarıyla kötü olduğunu unutmamalı ve onunla sürekli bir mücadele halinde olmalıdır. Nasıl ki, şer'î âdâba uymak ecel ile muvakkat kılınmış ise nefisle mücadele de aynı muvakkat süreye tabidir. Melâmetînin ölünceye kadar söz konusu bu iki esasa aynı ehemmiyetle riayet ve dirâyet göstermekle mükellef olması, onu Müslümanlar hatta sûfiler arasında zirve bir şahsiyet “fütüvvet ahlâkı” kazanmasında belirleyici olmuştur.

Burada; Melâmetiyye yolunda bir melâmetînin yerine getirmesi elzem olan söz konusu iki temel esasın tesisine yönelik, çözüme kavuşturulması gereken iki sorunla karşı karşıya kalınır. Bunlardan ilki; kötülüğü emrettiği için kendisiyle mücadeleye

⁶¹⁷ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 122.

⁶¹⁸ Bk. Sülemî, “*Risâletü'l-Melâmetiyye*”, 2/403-436.

girişilecek nefsin ayıpları ve kusurları nelerdir ve bunlar nasıl ıslah edilebilir? Diğer; Melâmetiyye şeyhlerinin üzerinde ilki kadar hassasiyetle durduğu şer‘î âdâb nasıl yerine getirilir veya bu âdâb ilkelerinin mecmûunun karakterize edilmiş hâli olan fütüvvet ahlâkının ilkeleri nelerdir? Her melâmetînin, yolun başında söz konusu iki esasa bağlı olarak cevabını aradığı ve uygulamayı amaç edindiği bu iki ana soru, Sülemî’ye de tevcih edilmiş olmalı ki “*Uyûbü’-n-nefs ve müdâvâtühâ: Nefsin Ayıpları ve Tedavi Yolları:*” ve “*Kitâbü’l-Fütüvve: Fütüvvet Ahlâkının İlkeleri*” eserlerini kaleme almıştır.

Gelecek bölümde; yukarıda cevabı aranan sorulara hem bir karşılık hem de melâmetî olmanın şartlarını ortaya koyması yönüyle “Nefsin Ayıplarını ve Tedavi Yollarını Bilmek” ve “Fütüvvet Ahlâkına Sahip Olmak” konularına yer verilmiştir. Zikredilen konu başlıkları altında yer verilen bilgiler, Sülemî’nin her iki konuda alanında en eski kaynak olma özelliğine sahip *Uyûbü’-n-nefs ve müdâvâtühâ* ve *Kitâbü’l-Fütüvve* eserlerinden istifadeyle hazırlanmıştır.

3.5.4.1. Nefsin Ayıplarını ve Tedavi Yollarını Bilmek

a) Tasavvufta Nefs

Sözlükte “ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, nefes, varlık, zât, insan, kişi, hevâ ve heves, kan, beden, bedenden kaynaklanan süflî arzular, akıl, azamet, izzet, görüş, kötü göz, bir şeyin cevheri, hamiyet, işkence, ukûbet, arzu, murâd”⁶¹⁹ gibi manalara gelen nefis kelimesi,⁶²⁰ fıkıh, kelâm, İslâm felsefesi ve tasavvuf gibi İslâmî İlimlerin çeşitli alanlarında, taşıdığı birçok lügavî anlama uygun olarak birbirinden farklı veçhelerde tabir edilen bir terim hüviyeti kazanmıştır. Örneğin Ebû Hanîfe’nin (öl. 150/767)

⁶¹⁹ Süleyman Uludağ, “Nefs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/526; Ethem Cebecioğlu, “Nefs”, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 363.

⁶²⁰ Kur’ân-ı Kerîm’de nefis kelimesi, “Zâtullah, insan ruhu, kalp, sadr, insan bedeni, bedenle beraber ruh, insana kötülüğü emreden kuvvet, zât ve cins manasında kullanılır. Bk. Cebecioğlu, “Nefs”, 363-364.

fıkıhın tanımını yaptığı “ma‘rifetü’n-nefsi mâ lehâ ve mâ aleyhâ”⁶²¹ ifadesinde nefis, insanın zâtı anlamında kullanılırken; Eş‘ârî kelâmının öncülerinden Bâkılânî (öl. 403/1013) ve ona tâbi olan Eş‘arîler’e göre, teneffüs edilen soluk (nefes) olup ruhtan ayrı bir şeydir.⁶²² İslâm filozofları arasında “eş-şeyhu’r-reis”⁶²³ ünvanıyla anılan İbn Sînâ’ya (öl. 428/1037) göre nefis, bedenden ayrı bir tözdür.⁶²⁴ Eski Şam bölgesinin riyâzet hayatıyla tanınan ilk sûfilerinden Ebû Süleyman ed-Dârânî’ye (öl. 215/830) göre nefis; hem emanete ihanet eden hâin, hem Allah’ın rızâsını kazanmaya mânidir. Bu sebeple ona karşı yapılacak en iyi iş, hilafına hareket etmektir.⁶²⁵

Diğer İslâmî İlimlerden ayrı olarak tasavvuf, nefsin mahiyetinden (insanın bizâtihi kendisi, kadîm-hâdis, cevher-araz, öz-töz) ziyade, sıfatları hakkında konuşur. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de nefsin, kötülüğü çokça emreden (emmâre);⁶²⁶ kötülüklerinden dolayı kendini kınayan (levvâme);⁶²⁷ ilhâm edilen (mülhime)⁶²⁸; temizlenen

⁶²¹ Tahsin Görgün, “Ebû Hanîfe’nin fıkıh tanımı”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri]*, 16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa 1 (2005), 149.

⁶²² Uludağ, “Nefis”, 32/526.

⁶²³ Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/319.

⁶²⁴ Mehtap Doğan, “İbn Sînâ Metafiziğinde Nefs-Beden Düalizmi Üzerine Bir Zihin Felsefesi Değerlendirmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 49 (2018), 162.

⁶²⁵ Mustafa Kara, “Dârânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/485; Hücvîrî, *Keşfü’l-mahcûb*, çev. Uludağ, 263.

⁶²⁶ ﴿وَمَا أُنَبِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي﴾ “Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder...” Yûsuf 12/53.

⁶²⁷ ﴿وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ﴾ “Kusurlarından dolayı kendini kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz)”. el-Kıyâmet 75/2.

⁶²⁸ ﴿فَالْتَمَسَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾ “Ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülüğten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırıcı kurtuluşu ermiştir”. eş-Şems 91/8. Bazı kaynaklarda “mülhime” olarak geçen kelimenin, âyetin anlamı düşünüldüğünde “mülhime” olması gerektiğinin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

(zekiyye);⁶²⁹ itmi'nâna kavuşan (mutmainne);⁶³⁰ Allah'tan râzı olmuş (râziye) ve kendisinden râzı olunan (merzıyye),⁶³¹ vasıflarıyla muttasıf olduğu haber verilir.⁶³² Bu itibarla 3./9. yüzyılda nefsi, söz konusu sıfatlarla terkeb içinde kullanarak alegorik bir anlatımla özelliklerinden bahseden ilk sûfilerden biri Hakîm et-Tirmizî'dir (öl. 320/932).⁶³³ 6./12. yüzyıla gelindiğinde, tarikatlerle birlikte daha sistematik hâle gelen ve her bir sıfatı bir mertebeye işaret eden nefis, *etvâr-ı seb'a* tabiriyle tasavvuf literatüründeki yerini almıştır.⁶³⁴

Nefs, yukarıda Kur'ân âyetlerinin delaletiyle açıklandığı üzere; birden fazla olumlu sifata sahip olmasına rağmen tasavvuftaki ilk ve esas karşılığı, kötülüğü emredici olmasıdır. Nefsin bu özelliğine şiddetle vurgu yapılması ve onunla mücadeleye girişilmesi, bu durumun, zikredilen diğer olumlu vasıfların yanında müşâhedeyi de tevellüd etmesinin hem sebebi hem illeti olarak kabul edilmesinden kaynaklı olduğu görülür.⁶³⁵ Bu önemine binâen ilk dönem tasavvuf tarihinde, nefsin çeşitli

⁶²⁹ (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا) “Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir”. eş-Şems 91/9.

⁶³⁰ (يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ) (Allah, şöyle der:) “Ey huzur içinde olan nefis”. el-Fecr 89/27.

⁶³¹ (ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً) “Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön”. el-Fecr 89/28.

⁶³² Hz. Peygamber Yüce Allah'ın, kendisini nefsinin şerrinden muhafaza etmesi için “Göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa beni nefsimle başbaşa bırakma” diye niyazda bulunur. Ayrıca o, Tebük seferi gibi zorlu bir seferin, nefisle mücâhededen daha kolay olduğunu ashâbına haber vererek, onları nefislerine karşı teyakkuzda olmalarını salık verir. Nefisle ilgili bu hadislerin kaynak değerlendirmesi için bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 239-243.

⁶³³ Bk. Salih Çift, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 156-158.

⁶³⁴ Bk. Uludağ, “Nefis”, 32/528.

⁶³⁵ Bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 264.

Nefsin tabiatı icabı tembelliğe ve zevklerine düşkün olmasının kişiyi ahlâkî çöküntüye götüreceğini ve bu durumun insanın mutsuzluğuna sebep olacağını belirten İbn Miskeveyh (öl. 421/1030), söz konusu ehemmiyetinden dolayı *Tehzîbü'l-ahlâk* eserinde nefsin ayıpları ve

hastalıklarını tahlil eden ve bu konuda tedavi yolu üreten sûfîlerin başında sırasıyla Ahmed b. Âsım el-Antâkî (öl. 239/853), Hâris b. Esed el-Muhâsibî (öl. 243/857)⁶³⁶ ve Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (öl. 283/896) gelir.⁶³⁷ Öyle ki Hâris b. Esed, nefsi muhâsebe etmeyi; Sehl et-Tüsterî, onunla çeşitli riyâzet yöntemleriyle mücâhede etmeyi tasavvuf anlayışlarının esası kabul ettiklerinden, tasavvufta kendi isimlerine nisbetle anılan ekollerin kurucuları statüsünde kabul edilir.⁶³⁸

Umûmî anlamda hemen her sûfiye göre nefis, insanı günah işlemeye götüren etkili bir güçtür. Çok yemek, çok uyumak vb. sebeplerle gücüne güç katan nefis, insandaki akıl ve kalbe egemen olur ve onu masiyete sürükler. İbrahim el-Havvâs, insanın günah işleme sürecinde nefsin rolünü şöyle izah eder:

*Günahın başlangıcı, akla gelen kötü düşüncedir. Eğer sahibi onu çirkin görür de onu kendinden uzaklaştırırsa, ne a'lâ! Aksi takdirde bu kötü düşünce, onda vesveseye dönüşür. Eğer sahibi bu vesveseyi ısrarlı bir çaba ile kendinden uzaklaştırırsa, ne a'lâ! Aksi takdirde o vesvese o kişide, ihtiras ve tutkulara sonra da nefsî zevk ve düşkünlüklere dönüşür; akıl ve mantığı boyunduruğuna alır.*⁶³⁹

Nefsin insanı gaflete ve dolayısıyla günaha sürükleyen bu gücü, Allah'ı daim zikretmek, az yemek, az uyumak, az konuşmak, Allah'ın kendisini gördüğü bilinciyle sürekli murâkabede bulunmak, helâl yemek vd. ile etkisiz hâle gelir.⁶⁴⁰

tedavisi hakkında bilgi verir. Bk. İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk* (Ahlâk Eğitimi), çev. Abdulkadir Şener vd. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 207-263.

⁶³⁶ Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *er-Riâye* (Nefis Muhâsebesinin Temelleri), çev. Şahin Filiz - Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 111.

⁶³⁷ Bk. Uludağ, “Nefis”, 32/527-528; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 264.

⁶³⁸ Bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 239-246, 258-273.

⁶³⁹ Sülemî, “Uyûbü'n-nefs ve müdâvâtühâ”, thk. Etan Kohlberg, *Mecmûa-i Ebû Abdurrahman es-Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1369 hş./1990), 1/418.

⁶⁴⁰ Sülemî, “Uyûbü'n-nefs”, thk. Süleyman Ateş, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 3 (1977), 235-241.

Nefsin günahın kaynağı olması ve bundan dolayı Allah’a giden yolda aşılması gereken bir engel veya kontrol edilmesi istenen bir güç olarak kabul edilmesi, sûfîlerin bu konuyu yazdıkları eserlerde gündeme getirmeleri konusunda teşvik edici olmuştur.⁶⁴¹ Sülemî de kendisinden önce Hâris b. Esed el-Muhâsibî ve Hakîm et-Tirmizî’nin yaptığı gibi,⁶⁴² nefsin hastalıklarının ve bunları tedavi yollarının neler olduğu konusunda *Uyûbü’n-nefs ve müdâvâtühâ* adında bir eser telif etmiştir. Sülemî, *Uyûbü’n-nefs ve müdâvâtühâ* adlı eserinde; öncelikle nefse dair durum tespiti yapar; ardından, nefsin ayıbbı olarak nitelediği bu marazî hâlin sebebini açıklayarak şifası için reçete sunar.

b) Sülemî’ye Göre Nefs

Sülemî’ye göre nefis; Hakk’tan yüz çeviren, kötülüğü emreden, dünyevî arzulara düşkün ve beğenilme duygusu ile hareket eden, hiçbir değeri olmayan muarız bir güçtür. Bu itibarla kişiyi Hakk’tan uzaklaştırıp ebedî ahiret yurdunda hüsrâna uğramasına sebep olacağından dolayı, kusurlarının bilhassa tespit edilip tedavi edilmesi hayatî önem arzeder.⁶⁴³

Sülemî’nin, nefisle mücadelede yapılmasını gerekli gördüğü ilk şey, nefsin ayıp ve kusurlarıyla tanınıp buna dikkat edilerek bir davranış geliştirilmesidir. Sülemî’nin bu yaklaşımının izlerini Hakîm et-Tirmizî’de görmek mümkündür. Zira Tirmizî’ye göre insan davranışları üzerinde etkin olan nefsin kontrol altına alınabilmesi için onun tanınıp bilinmesi bir zorunluluktur. Aksi takdirde sâlik her ne kadar emirleri yerine getirip yasaklardan sakınsa da nefis, amellerinde kalbe ortak olacağı için amelleri bozacak ve batını harap edecektir. Bununla birlikte nefis ile her makâm ve hâlde

⁶⁴¹ Hâris el-Muhâsibî, Hakîm et-Tirmizî ve Sülemî’den başka; Ebû Tâlib el-Mekkî *Kûtü’l-kulûb*, Hücvârî *Keşfü’l-mahcûb*, Gazzâlî *İhyâü ulûmi’d-dîn*, Muhyiddin İbnü’l-Arabî *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî *Mesnevî*, Necmeddîn-i Kübrâ *Fevâihu’l-cemâl* eserlerinde nefse dair önemli bilgiler verir. Bk. Uludağ, “Nefis”, 32/528.

⁶⁴² Hâris b. Esed (öl. 243/857) *er-Riâye*, *Âdâbü’n-nüfûs*, *Muâtebetü’n-nefs* ve *el-Vesâyâ* gibi eserleri; Hakîm et-Tirmizî’nin *Kitâbü’r-Riyâze ve âdâbü’n-nefs*, *Tabâiu’n-nüfûs*, *el-Mesâilü’l-meknûne*, *Menâzilü’l-ibâd*, *el-Menhiyyât* eserleri, nefsin kötülüğü ve ıslâhı hakkında yazılan eserlerdir. Bk. Uludağ, “Nefis”, 32/527.

⁶⁴³ Bk. Sülemî, “Uyûbü’n-nefs”, thk. Ateş, 234-262.

mücadele edilmeli; kalbi saran rahmet nurları sebebiyle yaşanan bast hâli ve vuslat makâmı da dahil her zaman nefse karşı uyanık olunmalıdır.⁶⁴⁴ Tirmizî'nin nefse dair bu yaklaşımı, nefis ile ölene kadar cihad ilan eden ve onu her vakitte kınayarak şerrinden emin olmak isteyen melâmet ehlinin tavrına yakınlık arz eder.

Sülemî, nefsin kusurları ve tedavi yollarını tek tek maddeler hâlinde ele alırken öncelikle problemin ne olduğunu belirtir, ardından söz konusu problemi, altında yatan psikolojik ve itikadî sebepleriyle tahlil ederek çözümünü âyet, hadis ve sûfî sözlerinin delaletiyle vuzûha kavuşturur. Sülemî'nin, nefsin hastalıkları ve tedavisine yönelik ortaya koyduğu bu üslub, kendisinin konuyu ilmî bir titizlikle ele aldığını gösteren en açık işarettir.

c) Nefsin Kusurları ve Tedavi Yolları

Nefsin başlıca kusurlarından biri; çeşitli ibadet ve zikirlerle kurtuluşa ereceği zannına kapılmasıdır. Sülemî'nin nefsin kusurlarından ilk sırada zikrettiği bu duruma göre nefis, öncelikle arzu ve isyanlardan vazgeçmelidir. Nefsinin hevâsına tâbi olan bir kişinin ibadet ve tâatlerine güvenerek Allah'ın rahmet kapısının açılacağını beklemesi, nafile bir temenniden başka bir şey değildir. Râbiatü'l-Adeviyye'nin belirttiğine göre Allah'ın rahmet kapısı hep açıktır; kul nefsine uymakla o kapıya varmadan yoldan dönmüş olur.⁶⁴⁵ Bunun tedavisi Serî es-Sakatî'nin de belirttiği gibi; Yüce Allah'ın emirlerini yerine getirmek, yasaklarından sakınmak ve helâl yemektir.⁶⁴⁶

Nefsin kusurlarından bir diğeri; üzüntü sebebiyle ağlayarak ferahlık duymasıdır. Sülemî, nefsin kusuru olarak açıkladığı bu durumun, üzüntüden dolayı değil her daim mahzun olarak ağlamanın nefsin ferahlık duymasının önüne geçerek tedavi edileceğini belirtir. Nefsin ağlamaktan duyulan iç huzurundan bile men edilmesi ve sürekli hüznü olmanın salık verilmesi, Melâmetiyye'nin nefse hiçbir vakit nefes aldırmayan

⁶⁴⁴ Bk. Çift, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, 161-163.

⁶⁴⁵ Nefsin bu kusurunu ortaya koyarken Sülemî, Râbiatü'l-Adeviyye'nin görüşünü Salih el-Merî'nin görüşüne tercih etmiştir. Bk. Sülemî, “Uyûbü'n-nefs ve müdâvâtühâ”, thk. Ateş, 261-262.

⁶⁴⁶ Sülemî, “Uyûbü'n-nefs”, thk. Ateş, 261.

tavrının bir tezahürüdür. Bu bağlamda Melâmetiyye'nin diğer bir isminin “mahzûnîn” olması da anlamlı hâle gelir.⁶⁴⁷

Nefsin bir başka kusuru; kişinin kendisi gibi aciz insanlardan medet umması ve Allah'ın rızık konusunda verdiği teminata karşın rızkı için endişelenmesidir. Sülemî'ye göre bu hâlden kurtuluş; diğer insanların da kendisi gibi zayıf ve aciz yaratıldığı gerçeğini bilerek, Allah'ın yegâne güç ve kudret sahibi olduğuna yakîn bir inançla mümkündür.⁶⁴⁸

Nefsin bir diğer ayıbı; ibadetlerin yerine getirilmesinde duyulan şükrün azlığından dolayı, yaptığı amellerde kusur ve eksikliklerini görmemek hatta bunları güzel kabul etmektir. Nitekim Yüce Allah “*Kötü ameli kendisine süslü gösterilip de onu güzel gören kimse, ameli iyi olan kimse gibi mi olacaktır*”⁶⁴⁹ buyurur. Bunun tedavisi her an Allah'a sığınmak, O'nu daima zikretmek ve O'nun kitabını anlamını düşünerek okumakla mümkün olur.⁶⁵⁰

Nefsin ayıplarından biri de; riyâ veya ihlâsın azlığı yahut da sünnetlerden birini terketmek sebebiyle nefsin yaptığı ibadetlerden lezzet almamasıdır. Bunun tedavisi ihlâslı bir niyetle ibadetleri sünnete uygun bir şekilde yerine getirmektir.⁶⁵¹

Nefsin kendisinde hayır görmesi de nefsin kusurlarından biri olarak kabul edilir. Sülemî'ye göre gafletten uyanan kişi, günahlarının affedildiğini bilse dahi, kendisinin hata ve isyandan beri olamayacağı kanaatini sürekli taşıyarak nefsine kötü zan besler. Fudayl b. İyaz'ın “Affedilsen dahi ne kadar kötüsün (Ey Nefs)” dediği gibi bu tür

⁶⁴⁷ el-Hargûşî, *Tehzîbü'l-esrâr*, thk. Muhammed Ahmed Abdülhalim, 42. Sülemî bir başka yerde yine, nefsin ferahlık duymayı arzulamasının onun kusurlarından biri olduğu ve bunun Hz. Peygamber'in daima üzüntülü ve tasalı hâlini örnek alarak aşılabileceğini bildirir. Bk. Sülemî, “Uyûbü'n-nefs”, thk. Ateş, 261.

⁶⁴⁸ Sülemî, “Uyûbü'n-nefs”, thk. Ateş, 260-261.

⁶⁴⁹ Fâtır 35/8.

⁶⁵⁰ Sülemî, “Uyûbü'n-nefs”, thk. Ateş, 259-260.

⁶⁵¹ Sülemî, “Uyûbü'n-nefs”, thk. Ateş, 259.

kişiler, sürekli Allah'ın huzurunda olduklarının bilincinde olarak nefslerinde hayır namına bir varlık görmez; her iyilik ve hayrın Allah'tan olduğunu bilirler.⁶⁵²

Nefs, dünyadan ölmedikçe ahiret, ağıyârdan ölmedikçe de Allah ile dirilmez. Bu yüzden nefsin uhrevî işlerle iştigal etmesi için dünyadan, Allah ile ülfet etmesi için de ağıyârdan yüz çevirmesi gerekir. Sülemî, nefsin ıslahına dair yaptığı bu tespitine Yahyâ b. Muâz'ın "Kim nefsinı öldürerek Allah'a yaklaşırsa Allah onun nefsinı korur. Bu da nefsin şehvetlerine engel olmak, onu hoş görmediği amellere koşmak suretiyle olur. Çünkü nefis, hiçbir zaman Hakk ile ülfet etmek istemez" sözünü sened gösterir. Bunun tedavisi nefsi aç, susuz, uykusuz bırakmak ve şehvetlerinden menetmekle mümkündür. Nitekim Yahyâ b. Muâz "Açlık bir yemektir ki Allah Teâlâ onunla siddîklerin bedenlerini güçlendirir" demiştir.⁶⁵³

Nefsin başlıca kusurlarından biri de Hakk ile ülfet etmemesidir. Sülemî'nin belirttiğine göre nefis, tabiatı itibariyle ibadet ve tâate aykırı yaratılmıştır. Nefsin arzu ve ihtiraslarına uymak, nefsin bu aykırı tabiatını kuvvetlendirir. Bunun tedavisi nefsin arzularına muhalefet edip Hakk'a yönelmektir.⁶⁵⁴

Başkalarının kusurlarını görüp kendi kusurlarını görmemek; nefsin en yaygın kusurlardan bir diğeridir. Sülemî'nin haber verdiğiğine göre bunun tedavisi nefsin kendi kusurlarını görmek, bu kusurların ıslâhı için çalışmak, halvete çekilmek, sâlihlerle beraber olmaktır. İnsanın başkalarında gördüğü ayıpları gizlemesi de kendi kusurlarının düzelmesine bir vesiledir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) "Kim Müslüman kardeşinin kusurunu örterse Allah da onun kusurunu örter" ve "Kim Müslüman kardeşinin kusurunun peşine düşerse Allah da onun kusurunun peşine düşer, onu evinin içinde rezil eder" buyurur.⁶⁵⁵

Nefsin kendi varlığını görmesi ve ona merhamet etmesi, nefsin kusurlarından bir diğeridir. Bunun tedavisi nefsinde hayır ve iyilik nâmına gördüğü her şeyin kendinden değil, Allah'ın lütf u ihsânı olduğunu bilmekle olur.⁶⁵⁶

⁶⁵² Sülemî, "Uyûbü'n-nefs", thk. Ateş, 259.

⁶⁵³ Sülemî, "Uyûbü'n-nefs", thk. Ateş, 258.

⁶⁵⁴ Sülemî, "Uyûbü'n-nefs", thk. Ateş, 258.

⁶⁵⁵ İbn-i Mâce, "Hudûd", 5. Sülemî, "Uyûbü'n-nefs", thk. Ateş, 256-257.

⁶⁵⁶ Sülemî, "Uyûbü'n-nefs", thk. Ateş, 255.

Zâhirin tezyiniyle meşgul olmak; hakîkatte huşû sahibi değil iken kendini huşûlu göstermek nefsin kusurlarından biridir. Tedavisi sırrı ağıyardan gizlemektir. Zira sırrı güzel olanın bu güzelliği zâhirine de sirayet ettiğinden kendini olduğundan başka bir şekilde göstermeye çalışması nefsin ayıbı olarak kabul edilir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) “Kim içini düzeltirse Allah onun dışını düzeltir” buyurur.⁶⁵⁷

Nefsin, yaptığı iyi amellere karşılık beklemesi, onun kusurları arasında zikredilir. Bunun tedavisi amelindeki kusurları ve ihlâsındaki yetersizliği görmekle gerçekleşir. Sülemî’ye göre akıllı kişi, Yüce Allah’ın kendisi için ezelde takdir ettiğinden başkasını elde edemeyeceğini ve amelinin kıymetini ihlâsının derecesinin belirlediğini bildiğinden, amellerinin mükafatının ne olacağıyla değil, bunların kusurları ve ihlâsının tam olmasıyla ilgilenir.⁶⁵⁸

Nefsin bilinen en yaygın kusurlarından biri de tembelliktir. Sülemî’nin belirttiğine göre tembellik, midenin tokluğundan kaynaklanır. Mide dolunca nefis, zevk ve hevesleri peşinde koşmak için kuvvet bulur. Bu nedenle nefsi, hazzlardan kurtarmak için aç bırakmak gerekir. Zira aç kalan nefis gücünü kaybeder ve kalbin hükmü altına girer. Bu suretle nefse hakim olan kalb, onu ibadet ve taate sevkeder ve tembelliği giderir.⁶⁵⁹ Konuyla ilgili olarak Allah Resûlü (s.a.v.) şöyle buyurur: “İnsanoğlu midesinden daha kötü başka bir kap doldurmamıştır. İnsanın belini doğrultacak birkaç lokmacık kendisine yeter. Eğer mutlaka yemesi gerekiyorsa; o hâlde midesinin üçte birini yemek, içte birini içmek, üçte birini de nefes almak için ayırmalıdır”.⁶⁶⁰

Özellikle, ilim taleb eden âlim ve talebeleri ilgilendiren bir durum olan; ilmi, diğer insanlara karşı övünmek ve saygınlık kazanma isteği ile tahsil etme temayülü, nefsin kusurları arasında zikredilen bir başka husustur. Tedavisi Allah’ın kendisine verdiği ilim nimetine şükürde kusur ettiğini bilmek, bu nimete nâil olamayanlara şefkat ve nasihat etmek ve onlara karşı ilim ve hikmetin gereğine göre alçak gönüllü davranmaktır. Bu minvalde selef-i sâlihîn âlimlerinden bazıları “Kimin ilmi artarsa

⁶⁵⁷ Sülemî, “Uyûbü’n-nefs”, thk. Ateş, 255.

⁶⁵⁸ Sülemî, “Uyûbü’n-nefs”, thk. Ateş, 255.

⁶⁵⁹ Sülemî, “Uyûbü’n-nefs”, thk. Ateş, 254.

⁶⁶⁰ Tirmizî, “Zühd”, 47.

Allah'tan korkusu da artsın. Çünkü Yüce Allah '*Allah'a karşı ancak; kulları içinden alim olanlar derin saygı duyarlar*'⁶⁶¹ buyurur" demişlerdir.⁶⁶²

Çok konuşmak nefsin en yaygın hastalıklarından biridir. Sülemî'nin beyanına göre bunun iki sebebi vardır. Birincisi kişinin çok konuşmasının diğer insanlar nazarında ilminin çokluğuna delalet edeceğini düşünerek, onlar arasında itibar kazanma isteğinde olması; İkincisi insanın konuştuğu sözün taşıdığı sorumluluğun farkında olmayarak gafil ve cahilce davranmasıdır. Bunun tedavisi kişinin, her konuştuğu sözün yazıldığını ve ondan sorumlu tutulacağını bilmesidir. Cenâb-ı Allah "*Halbuki üzerinizde muhakkak bekçiler, değerli yazıcılar vardır*"⁶⁶³ buyurur. Hz. Peygamber (s.a.v.) de "İnsanoğlunun her sözü aleyhinedir, lehine değil. Yalnız iyiliği emir, kötülükten nehiy ve Allah'ı anmak hariç"⁶⁶⁴ buyurmuştur.⁶⁶⁵

Allah'tan bir şey isterken hayırlı olanı istemek fakat Allah'ın takdirine râzı olmamak; nefsin en büyük kusurlarından biridir. Bu durum Sülemî'nin ifadesiyle; nefsin Allah'ın hükmü altında olduğunu ve Allah'ın her şeyin hakikatini bildiğine yakîn bir inanç ve tevekkülle tedavi edilebilir. Nefsin bununla ilgili bir diğer ayıbı çokça temennide bulunmak da, kişinin Allah'ın kaza ve kaderine rızâ göstermesi ile iyileştirilebilir.⁶⁶⁶

Tevekkül etmeyi; çalışıp kazanmayı bırakmak ve insanlardan yardım beklemek olarak anlamak ve buna göre davranmak, nefsin kusurlarından biri olarak addedilir. Sülemî'nin belirttiğine göre bunun tedavisi insanların yardımı ile değil çalışıp kazandığın ile geçimini sağlamaktır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) "İnsanın yediği rızkın en güzeli, kendi kazancından yediğidir"⁶⁶⁷ buyurur. Sûfiler zâhirde çalışıp kazanarak eli kârda; bâtında tevekkül ederek gönlü Yâr'da olmalıdır.⁶⁶⁸ Sülemî'nin tevekkül konusuna getirdiği bu yaklaşım, melâmet ehlinin tavrını yansıtmaktadır.

⁶⁶¹ Fâtır 35/28.

⁶⁶² Sülemî, "Uyûbü'n-nefs", thk. Ateş, 253-254.

⁶⁶³ el-İnfitâr 82/10-11.

⁶⁶⁴ Tirmizî, "Zühd", 63.

⁶⁶⁵ Sülemî, "Uyûbü'n-nefs", thk. Ateş, 252-253.

⁶⁶⁶ Sülemî, "Uyûbü'n-nefs", thk. Ateş, 251-252.

⁶⁶⁷ Ebû Dâvûd, "Büyu' (İcâre)", 77.

⁶⁶⁸ Sülemî, "Uyûbü'n-nefs", thk. Ateş, 238.

İlme göre amel etmeyip davalara düşmek, nefsin kusurlarından biridir. Tedavisi ilmin gereklerine göre amel etmektir.⁶⁶⁹ Zira Yüce Allah “*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan Ulü'l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resulüne arz edin. Bu daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir*”⁶⁷⁰ buyurur. Hz. Peygamber (s.a.v.) “Çin’de de olsa ilmi arayın. İlim her Müslüman erkek ve kadına farzdır”⁶⁷¹ demiştir.

Sülemî’nin nefse dair zikrettiği diğer kusurlar ve önerdiği tedavi yöntemleri şöyledir:⁶⁷²

Kusurlar

Dünya malına düşkünlük, insanların teveccüh ve iltifatına mazhar olmak isteğiyle onlara va‘z u nasihatte bulunmak, dünyada rahatlık ve ferahlık arzusu, nefsin hevâ ve şehvetine uyarken sonundan emin olması, Müslümanlara karşı kibir göstermek ve onların kusurlarını ifşa etmek, kendisini ilgilendirmeyen işlerle meşgul olup en değerli sermayesi vaktini zayi etmek, kızmak, yalan söylemek, hırs, hased, cimrilik, şerli insanlarla sohbet etmek, gaflet, te’viller yaparak ruhsatlara kaçmak, kerametlere aldanmak ve onlarla avunmak, zenginlerle ülfet etmeyi sevmek.

Tedavi yöntemleri

Riyâzet yapmak, Allah’ı çokça zikretmek, nefsi bütün arzularından menetmek, nefse sî-i zan beslerken insanlara hüsn-i zanda bulunmak, sürekli istiğfar ve tevbe etmek, düzenli oruç tutmak, teheccüde kalkmak, Allah’ın iyi kullarına hürmet etmek, sâlihlerle beraber olmak, zikir meclislerine gitmek, Allah’ın rızık ve diğer konularda takdir ettiğine râzı olmak, şüpheli şeylerden kaçınmak, nefis bir hata işlediğinde ona alışkanlık kazanmadan derhal tevbe etmek.

Yukarıda Sülemî’nin nefsin hastalık ve tedavisi ile ilgili zikrettiği esaslar, bunlarla sınırlı değildir. Zira Sülemî’ye göre nefsin bütün vasıfları kusurludur; kusurdan uzak

⁶⁶⁹ Sülemî, “Uyûbü’n-nefs”, thk. Ateş, 238.

⁶⁷⁰ en-Nisâ’ 4/59.

⁶⁷¹ Beyhaki, *Şuabü’l- İman*, 2/254; Süyûtî, *Câmiü’s-Sağîr*, 1/310.

⁶⁷² Bk. Sülemî, “Uyûbü’n-nefs”, thk. Ateş, 234-245.

hiçbir yönü yoktur. Dolayısıyla böylesine kusur ve ayıplarla malûl olan nefsin eksikliklerini tüm veçheleriyle sıralamak imkândan vârestedir.⁶⁷³ Bu itibarla Sülemî'nin, kusurlardan ârî olmayan nefisle mücadelede olmazsa olmaz olarak gördüğü üç husus vardır: Bilgili bir irâde, istikamet sahibi şeyh ve Yüce Allah'ın lütf u inâyeti.⁶⁷⁴ Binâenaleyh nefsin kusurlarını ve tedavi yollarını bilerek onu tezkiye etmede sağlam bir irâde gösteren sâlik, hâl ve irşâd sahibi bir şeyhin rehberliğinde Yüce Hakk'ın da desteğini alarak, tasavvuf yolunda kendisine amansız bir düşman hüviyetindeki nefsine karşı muzaffer ve galip olabilir.

3.5.4.2. Fütüvvet Ahlâkına Sahip Olmak

Fetâ sözlükte “genç, yiğit, cömert”; fütüvvet ise “gençlik, kahramanlık, cömertlik” anlamlarına gelir.⁶⁷⁵ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de fetâ⁶⁷⁶ isminin birçok âyette “genç”⁶⁷⁷; bazı âyetlerde “yiğit”⁶⁷⁸ anlamıyla kullanıldığı, fakat fütüvvet kelimesinin yer almadığı müşahede edilir.⁶⁷⁹ Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de önce Hz. İbrahim'i (a.s.),⁶⁸⁰ sonra da seçkin kullar olarak tavsif ettiği Ashâb-ı Kehf'i⁶⁸¹ “fetâ” ismiyle

⁶⁷³ Sülemî, “Uyûbü'n-nefs”, thk. Ateş, 234.

⁶⁷⁴ Bk. Sülemî, “Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye”, thk. Ateş, *Tis'atü Kütüb li Ebî Abdîrrahman es-Sülemî* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 91-92; Sülemî, “Uyûbü'n-nefs”, thk. Ateş, 263.

⁶⁷⁵ Uludağ, “Fütüvvet”, 13/259.

⁶⁷⁶ Fetâ kelimesinin müennes çoğulu: feteyât; müzekker çoğulu: fitye; tesniyesi: feteyân şeklinde gelir.

⁶⁷⁷ en-Nisâ 4/25; Yûsuf 12/30, 36, 62; el-Kehf 18/60, 62.

⁶⁷⁸ el-Kehf 18/10, 13.

⁶⁷⁹ Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/261.

⁶⁸⁰ el-Enbiyâ 21/60.

⁶⁸¹ el-Kehf 18/13.

zikreder.⁶⁸² Her ikisinin genç ve yiğit anlamındaki “fetâ” ismi ile zikredilmelerindeki ortak vasfı küfre, şirke karşı direnmeleri ve sadece Allah’a inanmış olmalarıdır.

a) Tasavvufî Fütüvvet

Fetâ ile aynı kökten gelen fütüvvet kavramının tarihî vetiredeki gelişimini tedkik eden araştırmacılar, söz konusu kelimenin anlam itibarıyla varlığını Câhilî Arab toplumuyla başlatır. Fütüvvetin müşahhas bir kimlik kazanmış hali olarak fetâ, gerek İslâmî gerek İslâm öncesi literatürde yiğitlik, şecâat, cömertlik, fedakârlık vd. yüce ahlâkî değerlere sahip olma anlamını taşıyan genel bir isimdir. Önceleri münferit şahıslar üzerinden anlamını bulan kelime, ilerleyen zamanla birlikte, tasavvuf yolunu kendisine misyon edinen sûfînin riayet etmesi gereken ahlâk ilkelerinin genel adı olmuş, hatta 7./13. yüzyıldan itibaren devlet destekli içtimâî ve iktisâdî kurumsal bir hüviyete ulaşmıştır.⁶⁸³ Binâenaleyh bu şahsî ve münferit kullanımından hareketle zaman içerisinde resmiyet kazanan fütüvvetin tarihî vetirede gelişim ve evriminin dört merhalede gerçekleştiği ifade edilir: “Sosyal bir kavram olarak fütüvvet”, “teşkilât olarak fütüvvet”, “tasavvufî fütüvvet”, “Ahîlik fütüvveti”.⁶⁸⁴

⁶⁸² Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, thk. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977), 10-11.

⁶⁸³ Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînellâh (1180-1225), fütüvvet müessesini kendisine bağlayıp devletin resmî bir kurumu hâline gelmesinde, kendisine danışmanlık yapan sûfî Şehâbeddin es-Sühreverdî’den büyük bir yardım görmüş, onu hem fütüvvet kurumunun yeni yapılanmasında teorisyen olarak istihdam etmiş, hem de sahip olduğu büyük mânevî otoritesinden geniş ölçüde faydalanmıştır. Bk. Ocak, “Fütüvvet”, 13/262. Şehâbeddin Sühreverdî, Bağdat’ta fütüvvetin resmî bir teşkilat haline gelmesinin yanı sıra, Anadolu Selçuklu Sultânı I. İzzeddin Keykâvus’un 1214’de söz konusu teşkilata bağlanmasında etkin bir rol oynamıştır. Kaynaklarda Anadolu Ahîlik teşkilatının bu tarihten sonra ortaya çıktığı belirtilir. Bu durum sûfî-fütüvvet teşkilâtı- ahîlik arasındaki bağlantıyı göstermesi açısından önemlidir. Bk. Ocak, “Fütüvvet”, 13/262.

⁶⁸⁴ Ocak, “Fütüvvet”, 13/261; Konuyla ilgili; bk. Abdülbaki Gölpınarlı, “İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11/1-4 (1949-1950), 6-354; Franz Teaschner, “İslâm’da Fütüvvet Teşkilâtının Doğuşu Meselesi ve Tarihî Ana Çizgileri”, çev. Semahat Yüksel, *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* 36/142 (1972), 203-235.

Fütüvvetin yukarıda zikredilen dört merhalesinden biri ve belki de belirleyicisi konumunda bulunan tasavvufî fütüvvet; bu kavramın Câhiliye dönemi Arab'ı için taşıdığı yüksek anlamın, İslâmî emir, yasak ve ahlâk ilkeleriyle zenginleştirilmiş halidir denebilir. Bir diğer ifadeyle tasavvuf, toplumda hüsn-i kabul görmüş asâleten yerine getirilen ahlâkî ilkeleri Allah, peygamber ve evliyâ sözleriyle tafsilatlandırarak bunları hasbeten lillah yerine getiren fetâ tipini inşa eder.⁶⁸⁵ Bu itibarla “Her sûfî aynı zamanda bir fetâdır”⁶⁸⁶ sözü hakîkatten vâreste değildir. Binâenaleyh dinî kaynaklar referans alınarak meşruiyet kazandırılan fütüvvetin ilke ve esaslarına riayet etmek, tasavvuf ilminin hedeflediği amaca ulaşmak bakımından kaçınılmaz bir önemi haizdir.⁶⁸⁷

b) Sûfîlerin Fütüvvet Tarifi

Tasavvuf tarihinde her ne kadar fütüvvet Horasan sûfîlerinin mümeyyiz vasfı olsa da Şam’dan Mısır’a ve Bağdat’a kadar birçok sûfî tarafından tarifi ve temsili yapılır.⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, çev. Ateş, 24-25.

Tasavvuf, İslâm toplumunda zerafet ve asalete binâen yerine getirilen âdâb-ı muâşeretin genel adı olan fütüvvete, kendi kaynaklarını referans alarak derinlik ve ulviyet kazandırmış ve konu edindiği ilmin temel ıstılahlarından biri yapmıştır. Fütüvvetin İslâm toplumunda nezaketin genel adı olarak kullanıldığına dair; bk. Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 308-309. Burada Zünnûn-ı Mısırî fütüvvetin ne olduğu konusunda Bağdat’ta su satan sâkîleri, Kuşeyrî de bir tüccarı örnek gösterir.

Tasavvufun teşekkül döneminde (hicrî ikinci ile üçüncü asırlar) sûfîlerin fütüvvet kavramını toplumda etkili olan fityân teşkilatına nüfûz etmek için benimsediği ve kendi doktrin yapısına göre bir muhtevâ kazandırdığına dair bir değendirme; bk. Ahmet Demir, “Fütüvvet Teşkilâtının Kökeni, Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu”, Ankara, 2002, Türkler, 7/264-271.

⁶⁸⁶ Uludağ, “Fütüvvet”, 13/260.

⁶⁸⁷ Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, çev. Ateş, 22.

⁶⁸⁸ Şam’ın Rakka şehrinden Ebû İshâk İbrahim b. Müvelled ve Bağdat’tan Ca’fer b. Muhammed el-Huldî (öl. 348/959) fütüvvetin ileri gelenleri arasında yer alan sûfîlerdir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 410, 434; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, çev. Tek, 261, 279.

Sülemî'nin eserlerinde isimlerini zikrettiği hicrî ikinci asır Ehl-i beyt imamlarından Cafer-i Sâdık ile dördüncü asır sûfilerinden Ebû Abdullah el-Mukri (öl. 366/976-77) arasında yer alan birçok sûfi tarafından yapılan fütüvvet tarifinde; iki temel esasın ön plana çıktığı görülür. Bunlar; sünnete ittiba etmek ve nefse hasım olmaktır. Sûfilerin fütüvveti müşahhas kılmak amacıyla ifade ettikleri; güler yüzlü olmak, yemek yedirmek, malını tasadduk etmek, iffet, hayâ ve safâ sahibi olmak, fakirliği gizlemek vd. bütün ilkelerin, zikredilen bu iki esastan neşet eden ahlâkî ilkeler bütünü olduğunu söylemek gerekir. Aşağıda; sözlerimize hem bir dayanak hem de örnek olması bakımından kronolojik sıra gözetilerek farklı coğrafyalarda yaşayan birkaç maruf ve meşhur sûfinin fütüvvet tarifine yer verilecektir:

Cafer-i Sâdık (öl. 148/765) “Fütüvvet; yemek yedirmek, malını tasadduk etmek, insanlara karşı güler yüz göstermek, iffetli olmak ve yaratılmışlara eziyet etmemektir”.⁶⁸⁹

Fudayl b. İyâz (öl. 187/803) “Fütüvvet; dostların kusurlarını hoş görmektir”.⁶⁹⁰

Yahyâ b. Muâz (öl. 258/872) “Fütüvvet; safâ, sehâ, vefâ ve hayâdır”.⁶⁹¹

Ebû Hafs el- Haddâd (öl. 260/874)⁶⁹² “Fütüvvet anlatmakla değil, amel etmek ve uygulamakla elde edilir”.⁶⁹³

⁶⁸⁹ Sülemî, *Fütüvvet*, thk. Ateş, 58.

⁶⁹⁰ “Fütüvvet; ihvânın hatalarını bağışlamaktır”. Sülemî, *Âdâbü's-suhbe*, thk. Mecdi Fethi es-Seyyid, 46; Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 306.

⁶⁹¹ Sülemî, *Fütüvvet*, thk. Ateş, 82.

⁶⁹² Melâmet ve fütüvvete dair fikirleriyle tanınan Nîşâburlu sûfi. Künyesi; Ebû Hafs Amr b. Seleme el-Haddâd en-Nîsâbü'rî. Bk. Tahsin Yazıcı, “Ebû Hafs el-Haddâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/127-128.

⁶⁹³ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 118; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 63. Sülemî'nin rivâyet ettiğine göre; Bağdat şeyhleri Ebû Hafs'ın etrafında toplanmışlar ve ona fütüvvetin ne olduğunu sormuşlar. Ebû Hafs “Siz konuşun. Çünkü sizin diliniz ve ifadeniz güzeldir” deyince, Cüneyd “Fütüvvet [kendinde fütüvveti] görmemek ve [iyi amelleri nefse] nisbet etmemektir” demiş. Ebû Hafs “Ne güzel söyledin! Fakat bana göre fütüvvet; insaf etmek ama insaf beklememektir” diye cevap vermiş. Bunun üzerine Cüneyd “Dostlar, haydi kalkın!

Ebû Said el-Harrâz (öl. 277/890 [?]) “Fütüvvet; malûmu terk, nefse sabır, halktan ümit kesme, istemeden ve karşılık beklemeden vazgeçme, fakrı gizleme, müstağni ve iffetli olmadır”.⁶⁹⁴

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (öl. 283/896) “Fütüvvet; sünnete tâbi olmaktır”.⁶⁹⁵

Amr b. Osman el-Mekkî (öl. 297/910) “Fütüvvet; güzel ahlâktır”.⁶⁹⁶

Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) “Fütüvvet; kimseyi incitmemek ve elde olanı (insanlar için) harcamaktır (el-cûd bi'l-mevcûd)”.⁶⁹⁷

Muhammed b. Ali Tirmizî (öl. 320/932) “Fütüvvet; Rabb'in (rızası) için nefesine hasım olmandır”.⁶⁹⁸

Ebü'l-Hüseyn el-Mâlikî⁶⁹⁹ “Fütüvvet; üstün ahlâk ve iç temizliğidir”.⁷⁰⁰

Ebû Abdullah el-Mukri (öl. 366/976-77) “Fütüvvet; öfke duyduğun kimseye iyi muamele etmen, hoşlanmadığın kişiye cömertçe ihsânda bulunman, kalbinin ısınmadığı kimseyle de iyi geçinmendir”.⁷⁰¹

Yukarıda ismine yer verilenlerden başka; Ahmed b. Hadraveyh (öl. 240/854), Ebû Tûrâb en-Nahşebî (öl. 245/859), Muhammed b. Fazl el-Belhî (öl. 319/931),⁷⁰² Ebü'l-

Zira Ebû Hafs [fütüvvette] Âdem ve onun zürriyetini [insanların hepsini] geçti” demiştir. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe 117-118; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, Tek, 63.

⁶⁹⁴ Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Ateş, 62.

⁶⁹⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 307.

⁶⁹⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 306.

⁶⁹⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 307.

⁶⁹⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 306.

⁶⁹⁹ Vefat tarihi bulunamadı.

⁷⁰⁰ Sülemî, *Fütüvvet*, thk. Ateş, 83.

⁷⁰¹ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 511; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 334.

⁷⁰² Aslen Belhli olup fütüvvet ehlinin önde gelenlerinden Ahmed b. Hadraveyh'in mürididir. Bk. Mehmet Demirci, “Muhammed b. Fazl el-Belhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/529.

Abbas Dîneverî (öl. 340/951), Ebü'l-Hasan Bûşencî (öl. 348/959), Şâh b. Şücâ el-Kirmânî, Ebû Abdullah es-Siczî,⁷⁰³ Ebû Bekir eş Şebihî (öl. 360/971'den önce),⁷⁰⁴ Ebü'l Kâsım el-Mukri' (öl. 378/988-89) gibi sûfîler, Horasan fütüvvet ehlinin ileri gelenleri arasında zikredilen isimlerdir.⁷⁰⁵

Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye* ve *Fütüvvet* eserlerinde isimlerine ve fütüvvet tariflerine yer verdiği sûfîlerin söz konusu ifadelerinden, fütüvvetin yerel nitelikli olmasından ziyade bütün yüce dinî, ahlâkî, insânî ve tasavvufî değerleri kuşatan âlemşümül bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda hakîki fetânın, Hz. Peygamber yolunda nefis putunu kırarak yeryüzünde ahlâk-ı hamîde (fütüvvet), semâda ahlâk-ı mahmûdeye nâil olan kişi olduğunu söylemek mümkündür.

c) Sülemî'ye Göre Fütüvvet

Sülemî'ye göre fütüvvet en genel manasıyla; Yüce Allah'ın, şer'î ahkâmı yerine getirmekle kendilerine ikramlarda bulunduğu seçkin kullarının, sahip olduğu hâllerdir.⁷⁰⁶ Bu tanım gereği Yüce Allah'ın önce peygamberlerinde, ardından insanlar arasından kendisine yakınlık için seçtiği kullarında bir hâl olarak izhâr ettiği fütüvvet; daha açık şekliyle Allah'ın emirlerine uyma, güzel ibadet, her kötülüğü bırakma, zâhiren ve bâtınen, gizli ve açık ahlâkın en güzeline sarılmadır.⁷⁰⁷

Muhammed b. Fazl el-Belhî, "Fütüvvet; emirlerine uyarak Allah'la olan sırrı, halka karşı güzel ahlâk ve iyi geçimle de zahiri korumaktır". Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 216; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 126.

⁷⁰³ "Fütüvvet; başkasını mazur, kendini kusurlu, onları tam, kendini noksan görmek; iyi-kötü bütün insanlara karşı şefkatli olmaktır. Fütüvvetin kemali, insanların seni Allah'tan alıkoymamasıdır". Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 255; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 153.

⁷⁰⁴ "Fütüvvet; güzel ahlâk ve çokça iyilik yapmaktır". Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 506; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 331.

⁷⁰⁵ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 103, 192, 509; Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Tek, 55, 109, 333; Uludağ, "Fütüvvet", 13/259-260.

⁷⁰⁶ Bk. Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Ateş, 8.

⁷⁰⁷ Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Ateş, 11.

Sülemî'ye göre hiçbir hâl ve vakit yoktur ki o hâlin ve vaktin ilzam ettiği bir fütüvvet olmasın. Dolayısıyla fütüvvet, tüm hayat boyunca kişinin Yüce Allah ve Resûlü başta olmak üzere diğer mahlûkatla olan ilişkilerini düzenleyen ahlâkî ilkeler bütünüdür denilebilir.⁷⁰⁸

Müslüman-sûfî bir bireyin, hayatındaki beşerî ilişkilerin bütünü tanzim eden fütüvvet, hem insan ilişkilerinin çeşitliliği hem de telkin ettiği hudutsuz fedakarlık anlayışı düşünüldüğünde, ilkelerini baştan sona saymanın oldukça güç olduğu aşıkardır. Bu sebeple Sülemî, *beş* bölüme ayırdığı fütüvvete dair eserinde; fütüvvetin belli başlı gereklerini Hz. Peygamber,⁷⁰⁹ sahâbe ve evliyâ sözlerine istinad ederek muhtasaran ifade etmekle iktifa eder.⁷¹⁰ Sülemî'nin fütüvvetin gerekleri veya ilkeleri hakkında verdiği bilgilere geçmeden, onun bu gerekleri ortaya koyarken Hz. Muâviye de dahil sahâbeden nakiller yaptığı görülür. Sülemî'nin fütüvvetin gereklerini zikrederken Muâviye b. Ebî Süfyân'ın sözünü kendisine dayanak göstermesi dikkat çekicidir. Fütüvvette Hz. Ali, fetâların reisi kabul edilir.⁷¹¹ Hal böyleyken Hz. Ali ve Hz. Muâviye'nin hayatlarında birbirleriyle çekişmeleri hatta bu çekişmenin taraftarları arasında itikadî hizipleşmeye yol açacak kadar ciddi boyutlara ulaştığı düşünüldüğünde; Sülemî'nin her iki sahâbeyi fütüvvette otorite göstermesi, kendisinin söz konusu hizipleşmeden âzâde olduğunu, sûfî kimliğine yakışır şekilde ayrıştırıcı değil birleştirici bir yaklaşıma sahip olduğunun en açık delili kabul edilebilir.⁷¹²

d) Fütüvvetin Gerekleri⁷¹³

⁷⁰⁸ Bk. Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Ateş, 11-12.

⁷⁰⁹ Sülemî, Hz. Peygamber'den başka, Hz. Dâvûd'un oğlu Hz. Süleyman'a söylediği sözü fütüvvete kaynak olarak gösterir. Bk. Sülemî, *Fütüvve*, thk. Ateş, 92.

⁷¹⁰ Bk. Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Ateş, 12.

⁷¹¹ Bk. Uludağ, "Fütüvvet", 13/260.

⁷¹² Bk. Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Ateş, 78; Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, çev. Ateş, 23, 67, 73.

⁷¹³ Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Ateş, 12-115; Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, çev. Ateş, 24-93.

Sülemî'ye göre fütüvvet gereklerinin kaynağı; Yüce Allah'ın Kur'ân'da bütün insanlara hitap ettiği "*Sen af yolunu tut, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir*"⁷¹⁴; "*Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor*"⁷¹⁵ âyetleri ile Hz. Peygamber'in "Ey insanlar! Selamı çok verin, yemek yedin, akrabayı ziyaret edin, geceleyin herkes uyurken namaz kılın ve selametle cennete girin"⁷¹⁶; "Akrobayı ziyaretten geri durmayın, birbirinize sırt çevirmeyin; Ey Allah'ın kulları, Allah'ın size emrettiği şekilde kardeş olun"⁷¹⁷ sözleridir.⁷¹⁸

Sülemî'nin zikredilen naslar başta olmak üzere; bu nasların Hz. Peygamber, sahâbe ve evliyâ tarafından yapılan şerhlerine dayanarak zikrettiği başlıca fütüvvet gerekleri; sûfînin, Yüce Allah ve diğer sûfîlerle (mürşid, mürid, ihvân) muâşeretinde riayet etmesi gereken fütüvvet gerekleri şeklinde iki başlık altında tasnif edilebilir:

- 1- *Sûfînin Yüce Allah ile Muâşeretinde Gözetmesi Gereken Başlıca Fütüvvet Gerekleri*: Tevbeye sarılmak, sağlam bir irâde ile tevbe ettiği şeye bir daha dönmemeye karar vermek suretiyle tevbeyi güzel yapmak; tevekkül hâline tam anlamıyla sahip olmadan, çalışmaktan geri durup oturmamak; ahvâlinde ve âdâbında kendiyse Rabbi arasındaki inancını düzeltmek; Allah'ın yasaklarına saygı göstermek; sır ve kalb ile Allah'ı gözetmek; Allah ile yahut Resûlü ile veya velîleriyle sohbet etmek; nefsi için doğruluğu istemek, nefsini doğruluk ile uğraştırıp insanların yaptığı işlerle uğraşmaktan alıkoymak; Allah'ın rızık hakkında verdiği garantiye güvenmek; Allah'ın velîlerini severek, Allah'ın sevgisini kendisine çekmeye çalışmak; Allah'a dua ve niyazda bulunurken edebe riayet etmek; nefsi hesaba çekmek, nefsi bilmek, ömrü Allah'a isyanla yitirdiğine esef etmek; dışta ve içte takvâyı korumak; aç kalarak şeytandan sakınmak; Allah'ın verdiği teminata güvenerek rızık vb. hususlarda endişeye düşmemek; O'nun emirlerini yerine getirmekle meşgul olmak; iki dünyadan

⁷¹⁴ el-A'râf 7/199.

⁷¹⁵ en-Nahl 16/90.

⁷¹⁶ İbn Mâce, "İkâmet", 174.

⁷¹⁷ Benzer rivâyetler; Müslim, "Birr", 32; Buhârî, "Edeb", 57; Ebû Dâvûd, "Edeb", 47.

⁷¹⁸ Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Ateş, 112-113.

hiçbir şeyin Allah'tan alıkoymasına izin vermemek; uzuvları korumak, onları amacında kullanarak kalbi düzeltmeye çalışmak; içi zikirle, dışı ibadetle ihya etmek; Allah'ı bilmek ve Allah için eziyete katlanmak; bela gelince şikayet etmemek, gönül hoşluğuyla katlanmak; fakirliğe sarılmak, onunla sevinmek; gerçek kul olabilmek için Allah'tan başka her şeyden azade olmak; herhâlde fakirliğin âdâbına yapışmak; hâline göre ahvâlden bahsetmek, yaşamadığı şeylerden söz etmemek; Mevlâ'ya karşı yaptığı isyanları düşünerek korkuya sarılmak; hâllerini ve nefeslerini korumak, onları zayi etmemek; devamlı tevbe etmek, tevbenin kabul edildiğinden emin olmamak; doğruluğa yapışmak, hallere güvenmemek; ilimde ma'rifet, ma'rifette mükâşefe, mükâşefede müşâhede istemek, bununla beraber kimsenin Allah'ı bilmenin hakikatine eremeyeceğini bilmek; dünya tamahına düşmemek; kendisine geleni kabul etmek, gelmeyen peşine düşmemek; mümkün olduğu kadar kulluk âdâbına sarılmak; her hususta Allah'a baş vurmak, yaratıklara değil yalnız Allah'a güvenmek; güç mücâhedelerin altına girmek; verenin de alanın da Allah olduğunu bilmek; her hâlinde eksik olduğunu bilmek, bulunduğu hâlde nefisinden razı olmamak; dışın ve için âdâbını korumak; şehvetleri terk ederek afetlerden korunmak; tevekkül hususunda sırf Allah'a güvenmek; halvet ve uzleti, halk ile sohbet etmekten üstün görmek; son hâllerin muhkem olması için baştaki hâlleri düzeltmek; Allah ile olan sırra başka bir şeyin karışmasına meydan vermemek; nefsin arzusuna aykırı gitmek; Allah için, Allah'ın yardımı ile ve Allah ile beraber kıyâma durmak; vakit içinde sadece vakte önem vermek; ahlâkta zerafet sahibi olmak; her işi Allah'a havale etmek; kerem⁷¹⁹ sahibi olmak; Allah'tan sağlık istemek, sağlığına şükretmek; kanaat etmek, aza razı olmak; fiilleri ve hâlleri düzeltmek; tevazu⁷²⁰ sahibi olmak; sırrını ve bâtınını dışından çok gözetmek; Allah ile yalnız kaldığı zamanlarda edebe uymak; hâlleri gizlemek; bedeni isyanlardan temizlemek, itaatlerle süslemek; din hususunda cimri, mal hususunda cömert olmak; Başkalarından değil,

⁷¹⁹ Kerem; gelmeye gitmek, vermeyene vermek, kötülük edene iyilik etmektir. Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Ateş, 62.

⁷²⁰ Tevazu; Hakkı kabul etmek, güzel ahlâkın gereğine göre davranmaktır. Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Ateş, 66.

sadece Allah'tan korkmak; Allah'ın hükmüne sabretmek; fütüvvetin ağır yüklerini yüklenmeden, fütüvvet şartlarını yerine getirmeden fetâlar elbisesine bürünmemek; güzel ahlâka sarılmak, düşük ahlâktan sakınmak ve her zaman Allah'ın lütfunu görmek; kulağı kötü söz işitmekten, dili kötü söz konuşmaktan korumak ve zaman bozulduğu sırada uzlete çekilmektir.

- 2- *Sûfnin Diğer Sûfilerle (Mürşid, Mürid, İhvân) İlişkisinde Gözetmesi Gereken Başlıca Fütüvvet Gerekleri:* İhvânla şakalaşmak, onların ihtiyaçlarını karşılamak; kötülüğü iyilikle karşılamak, kabahati cezalandırmamak; ihvânın hatalarını aramaktan vazgeçmek; güvendiği kimsenin evine davetsiz gitmek; önüne getirilen yemekte kusur bulmamak; güzel ahlâk sahibi olmak; ülfet etmek, kaynaşmak; cömert davranmak; ihvânı ve komşuları gözetmek; İkrâm edilen şeyi yerken edebe riayet etmek; günah olmayan hususlarda onları idare etmek; yardım etmek ve uyum sağlamak; kendi ailesinden önce arkadaşlarına şefkat göstermek; malında, dostlarının kendi malları gibi tasarruf etmelerine müsaade etmek; misafiri ve ziyafet vermeyi sevmek;⁷²¹herhâlde doğru olmak; gözü tok ve gönlü geniş olmak; müşfik ve zarif olmak; Allah için sevişmek ve birbirine gidip gelmek; garipleri sevmek ve onların hakkını yerine getirmek; doğru sözlü olmak ve emanete riayet etmek; sâlihlerin elbisesine bürünmeden önce içini düzeltmek; ihvânın sevinci sırasında nafile orucu bozmak; yemeğe onlardan sonra başlamak; güzel geçinmek, eğlenmek, gülüşmek; nefsinin fiillerini düşünmemek ve yaptığı işten karşılık beklememek; Allah'ın velîlerini severek, Allah'ın sevgisini kendisine çekmeye çalışmak; ihvânın kusurlarını örtmek, günahları için Allah'tan mağfiret dilemek; insanların kendisine nasıl

⁷²¹ Fütüvvet âdâbından biri de şudur: Bir misafir geldiğinde ilk iş ona yatacak yer ayarlayıp misafirperverlik göstermeli, ardından yemek ikram etmeli sonra güler yüzle güzel söz söylemelidir. İbrahim (a.s.), selamdan sonra hemen misafirlerine yemek getirdi, Yüce Allah buyurdu: “*Andolsun, elçilerimiz (melekler), İbrahim'e müjde getirip ‘Selam sana’ dediler. O, ‘Size de selam’ dedi ve kızartılmış bir buzağı getirmekte gecikmedi*”. Hûd 11/69. Hazırda ne varsa misafire onu getirmelidir. Sülemî, “el-Mukaddime fi’t-tasavvuf”, thk. Hüseyin Emîn, *Mecmûa-i Ebi Abdîrrahman es-Sülemî*, nşr. Nasrullah Pûrcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1372/1993), 2/495.

muamele yapmalarını istiyorsa onlara öyle muamele yapmak; sevdiği kimseye, hoşla giden ve gitmeyen hususlarda muhalif olmamak; gücü yeterken affetmek; başkalarının kusurlarını bırakıp kendi kusurlarıyla meşgul olmak; dostları bağışlamak, onları azarlamamak; halka güzel zan beslemek, onlara saygıyı muhafaza etmek; ihvâna nasihat etmek, o nasihatlerden kendi içinde hisse almak; hikmet ehli olanların sözlerini anlamasa da kabul etmek; şefkatli olmak, kardeşlerini nefesine tercih etmek; efendisine yaptığı hizmetten sevinç duymak; kendisini ilgilendiren şeylerle uğraşmak; iyilerle sohbet edip şerhlerle sohbet etmekten kaçınmak; kusurlarına bakarak bir mürîde yüz çevirmemek, iyilikleri sebebiyle bir yabancıya teveccüh göstermemek; ihvânla muâşeret esnasında rahat davranmak; zikredenlere tevazu göstermek, nasihat edenlerden hakkı kabul etmek; fakiri hiçbir sebeple zenginin hizmetinde kullanmamak; ihvânın rahatını kendi rahatına tercih edip onların zahmetini çekmek; tevazu sahibi olmak ve ihvâna karşı kibirlenmemek; başlanılan iyiliği tamamlamak; hiçbir kimseyi azarlamamak; sâdıkların, gerek kendilerinden gerek şeyhlerinden haber verdikleri hususlarda onlara muhalefet etmemek, sözlerini tasdik etmek; ihvânın cefasını iyilikle ve özür dileyerek kabul etmek; sohbet âdâbına güzelce riayet etmek; arkadaşların, dostların açtığı sırları saklamak, onlara hıyanet etmemek; kendini beğenme duygusunu içinden çıkarmak; dostları özür dileme zorunda bırakmamak; hasetten kaçınmak; itaat edenlere de isyan edenlere de şefkat etmek; ihvânı unutmamak, ihtiyaçlarını görmeye koşmak; onları görünce sevinmek; iyiliği istenmeden yapmak; alçak karakterli (sefi) olana hilm, kötülük edene af ile davranmak; gazaptan son derece kaçınmak; iyiliği başkalarında, kötülüğü kendi nefsinde görmek; içinde, dışında, yanında ve arkasında daima ihvâna karşı samimi olmak; dinî hususlarda kendinden üstün ile, dünya işlerinde kendinden aşağı ile sohbet etmek; ihvana, akrabandan daha çok şefkat beslemek; büyüklere ve misafirlere gönül hoşluğu ile hizmet etmek; iyiliği devam ettirmek, yardımları sürdürmek; dostların yerilmesini dinlememek; iyiliği sayıp dökmek ve herkese ikram etmektir.

Sülemî'nin, yukarıda iki başlık altında tasnif ettiğimiz fütüvvetin gereklerine dair yazdığı *Kitâbü'l-Fütüvve adlı eseri*; kendisinden sonra aynı konuya dair yazılan eser

ve risâlelere, bilinen en eski ana kaynak olma özelliğine sahiptir.⁷²² Nitekim Sülemî'den hemen sonra Kuşeyrî *er-Risâle* eserinde fütüvvet adıyla açtığı başlık altında, Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî⁷²³ ve daha sonra Sühreverdî⁷²⁴ fütüvvet hakkında yazdıkları eserlerde, Sülemî'nin eserinden istifade ederler.⁷²⁵

3.5.7. Sülemî ve Melâmetiyye Hakkında Değerlendirme

Sülemî'nin ifadesiyle Melâmetîlik; “Hakk’ı güzel müşâhedeyle kalbi korumak; halka güzel edep göstererek vakti korumak; gerekmediği müddetçe bütün hâllerini gizlemek ve nefse her türlü amel ve hâllerinde hasım olmak”⁷²⁶ esasları etrafında gelişen bir tasavvuf anlayışıdır. Melâmetîlik hakkındaki mevcut en eski kaynaklara göre Horasan

⁷²² Sülemî'nin muâsırı sûfiler; Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî (öl. 378/988) *el-Lüm'a*, Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî (öl. 380/990) *et-Taarruf* ve Ebû Tâlib el-Mekkî *Kütü'l-kulûb* eserinde fütüvvet konusuna yer vermemişlerdir.

⁷²³ Konuyla ilgili bir çalışma; Sezai Küçük, “Abdullah Ensârî el-Herevî'nin Tasavvufî Fütüvvet Risâlesi: “Kitâbü'l-Fütüvvet””, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 137-166.

⁷²⁴ Sühreverdî'nin *Fütüvvetnâmesi*, Murtazâ Savvâf ve Henry Corbin tarafından *Resâil-i Civânmerdân* içinde neşredilmiştir (İran 1353/1973, 89-166). Bk. Hasan Kamil Yılmaz, “Şehâbeddin Sühreverdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/42.

⁷²⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, “İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11/1-4 (1949-1950), 112-114. Abdülbaki Gölpınarlı, fütüvvet hakkında yazılan altı risâlenin neşr ve tercemesini ek olarak verdiği mezkur çalışmasında; bahis konusu eserlere nazaran fütüvvet hakkında yazılan kaynak eserlerin şeceresini verir. Gölpınarlı, Sülemî'nin *Kitâbü'l-Fütüvvet*'sinin “şimdilik” bilinen en eski kaynak olduğunu belirterek söz konusu eserlerin şeceresine dair yaptığı analizde, Sülemî'den daha önce yazılan bir eserin kaydına yer vermez. Bu itibarla fütüvvete dair altı eserin kaynağını gösterdiği şemada, Sülemî'nin *Kitâbü'l-Fütüvvet*'si ana çatıyı oluşturduğundan diğer eserlerin ya doğrudan ya da dolaylı olarak Sülemî'den istifade ile yazıldığı müşahede edilir. Buradan hareketle Sülemî'nin *Fütüvvet*'sinin, fütüvvetin esaslarını ayrıntılarıyla ele alan “bilinen en eski müstakil eser” olma özelliği ile ana kaynak olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bk. Gölpınarlı, “İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları”, 112-114.

⁷²⁶ Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, 2/426-427.

bölgesindeki tasavvufî anlayışla özdeşleşen Melâmetîliğin, İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan sûfiler arasında seyahatlerle gerçekleşen interaktif ortamın varlığı düşünüldüğünde, bu bölgeyle sınırlı kalamayacağı aşıkardır. Örneğin Mısır’da dünyaya gelen ve çeşitli seyahatlerinin ardından Mısır’a dönerek orada vefat eden Zünnûn el-Mısırî (öl. 245/859 [?]), “Ma‘rifet konusunda sakın iddia sahibi olma, zühdü meslek edinme ve ibadetin zâhiriyle yetinme”⁷²⁷ sözüyle, melâmet anlayışına vücûd veren esaslara dikkat çeker. Zünnûn’un söz konusu telkininde; Horasan sûfilerinden Fudayl b. İyâz ile Ahmed b. Hadraveyh el-Belhî’nin hanımı Fâtıma en-Nîsâbü’rî’nin (öl. 223/838) tesiri olduğunu söylemek gerekir.⁷²⁸ Diğer yandan Bağdat sûfilerinin öncülerinden Serî es-Sakatî (öl. 251/865), tasavvufun manası bağlamında dile getirdiği “Sûfnin kerametlere sahip oluşu, Allah’ın mahremiyet sırlarını ifşa etmesine yol açmaz”⁷²⁹ ifadesiyle, melâmetî anlayıştaki eminlik vasfına dikkat çeker. Binâenaleyh hicrî üçüncü asrın biri Mısır’da diğeri Bağdat’taki iki önemli sûfî temsilcisinin zikredilen bu sözleri, Melâmetîliğin belli bir bölgeye hasredilemeyecek derecede derin bir anlayışın tezahürü olduğunu gözler önüne serer.⁷³⁰

⁷²⁷ Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 17-18; Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, çev. Tek, 7.

⁷²⁸ Necdet Tosun, “Zünnûn el-Mısırî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/575.

⁷²⁹ Serî es-Sakatî’nin “tasavvuf nedir” sorusuna verdiği tam karşılık şöyledir: “Tasavvuf üç manayı içinde barındıran bir isimdir: Ma‘rifet nuru vera‘ nurunu söndürmez; şeriat ilmine uygun olmayan bâtın ilminden bahsedilmez; Allah’tan gelen ikramlar O’nun sır perdelerini yırtmaya sebebiyet vermez”. Bk. Sülemî, “Kitâbü Mehâsini’t-tasavvuf”, 3/134; Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Uludağ, 100. Serî es-Sakatî’nin zikredilen tasavvuf tarifindeki üçüncü mana, cümlelerin siyakı düşünüldüğünde “Allah’ın sûfî kuluna bahşettiği ikramlar onu, Allah’ın harâm kıldığı şeyleri yapmaya sevketmemelidir” şeklinde de terceme edilebilir. Serî es-Sakatî’de görülen melâmet temayülü için bk. Hamide Ulupınar, “Serî es-Sekatî: Hayatı ve Bazı Tasavvufî Görüşler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014), 272, 277, 278.

⁷³⁰ Bir örnek de Şam ehlinde Ebû Süleyman ed-Dârânî’nin (öl. 215/830), tasavvuf için yaptığı tarif verilebilir: “Tasavvuf, Hakk’dan başkasının bilmediği amellerin sûfî üzerinde cereyan etmesi ve sadece Allah’ın bildiği bir hâl üzerinde sürekli Hakk ile beraber olmaktır”. Bk. Ethem Cebecioğlu, “Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 389.

Sülemî'nin *Risâletü'l-Melâmetiyye*'de ortaya koyduğu bilgilerden, söz konusu zaman diliminde melâmet yolunun pîrlerinin temel ilkelerde müşterek olmakla birlikte müridleri terbiyede farklı tarzlar geliştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Hafs teşvik amacıyla amel ve mücâhedeye değer atfederken; Hamdûn el-Kassâr amelin kusurdan hâlî olamayacağını belirterek onu müridin gözünde değersizleştirir. Bunlara mukabil Ebû Osman el-Hîrî, hocası Ebû Hafs el-Haddâd ile Hamdûn el-Kassâr'ın arasında siyak-sibak ilişkisi kurarak iki yaklaşımı telif eder.⁷³¹ Bu örnek; Melâmetiyye'de yeknesak bir irşâd yönteminin olmadığını, şeyhler tarafından farklı üslûb ve yöntemlerin geliştirildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Buraya kadar gelinen noktada şunu söylemek gerekir; menşei itibariyle her ne kadar Nişâbur şehri ile mümeyyiz olsa da, tasavvufî irşâd yöntemi olarak İslâm coğrafyasının Doğu'dan Batı'ya çeşitli bölgelerinde önde gelen sûfîleri tarafından temel prensipleri ortaya koyulan Melâmetîlik; Sülemî için, ma'rifetullahtan daha ileri bir seviye olarak belirttiği cem'ü'l-cem' ve kurbet halini yaşayan bir melâmetînin, bu hâlini korumaya yönelik geliştirilen esasların yekûnünü barındıran tasavvufî bir anlayış ve yaşayış üslûbudur.⁷³² Bu anlayışın hicrî ikinci asırdan itibaren Sülemî'ye kadar gelen başlıca sözcüleri sırasıyla; Abdullah b. Mübârek, Bâyezîd-i Bistâmî, Hamdûn el-Kassâr, Ebû Hafs el-Haddâd ve Ebû Osman el-Hîrî olmuştur. Sülemî, dedesi Ebû Amr İsmail b. Nüceyd vasıtasıyla Ebû Osman el-Hîrî'den devraldığı Melâmetîlik mirasını, kendisinden önce kimsenin yapmadığı veya yapamadığı şekliyle yazılı hale getirmiş ve bu sayede hâlden hâle sirayet eden bir anlayışın, satırdan satıra iz'ânlara geçmesini sağlamıştır.

Sülemî'nin daha önce isimleri zikredilen melâmetî şeyhlerin temel prensipleri etrafında ortaya koyduğu Melâmetîliğin üç ana esası vardır: Edebe riayet; nefisle her daim mücadele ve hâllerin gizliliği. Edebe riayet esasının ana hatlarını ortaya koyan ve bu esasın beslediği fütüvvet ahlâkının -ki Sülemî'nin ifadesiyle fütüvvet hâlinin-pîri kabul edilen Ebû Hafs; nefsin kusurları üzerinde ehemmiyetle duran ve onun ıslâhı

⁷³¹ Bk. Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/419; Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", çev. Öztürk, 70.

⁷³² Bk. Sülemî, "Kitâbü Beyânî's-şer'îati ve'l-hakîkatî", 3/399; Sülemî, "Risâletü'l-Melâmetiyye", 2/402-403.

konusunda kesin kararlılık gösteren Hamdûn el-Kassâr ve her iki ismin esaslarını telif eden Ebû Osman, Sülemî'nin Melâmetîlik anlayışının teşekkülünde rol oynayan başlıca şeyhlerdir.

Sülemî'nin Melâmetîlik hakkında verdiği bütün bilgiler söz konusu üç esasa irca edildiğinde, onun bütün eserlerini Melâmetîliği ortaya koymak için yazdığını söylemek pekâlâ mümkündür. Sülemî, Melâmetîlik'te edep vazgeçilmez bir esas olduğu için eserlerinin yarısına yakınına yakınına “âdâb” ve nefisle mücadele kaçınılmaz bir husus olduğundan, bu mücadeleyi etkili ve başarılı kılacak “nefsin kusurları ve tedavi yolları”nı ortaya koyan kitaplar yazmıştır. Nefisle mücadelenin ve âdâbın tabii bir neticesi olan “fütüvvet” ise Sülemî'nin alanında ilk kabul edilen bir diğer eser başlığıdır. Bu itibarla Sülemî için, kendisine kadar tevarüs eden Melâmetîlik birikimini kendisinden sonraki asırlara tevdi eden ve tevdi etmekle kalmayıp Melâmetîliğin tasavvuf içinde sûfiyyeden daha üst bir makâm ve hâl olduğunu tahkim eden bir melâmetî olduğu söylenebilir.

Melâmetîliğin ilim, edep, hâl ve makâm bakımından çeşitli yönlerini, yazdığı bütün eserlerde ilk olma payesiyle⁷³³ şerh eden Sülemî'den sonra Melâmetîlik, her nedense müridi Kuşeyrî'nin *Risâle*'sinde yer almaz.⁷³⁴ Buna karşılık Kuşeyrî ile aynı yıllarda yaşayan Gazneli müellif-sûfî Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*'da Melâmetîliğe dair bir başlık açar. Bu başlık altında yer alan bilgilere göre; tasavvufta her şeyde olduğu gibi Melâmetîliğin de örneği Hz. Peygamber'dir. Hz. Peygamber'den sonra Hz. Osman melâmet konusunda örnek gösterilen bir sahabî olarak zikredilir. Ebû Hanife, İbrahim

⁷³³ Serrâc *el-Lûm 'a*'da, Kelâbâzî *et-Taarruf*'da, Ebû Tâlib el-Mekkî *Kûtü'l-kulûb*'da melâmet konusuna yer vermemiştir.

⁷³⁴ Süleyman Uludağ'ın terceme ettiği Kuşeyrî *Risâle*'deki melâmet bahsi, Hücvîrî ile aynıdır. Halbuki Kuşeyrî'nin *Risâle* eserinin tahkikinde “Melâmetiyye” konusu yoktur. Süleyman Uludağ'ın, tercemesini yine kendisinin yaptığı Hücvîrî'deki melâmet bahsini, Kuşeyrî'nin *Risâle* tercemesine sehven derc ettiği anlaşılmaktadır. Bk. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmûd - Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Dârü's-Şa'b, 1409/1989), 390-398, 639 <https://archive.org/details/risala-qushayriyya/page/n617/mode/2up> (Erişim: 4 Temmuz 2022); Kuşeyrî, *er-Risâle* (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi), çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 312-320; krş. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 68-78; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 121-128.

b. Edhem ve Bâyezîd-i Bistâmî hayatlarında Melâmetîliğin izlerinin görüldüğü diğer kişilerdir.⁷³⁵ Tasavvufta Melâmetîliği yayan, onun mahiyet ve hakîkati hakkında birçok sözü bulunan sûfî Hamdûn el-Kassâr'dır.⁷³⁶

Hücvîrî'nin Melâmetîlik hakkında verdiği bilgiler, konunun sadece tarihsel boyutuyla ilgili değildir. Ona göre melâmet, hakîkî mahabbet yoludur ve bu yol bütün yaratılmışlar içinde sadece Hz. Peygamber (s.a.v.) ümmetinin seçkinlerine has kılınmıştır.⁷³⁷ Hücvîrî'nin belirttiğine göre melâmet, sûfinin Allah'a yakınlık derecesine ulaşması neticesinde Yüce Allah'ın, "gayretullahı" gereği kulu ile arasındaki bu yakınlık bağını muhafaza için onu hem insanların hem de kendi nefsinin levmine (kınamasına) maruz bırakmasıdır.⁷³⁸ Hücvîrî, ehl-i melâmetin nasıl ve niçin melâmet vasfını kazandığını belirten bu sözlerine ilaveten, onları istikamet, kasd ve terk yolunu tutmaları cihetiyle üç tabakaya ayırır. Hücvîrî, bu üç sınıf içinde şer'î emirlerde istikamet göstererek melâmet sahibi olanları makbul; şer'î ölçüleri terk ederek melâmet iddia edenleri merdud addeder.⁷³⁹ Hücvîrî'nin ehl-i melâmete dair bu

⁷³⁵ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 71-72; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 121-128.

⁷³⁶ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 73-74; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 125.

⁷³⁷ Bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 68; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 126-127.

⁷³⁸ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 68-69; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 121-123.

⁷³⁹ Hücvîrî, ehl-i melâmetin kimler olduğu şeklindeki söz konusu beyanlarını, onları üç sınıfa ayırarak ortaya koyduğu vasıflarla daha detaylı hale getirir. Hücvîrî'nin belirttiğine göre melâmetin üç tipik şekli vardır: İstikamet, kasd ve terk. Bunlardan en efdal olanı istikamet düsturu üzere şer'î emirleri yerine getiren ve bu emirleri yerine getirirken halkın kendisini kınadığı ve bu kınamaya aldırmayan kişilerdir. Kasd üzere olanlar ise yaptıkları ibadetler ile halkın itibarından hoşlanan fakat halkın itibarından kalbini uzaklaştırmak için onların kerih gördüğü fakat şer'an sakıncalı olmayan ameller işleyerek halkın gözünden düşen kişilerdir. Terk yolunu tutanlar ise şer'an caiz olmayan işler yaparak halkın kınamasına maruz kalanlardır. Bunlardan en makbul olanı istikamet üzere olan, merdud olanı ise terk üzere yapılan melâmet şeklidir. Terk üzere yapılan melâmet şekli Hücvîrî'nin zamanında bir hayli

beyânâtı, Sülemî'nin melâmetîleri tavsif eden sözleriyle benzer özellikler taşımakla birlikte hem kendisinin hem de Sülemî'nin Melâmetîliğe dair yazdıklarının, makbul ve merdud melâmetîleri birbirinden ayırmaya yönelik bir amaç taşıdığını işaret eder gibidir.

Kendi adına nisbet edilen Sühreverdîye tarîkatının kurucusu, hicrî yedinci asır sûfilerinden Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî (öl. 632/1234) tasavvufî birçok mesele ve mevzuyla ele aldığı *Avârifü'l-maârif* adlı eserinde; Melâmetîyye ve melâmetîlere dair bilgi verirken konuyu ihlâs kavramı çerçevesinde izah etmeye çalışır. Çünkü bir melâmetîyi melâmetî yapan temel özellik, Cenâb-ı Allah ile arasında sır mahiyetinde kabul edilen ihlâsın ağıyardan korunmasıdır. Bu vecihle Sühreverdî'ye göre ihlâsın iki tezahür şekli vardır: Birincisi amelleri sadece Allah rızası için yapmak; diğeri niyetindeki ihlâsı dahi görmemektir. Ona göre bunlardan ilki melâmetînin; ikincisi ise Yüce Allah'tan başka her şeyden fânî olan sûfinin hâlidir. Sühreverdî'nin belirttiğine göre; bir melâmetînin, ihlâsını muhafazada başkalarının kendi hâline vakıf olacağı endişesiyle amellerini ve hâlini onlardan gizlemesi; bir diğere ifadeyle ağıyarı görüp fenâ haline ulaşamaması, onu sûfiden daha aşağı dereceye indirir. Bu itibarla sûfinin ihlâsı, melâmetîye göre daha tam ve üstündür.⁷⁴⁰ Sühreverdî bu izahıyla, Sülemî'nin sûfî ve melâmetîye dair yaptığı açıklamaların tam tersini yapar. Zira Sülemî'ye göre melâmetî, Allah'a yakınlık hâlinin (cem'ü'l-cem', kurbet ve vuslat) bir gereği olarak ilim ve makâm bakımından sûfiden daha üstündür. Onun, Allah ile arasındaki bu yakınlık bağını/ihlâsını korumaya yönelik yaptığı şer'an caiz görülen her hâl ve hareket, söz konusu yüksek ilim ve hâlinin hem gereği hem neticesidir.

Sühreverdî'nin, sûfîyi melâmetîden üstün görmesine dayanak olarak gösterdiği; melâmetînin nefsinin ve insanları dikkate alarak iyi amellerini gizlemesi, kötü yönlerini ise izhar etme ameliyesinin, kendisini Hakk'tan başkasını görmeme anlamı verdiği tevhide ulaştırılamayacağı şeklindeki yaklaşımı, hicrî 9. asır Nîşâburlu Nakşî şeyhlerinden Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492) tarafından kabul görmüştür. Câmî,

çoktur. Hücvârî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 70-71; Hücvârî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 123-125.

⁷⁴⁰ Bk. Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, thk. Semîr Şems (Beyrut: Dârü Sâdır, 1431/2010), 63-64; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Gerçek Tasavvuf), çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016), 108-111.

Nefehâtü'l-üns eserinde yer verdiği konu hakkında açıklamalarda bulunurken; Sühreverdî'nin mezkur konuya getirdiği gerekçeye katılarak sûfinin bizzat Cenâb-ı Hakk tarafından ihlâslı kılındığı (muhles), melâmetînin ise ihlâslı olmaya çabaladığını belirtir.⁷⁴¹

Yine hicrî yedinci asrın önde gelen sûfilerinden “şeyh-i ekber” ünvanıyla anılan Muhyiddin İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240), *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* eserinde; kendileri için “ricâlullah” tabirini kullandığı, nefislerini Allah'a adayan kimseleri üç gruba ayırır: Zâhidler, sûfiler ve melâmetîler.⁷⁴² Zâhidler, içlerini ve dışlarını Yüce Allah'ın kınadığı her türlü sıfattan temizleyip övdüğü vasıflarla tezyin eden ve bununla yetinen kimselerdir. Sûfiler ise zâhidlerden daha üstün, melâmetîlerden daha aşağı bir mertebededir. Onlar, zâhidlerin yaptığını yapmakla birlikte bununla iktifa etmeyerek daha yüce hâl, makâm, keşif ve sırlara nâil olma gayreti gösterirler. Yüce Allah onlara ikramda bulunduğunda bu ikramları halk arasında izhâr etmekten çekinmez ve bununla övünürler. Kendilerini Allah'a adayan ricâlullaha karşı önderlik iddiasında bulunurlar. Melâmetîlere gelince; onlar hâl, makâm ve ilimleri bakımından sûfilerden daha üstündür. Âlemde Hakk'tan başka bir varlık görmedikleri için sadece O'na “muhtaç/fakir” tırlar ve bütün iş, oluş ve fiilleri O'dan görürler.⁷⁴³ Melâmetîler, Yüce Allah'ın kendilerine mertebelerden ve o mertebelere ait hâllerden haber verdiği seçkin kimselerdir. İnsanlar arasında fütüvvet ve ahlâk makâmına sahip olanlar onlardır. Bulundukları mertebenin yüceliğinden dolayı, insanların onları ilâh yerine koyma tehlikesine karşı, kendilerini halktan gizlerler. Tanınmalarına, halk arasında itibar görmelerine sebebiyet verecek her türlü ibadet, söz ve davranıştan sakınırlar. Onlar

⁷⁴¹ Bk. Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, tsh. Mehdî Tevhîdîpûr, 9-10.

⁷⁴² İbnü'l-Arabî, tasavvuf ehlini genelde ârif ve melâmet ehli olarak ikiye ayırır. Onun ârif ile sûfiyi kastetmiş olabileceği düşünülebilir. Bk. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (Beyrut: Dârü Sâdır, [t.y.]), 3/34-35; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 7/263, 281.

⁷⁴³ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* eserinde melâmetîlerin makâmalarını gizlediklerini, Kur'an ve eşyaya baktıklarında Cenâb-ı Hakk'ın cemâlinden başka hiçbir şeyi görmediklerini belirtir. Bk. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (Beyrut: Dârü Sâdır, [t.y.]), 3/35; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 7/80.

gibi yer, giyer ve sokaklarda dolaşırlar. Melâmetî olmanın ilk seviyesi Allah karşısında nefsinin kınamak; ileri seviyesi ise Allah ile arasındaki hali gizlemektir.⁷⁴⁴

İbnü'l-Arabî'nin sûfî ve melâmetîyi birbirinden tefrik eden ve melâmetînin sûfiden üstün olduğunu beyan eden bu sözleri, tam olarak Sülemî'nin ifadelerinin genel bir özetidir. Bu itibarla İbnü'l-Arabî'nin ehl-i melâmet hakkındaki sözleri nazar-ı dikkate alındığında onun, Sülemî ile ilk defa satırlarda tedevvün eden bu anlayışın hicrî yedinci asırdaki etkili ve muteber bir sözcüsü olduğu söylenebilir. Bir başka ifadeyle İbnü'l-Arabî, hicrî dördüncü asırda Sülemî'nin taşıdığı melâmet bayrağını hicrî yedinci asırda aslını ve esasını -Sühreverdî'nin aksine- tağyir ve tebdil etmeden sıdk ile taşımıştır. Binâenaleyh İbnü'l-Arabî'nin söz konusu melâmet anlayışını ilk olarak kendisiyle başlatan veya Sülemî ile bir ilgisinin olmadığını söyleyen araştırmacıların, tarihî kaynaklarda karşılığı olmayan hakîkatten uzak bir iddiada bulundukları aşîkardır.⁷⁴⁵

İbnü'l-Arabî, kendi zamanındaki ehl-i melâmet arasında Abdülkâdir-i Geylânî'nin (öl. 561/1165-66) ismini zikreder.⁷⁴⁶ Bağdat'ta yaptığı vaazlarla büyük bir dinleyici kitlesine sahip olan, ömrünün yirmi beş yılını inziva ile geçiren Kâdiriyye tarîkatının kurucu pîri Geylânî'ye⁷⁴⁷ göre Allah'a vâsıl olmak isteyen kişi önce yaratılmışlardan sonra nefsinin hevâ ve heveslerinden ardından da irâde ve temennilerinden uzaklaşması gerekir. Tüm bunları yerine getirdiğinde yani kendi irâdesinde fânî olup Hakk'ın irâdesi ile bâkî kaldığında, Allah'ın muradı olur ve abdallık makâmına ulaşır.⁷⁴⁸ Geylânî'nin velâyet yolunun aşamaları hakkında ana hatlarıyla verdiği bu

⁷⁴⁴ Bk. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (Beyrut: Dârü Sâdır, [t.y.]), 3/34-36; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 11/33-37.

⁷⁴⁵ Bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), 18-19; Nihat Azamat, "Melâmet", 29/25.

⁷⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 11/33.

⁷⁴⁷ Bk. Abdülkâdir-i Geylânî, *Fütûhu'l-gayb* (Sırlı Âlemlere Keşifler), çev. Osman Güman (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013), 4.

⁷⁴⁸ Bk. Abdülkâdir-i Geylânî, *Fütûhu'l-gayb*, çev. Osman Güman, 140-144.

bilgiler, Sülemî ile benzer özelliklere sahiptir.⁷⁴⁹ Bu cihetle bakıldığında İbnü'l-Arabî'nin melâmetî olduğunu haber verdiği Abdülkâdir-i Geylânî'de, Sülemî'nin izlerini görmek mümkündür.

İbnü'l-Arabî'den sonra, daha önce münferit şahıslar ve eserleri üzerinden ifade imkanı bulan tasavvuf, tarîkatlerin usûl ve erkanları müvacehesinde tanınır ve bilinir olmuştur. Tarîkatler arasında dünya coğrafyası üzerinde sosyal ve siyasî alanlardaki nüfuzuyla birlikte en çok müntesibi olan tarîkatlerden biri Nakşbendîlik'dir.⁷⁵⁰ Nakşbendîlik'te Hâcegân ekolünün pîri kabul edilen Abdülhâlik Gucdüvânî (öl. 575/1179 veya h. 615, 616 veya 617),⁷⁵¹ söz konusu tarîkate kendisinden önce ifa edilen cehrî zikir yerine *hafî zikri*; halvet yerine *halvet der encümen* esasını getirir.⁷⁵² Nakşbendî tarîkatinin temel esaslarını oluşturan *Kelimât-ı Kudsiyye*⁷⁵³ adı verilen sekiz esastan -ki bu daha sonra on bire çıkarılmıştır- biri olan halvet der encümen; zâhirde halk, bâtında Hakk ile olmak anlamına gelir. Gucdüvânî ile birlikte Nakşbendî

⁷⁴⁹ Bk. Sülemî, “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”, 3/80; Sülemî, “Kitâbü Sülûki’l-ârifin”, 3/578-579.

⁷⁵⁰ Geniş bilgi için bk. Hamid Algar, *Nakşibendîlik*, çev. Cüneyd Köksal vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013).

⁷⁵¹ Hamid Algar, “Gucdüvânî, Abdülhâlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/169-171; Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 45-46, 51.

⁷⁵² Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend*, 45; Hatice Gargu, *Mevlânâ Hâce Naîmullah Behrâyiçî'nin Ma'mûlât-ı Mazhariyye İsimli Eserinin Transkripsiyon ve Tahlili* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 2.

⁷⁵³ Nakşbendîlik'te ilk olarak sekiz daha sonra on bire çıkarılan esaslar şunlardır: Vukûf-ı kalbî, vukûf-ı adedî, vukûf-ı zamânî, hûş der-dem, nazar ber kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd-kerd, bâz-geşt, nigâh-dâşt, yâd-dâşt. Bk. Şeyh Muhammed Abdullah el-Hânî, *el-Behrâyiçî's-seniyye* (Kahire: el-Matbaatü'l-Yemeniyye, 1319/1901), 50-56; Naîmullah Behrâyiçî, *Ma'mûlât-ı Mazhariyye*, çev. Bilinmiyor, Yazma Eser (Bulunduğu yer: Şahsî Kütüphane), vr. 41a-43b; krş. Hatice Gargu, *Mevlânâ Hâce Naîmullah Behrâyiçî'nin Ma'mûlât-ı Mazhariyye İsimli Eserinin Transkripsiyon ve Tahlili*, 93.

şeyhlerinin “*Halvette şöhrət, şöhrətte âfet vardır*”⁷⁵⁴ halvet yerine halvet der encümen esasını ve yine aynı gerekçeye dayalı olduğu kuvvetle muhtemel olan cehrî zikir yerine hafî zikri benimsemeleri,⁷⁵⁵ söz konusu iki esasın kurucusu gösterilen Gucdüvânî’nin irşâd faaliyetlerini sürdürdüğü Mâverâünnehir ve Buhara bölgesiyle alakalı bir gelişme olduğu düşünülebilir. Diğer bir ifadeyle halvet der encümen ve hafî zikrin, Mâverâünnehir ve Buhara bölgesinin aşına olduğu melâmet anlayışından esinlenerek ortaya koyulan esaslar olduğunu söylemek, hakîkatten vareste olmasa gerektir.

Celvetiyye tarîkatının ismini kendisinden aldığı, halvetin zıddı olarak halkın arasında bulunmak anlamında kullanılan “celvet” esası,⁷⁵⁶ Sülemî’nin beyan ettiği Melâmetîliğin bir izdüşümü olarak değerlendirilebilir.

Melâmet anlayışının tezahürleri genel itibariyle Kübreviyye ve Mevleviyye tarîkatlerinde gözle görülür derecede olmakla birlikte,⁷⁵⁷ özellikle Bayrâmiyye ve Nakşbendiyye’de bir kola adını verecek kadar etkili olmuştur. Nitekim melâmet tarihini üç devreye ayıran tarihçiler, Sülemî’nin söz konusu eserinde konu edilen dönemi birinci; Bayrâmiyye tarîkatının kurucu pîri Hacı Bayrâm-ı Velî’nin (öl. 833/1430) halifelerinden Ömer Dede Sikkînî (öl. 880/1475) ile anılan Bayrâmî-Melâmîliğini ikinci; Nakşbendiyye-Müceddidiyye’ye bağlı Muhammed Nûrî’l-Arabî’nin (1813-1888) Nakşbendiyye-Melâmîliğini üçüncü devre olarak belirtir.⁷⁵⁸

⁷⁵⁴ Hatice Gargu, *Mevlânâ Hâce Naîmullah Behrâyiçî’nin Ma’mûlât-ı Mazhariyye İsimli Eserinin Transkripsiyon ve Tahlîli*, 28.

⁷⁵⁵ Sülemî’ye göre hafî zikrin cehrî zikirden üstün olduğuna dair bk. Sülemî, “Mes’eletü sıfâtî’z-zâkirîn ve’l-mütefekkirîn”, 2/448.

⁷⁵⁶ Hasan Kamil Yılmaz, *300 Soruda Tasavvufî Hayat* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1435/2014), 72.

⁷⁵⁷ Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, 394-395; DİA, “Melâmiyye”, 29/29-35.

⁷⁵⁸ Kaynaklar bu bilginin ilk olarak Harîrîzâde’nin (öl. 1882) *Tibyânü vesâilî’l-hakâik* eserinde yer aldığını haber verir. Süleymâniye Yazma Eserler Kütüphanesi’nde (İbrâhim Efendi [Fâtih], nr. 430-432) 3 cilt tek nüsha halinde bulunan eserin İsam’da fotokopi baskısına ulaşılmış fakat yazının oldukça zor okunması sebebiyle diğer kaynakların dipnotta gösterilmesi uygun bulunmuştur. Bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler* (İstanbul:

Yirminci yüzyılda Melâmetîlik konusunda yaptığı analizlerle isminden sıkça bahsedilen bununla birlikte İbnü'l-Arabî üzerine yaptığı araştırmalarıyla da bilinen Mısırlı profesör Ebü'l-Alâ Affî (öl. 1966), konu ile ilgili bir makalesinde; Melâmetîlik'teki nazarî temelin kötümserlik düşüncesine dayandığını, bu itibarla nefsin ve nefse ait her söz ve fiilin kötü olarak addedildiğini belirtir.⁷⁵⁹ Affî iddiasını serdederken, Melâmetîliğe ait olduğunu söylediği bu temel özelliğin İslâmî değil, İran'daki Zerdüştlük ve Mecûsîlik ile irtibatlı olduğunu ileri sürer.⁷⁶⁰ Affî'nin bu iddiasını, öğretim hayatında kendilerinden istifade ettiği İran'ın kültür ve edebî hayatı hakkında alanında oldukça önemli görülen *A Literary History of Persia* adlı eseriyle bilinen E. G. Browne ile tasavvufun Hristiyanlık, Yeni Eflâtunculuk, Gnostisizm ve Budizm ile etkileşimini ele alan R. A. Nicholson gibi İngiliz oryantalistlerin etkisinde kalarak söylediği kanaatindeyiz.⁷⁶¹ Zira o, bir yerde melâmetîler için, dünyanın zemmedilmesi (kötülenmesi) yasaktır derken⁷⁶² başka bir yerde Ebû Osman el-Hîrî'ye atfettiği âlemin kötü olduğu düşüncesine sahip oluşlarını belirtmesi,⁷⁶³ birbiriyle

Devlet Matbaası, 1931), 1, 31 ,229; Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, 245-254; DİA, "Melâmiyye", 29/25.

⁷⁵⁹ Affî, "Melâmîlik, Sûfilik ve Ehl-i Fütüvvet", çev. Ekrem Demirli, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 172.

⁷⁶⁰ Affî, Melâmetîlik'te sadece nefis algısının değil, fütüvvetin de İran kaynaklı olduğunu iddia eder. Bk. Affî, "Melâmîlik, Sûfilik ve Ehl-i Fütüvvet", 166-172.

⁷⁶¹ Bk. Affî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev. Ekrem Demirli, 4. Browne, İran'ın kültür ve edebî hayatına dair alanında oldukça önemli görülen *A Literary History of Persia*; Nicholson ise tasavvufun Hristiyanlık, Yeni Eflâtunculuk, Gnostisizm ve Budizm ile etkileşimini ele aldığı *The Mystics of Islam* eserleriyle İslâm dünyasında tanınan Batılı oryantalistlerdir. Bk. Tefik Rüştü Topuzoğlu, "Browne, Edward Granville", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/336-337; Reynold A. Nicholson, *The Mystics of Islam* (İslâm Sûfileri), çev. Kemal Işık vd. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014), 37-63. İngiliz Oryantalizmi hakkında; bk. Süleyman Derin, "Dünden Bugüne İngiliz Oryantalizmi: Tasavvufun Gelişimi Hakkındaki Görüşleri", *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü* 2 (2003), 156-178.

⁷⁶² Affî, "Melâmîlik, Sûfilik ve Ehl-i Fütüvvet", 140.

⁷⁶³ Affî, "Melâmîlik, Sûfilik ve Ehl-i Fütüvvet", 166-169.

bağdaştırılacak ifadeler olarak gözükmemektedir. Öte yandan Melâmetîler âlemi değil nefsi kötü görmektedirler⁷⁶⁴ ve onların nefsi kötü görmelerinin sebebi olarak İslâmî nasların verdiği bilgiler gayet açık ve yeterlidir.⁷⁶⁵ Örneğin Kıyâmet sûresinde;⁷⁶⁶ kötüleyen, kınayan anlamında nefsin sıfatı olarak kullanılan mübalağalı ism-i fâil kalıbındaki “levvâme” vezni bir kereliği değil, devamlılığı, sürekliliği ifade etmesi bakımından melâmetîlerin nefis algısı üzerinde haricî din ve ideolojilere ihtiyaç bırakmayacak derecede yeter ve kafi bir anlam düzeyini haizdir.

Afîfî’nin dikkatimizi ve itirazımızı celbeden bir başka iddiası ise; özellikle ilk melâmetîlerin nefislerinden ve başkalarından fânî olmamalarının onların fenâ ve vahdet-i vücûd gibi konulara dair bir şey söylemelerine engel teşkil ettiğini belirtmesidir.⁷⁶⁷ Afîfî’nin bu sözleri, daha önce zikri geçen Sühreverdî’nin sûfî-melâmetî ayrımında sûfiyi melâmetîden üstün kabul etmesinde ortaya koyduğu gerekçeyle aynıdır.⁷⁶⁸ Afîfî’nin Sühreverdî’nin etkisinde kalarak söylediği anlaşılan bu söze iki sebeple karşı çıkmaktayız: Birincisi Sülemî’nin ifadesine göre melâmetîyi sûfiden üstün kılan fenâ değil cem‘ü’l-cem‘ hâlidir. Bu hâle sahip olan melâmetî, sûfiye nisbet edilen ma‘rifetullahtan daha üst bir bilgiye sahip olduğu gibi makâmlardan da vuslat makâmına nâil olan kişidir. Binâenaleyh vuslata eren bir melâmetî için Hakk’tan başka bir şey kalmaz ve o, mevcut yüce hâlini muhafaza etmek için, buna engel veya perde olabilecek bi’l-kuvve veya bi’l-fiil her ne varsa hepsine karşı, kulluğun ölünceye dek süreceği ilâhî hükmüne binâen⁷⁶⁹ mücadeleyi aralıksız sürdürür. Bu itibarla Sülemî nazarında hâllerin en yücesi fenâ olmadığı gerçeğinden hareketle, melâmetînin fenâ hâline ulaşmadığını ve sûfiden daha aşağı bir makâmda

⁷⁶⁴ Bk. Sülemî, “Risâletü’l-Melâmetiyye”, 2/412; Sülemî, “Risâletü’l-Melâmetiyye”, çev. Öztürk, 62.

⁷⁶⁵ Bk. Yûsuf 12/53; eş-Şems Sûresi 91/8-9.

⁷⁶⁶ (وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ) “(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz)” el-Kıyâmet 75/2.

⁷⁶⁷ Afîfî, “Melâmîlik, Sûfilik ve Ehl-i Fütüvvet”, 147-148.

⁷⁶⁸ Bk. Afîfî, “Melâmîlik, Sûfilik ve Ehl-i Fütüvvet”, 146-148.

⁷⁶⁹ (وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ) “Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et” el-Hicr 15/99.

olduğunu belirtmek, Sülemî'yi kendi cümleleri ekseninde değerlendirememek anlamına gelir.

Afî'ye söz konusu iddiası ile ilgili olarak ikinci itirazımız ise şudur: Afî, melâmetîlerin nefislerinden ve başkalarından fânî olmadıkları için vahdet-i vücûd'dan bahsetmediklerini söyler. Sülemî, şerîat ve hakikat ilmi arasındaki farkı açıklarken hakikat ilminin tevhid olduğunu ifade eder.⁷⁷⁰ Hakikat ilmi tevhid ise ve melâmetîler de hakikat ilmini temsilde sûfilerden daha üst bir kimliği temsil ediyorsa, onların tevhide ulaşmadıklarını ifade etmek mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan hicrî yedinci asırda vahdet-i vücûd telakkisini çeşitli veçheleriyle terennüm eden ve ismi bu telakki ile adeta özdeş kabul edilen İbnü'l-Arabî'nin Hakk erlerini üç'e ayırdığı taksimde en üst pâyeyi melâmetîlere vermesi, melâmetîlerin tevhidin bir başka ifadesi olan vahdet-i vücûddan uzak veya habersiz olabileceğini imkândan vareste görmektedir.

Tasavvuf tarihinde Melâmetîlik üzerine araştırma yapan bazı uzmanların söylediğine göre; melâmetîlerin ibadetlerini halka göstermemeleri ve maruf kıyafetlerle dolaşmamaları yönündeki tercihlerinin dayanak noktasını oluşturan gizlilik esası, sûfilere ve Kerrâmîlere karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁷¹ Melâmetîlerin, sûfilerin veya Kerrâmîlerin bazı temayüllerine karşı tepkisel bir hareket olarak ortaya çıktığı iddiaları, Sülemî'nin eserlerinde melâmetîlerin anlayışlarının temeli olarak ileri sürdüğü dörtlü sac ayağı edep, mücâhede, ilim ve hâlden ve bunlar arasındaki kuvvetli intibaktan ya habersiz ya da zahirdeki eylemlerine bakarak onları aykırı bir grup olarak gösterme kolaycılığına kaçmak olarak tanımlanabilir. Sülemî'nin melâmetîlerin usûl, ilke ve amaçlarına yönelik haber verdiği tüm bilgiler bir bütün içinde değerlendirildiğinde meselenin sözüm ona araştırmacıların iddia ettikleri kadar basit

⁷⁷⁰ Bk. Sülemî, “Kitâbü Beyânî’ş-şerîati ve’l-hakîkati”, 3/398-405; Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser”, 220-231. Ayrıntılı bilgi için çalışmamızın “Şerîat ve Hakikat İlmi” bölümüne bakınız.

⁷⁷¹ Bk. Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 97; Melâmetîliğin, tasavvufî ritüellere (âdâb-erkan, şekil, rûsûm) karşı çıkış hareketi olarak ortaya çıktığına dair bk. Mustafa Kara, “Melâmetiye”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 63/1-4 (1984-1985), 562.

olmayacağı görülecek ve melâmetîlerin davranışlarının kimseye bir tepki olarak değil; şer‘î ölçüler müvacehesinde hâle ve ilme tâbi olarak gelişimine şahit olacaktır.

3.6. Zikir ve Tefekkür

İslâm’da hem zikir hem de fikir ve bu iki ismin çaba ve gayret ifade eden eylem biçimleri olan tezekkür ve tefekkür,⁷⁷² Yüce Hakk’ı ve O’na delil olan âyetlerini mevzu edindiği müddetçe değer görmüş hatta övülmüştür. Sülemî’ye göre de zikir ve tefekkür iki yüce hâldir; ancak bu iki hâlden her birinin ehli ve ehil olanların sahip oldukları birtakım âdâb, ahvâl ve makâmlar vardır.⁷⁷³

3.6.1. Zikrin Tefekkürden Üstün Olma Sebebi

Sülemî, zikir ve tefekkürün her ikisinin de yüce hâllerden olduğunu ifade etmekle beraber zikrin daha değerli ve üstün olduğunu sözlerine ekler. O, buna gerekçe olarak Yüce Allah’ın “*Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım*”⁷⁷⁴ âyeti ile Hz. Peygamber’in “Kulum beni nefsinde zikrettiğinde ben de onu nefsimde zikrederim. O beni bir topluluk içinde zikrettiğinde ben de onu, o topluluktan daha hayırlı ve güzel bir topluluk içinde zikrederim”⁷⁷⁵ kutsî hadîsini zikreder. Sülemî’ye göre söz konusu naslarda belirtildiği üzere; kulun Allah’ı zikretmesi, Allah’ın kulunu zikretmesini celbeden bir hususiyet taşıdığından zikir, tefekkürden daha üstündür.⁷⁷⁶

Sülemî’ye göre zikrin çok değerli olmasının bir diğer sebebi; “*Sana bu Kur’ân’ı indirdik*”⁷⁷⁷ ve “*İşte bu (Kur’an) da bizim indirdiğimiz mübarek bir öğüttür*”⁷⁷⁸ âyetlerinde zikredildiği üzere; Kur’ân-ı Kerîm’e “zikir” isminin verilmesidir. Bu

⁷⁷² Arapça’da tezekkür ve tefekkür isimlerinin kendisinden türetildiği *tefe’ul* babı tekellüf anlamı bildirir. Tekellüf; birşeyi çaba ve uğraşlar neticesinde elde etmek anlamına gelir. Hızr.

⁷⁷³ Sülemî, “Mes’eletü sıfâtî’z-zâkirîn ve’l-mütefekkirîn”, thk. Ebû Mahfûz el-Kerîm el-Ma’sûmî, *Mecmûa-i âsâr-i Ebû Abdurrahman*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1372/1993), 2/445.

⁷⁷⁴ el-Bakara 2/152.

⁷⁷⁵ Müslim, “Zikir”, 2.

⁷⁷⁶ Bk. Sülemî, “Mes’eletü sıfâtî’z-zâkirîn ve’l-mütefekkirîn”, 2/445.

⁷⁷⁷ en-Nahl 16/44.

⁷⁷⁸ el-Enbiyâ’ 21/50.

itibarla zikir, Cenâb-ı Hakk'ın bir vasfı ve sıfatı olma özelliği kazandığından tefekkür gibi insana ait hususiyetler ile en azından eşit değere sahip olması bile düşünölemeyecek bir olgu hâlini alır.⁷⁷⁹

3.6.2. Zikrin Keyfiyeti⁷⁸⁰

“Yüce Allah'ı zikretmek nasıl olur veya olmalıdır” konusuna Sülemî; “*Unuttuğun zaman Rabbini an*”⁷⁸¹ âyetini tefsir ederek şöyle açıklık getirir: “Unuttuğun zaman” ile kastedilen; Allah'tan başka her şeyin, kainat ve içindekilerin kulun nezdinde yok (fenâ) hükmünde olmasıdır ki ancak o vakit kul Rabbi'ni zikreder hâle gelebilir. Binâenaleyh Sülemî'ye göre zikrin tam olması için kulun, kalb ve sırrının ağıyardan arınması bir gerekliliktir.⁷⁸²

Sülemî, yukarıda zikredilen âyetin delaletiyle; kulun Rabbi'ni zikretmesi için mâsivâdan fânî olmasını şart koşar; bu şartı yerine getirdiği takdirde kul, “Beni zikredeni ben de zikrederim” hükmü gereğince Hakk'ın kendisini zikrettiğini müşâhede eder ve zikri ona kendisini unutturur. Böyle fenâ hâlinde müstağrak olduğu için bütün vasıflarından fânî olur ki; işte bu zikir, hakîkî zikirdir.⁷⁸³ Sülemî'nin bir başka ifadesiyle söylenecek olursa; hakîkî zikir, ruhun Hakk'ın vahdâniyetini idrak etme seviyesine urûc etmesidir. Böyle bir zikir esnasında ne dile ne de nefse ait hiçbir şey yoktur ve bu zikir her türlü illetten asûdedir.⁷⁸⁴ Nitekim Hz. Peygamber bir hadis-i kutsîde; “Zikri, kendisini benden istemekten alıkoyan kişi, benden istekte bulunandan daha hayırlıdır” buyururken, hakîkî zikrin, kişiyi istek ve hacet makâmından düşüreceğini ve Allah ile istiğna hâline ulaştıracağını haber verir.⁷⁸⁵

⁷⁷⁹ Bk. Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/450-451.

⁷⁸⁰ Bu başlık “Allah'ı Zikretmek/Hakîkî Zikir -usûl, gaye ve çeşit bakımından- Nasıl Olmalıdır” şeklinde genişletilebilir.

⁷⁸¹ el-Kehf 18/24.

⁷⁸² Bk. Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/445-446.

⁷⁸³ Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/447.

⁷⁸⁴ Bk. Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/451.

⁷⁸⁵ Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/452.

Sülemî'nin hakîkî zikrin nasıl olduğu meselesi hakkında yaptığı açıklamalardan anlaşılan o ki; zikir, Sülemî'ye göre birbirini takip eden iki aşamada gerçekleşir: Birinci aşamada gerçekleşen Allah'tan başkasından fânî olarak O'nu zikretmek, zâkiri, Allah'ın onu zikrettiği ikinci aşamaya taşır ki, bu aşamada o, kendinden de fânî olur. Binâenaleyh zikrin esas olan Allah'tan gayrısını unutmak, kulu, kendinden fânî olup yalnız Hakk'ı müşâhede ettiği bir dereceye irtifa ettirir.

Sülemî, zikrin keyfiyeti bağlamında zikrin usûlüne ve gayesine dair verdiği bilgilere ilave olarak zikrin zâhirî yapılaş şekline de açıklık getirir. O, Yüce Allah'ın; “O, içten bir seslenişle Rabbi'ne seslenmişti”⁷⁸⁶ âyeti ile Hz. Peygamber'in; “Zikrin en faziletlisi, hafîdir” hadisine istinaden, gizli yapılan (hafî) zikrin daha yüce ve daha tam olduğunu belirtir.⁷⁸⁷

3.6.3. Zikir Çeşitleri

Sözlükte “bir şeyi korumak, muhafaza etmek; dilde cârî olan şey; övgü, şeref; Allah'a dua etmek ve dinin tafsilatlı bir şekilde anlatıldığı kitap”⁷⁸⁸ manaları verilen zikir kelimesi; Arapça'da, edinilen bilginin akla getirilmesi manasında kullanıldığı gibi; kimi zaman bir şeyin kalbe gelmesi veya söylenen söz karşılığında ifade edilir. Bu itibarla zikir, kalb ve dil olmak üzere iki kısma ayrılır.⁷⁸⁹

Dinî literatürde kalb ve dil olmak üzere iki tür karşılığı bulunan zikrin, tasavvufta çeşitli şekillerde ele alındığı görülür. Örneğin sûfilere göre zikrin, cehrî (sesli) ve hafî (sessiz); ferdî ve ictimâî; semâ', devrân, hatm-i hâcegân, zikr-i erre / zikr-i minşârî; dil ve kalb; letâif-i hamse (kalb, ruh, sır, hafî, ahfâ) ve zikr-i sultânî / sultânü'l-ezkâr

⁷⁸⁶ Meryem 19/3.

⁷⁸⁷ Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/448.

⁷⁸⁸ Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, “ذکر”, *el-Kāmûsü'l-muhît*, tertip eden: Halil Me'mûn (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1429/2008), 471.

⁷⁸⁹ Bk. Rağıp el-İsfahânî, “Zikir”, *el-Müfredât* (Kur'an Kavramları Sözlüğü), çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 398. Kur'an-ı Kerim'de zikir kelimesi; Kur'an, Kitâb, öğüt, Hz. Peygamber'in bir niteliği, hatırlamak, anmak ve kalp ile dilin beraber zikri anlamlarında kullanılır. İsfahânî, “Zikir”, 398-399.

(bütün bedeninin zikri) olmak üzere birçok uygulanış şekli vardır.⁷⁹⁰ Her biri zâkirin meşrep ve mezhebine bağlı olarak farklılık arzeden bu zikir türleri, tasavvufun en erken dönemlerinden itibaren sūfinin manevî terakkisinde hayatî işleve sahip olmasından ötürü tasavvufî eserlerin ana konularından birini teşkil eder.⁷⁹¹

Sülemî'nin, zikrin tasavvuftaki erdirici önemine binaen kaleme aldığı tahmin edilen *Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn* eserinde; zâkirlerin hâlleri olarak haber verdiği zikir çeşitleri ve özellikleri şöyledir.⁷⁹²

Dil zikri: Dil zikri yüce bir hâldir. Bu, Yüce Allah'ı daima dil ile zikretmektir. Hz. Peygamber (s.a.v.); “Dilin Allah'ın zikrinden yaş olacak şekilde ölmeye güç yetirebilirsen, bunu yap” buyurarak dil zikrine teşvik etmiştir. Kul, daimî olarak dil ile zikrettiğinde bu onu zikrin zâhiriyle meşgul hâle getirir.⁷⁹³

Kalb zikri: Kalb zikri; hatıra ve kalbe gelen her türlü düşünce, endişe ve kaygılardan kalbi tasfiye etmekle gerçekleşir. Bu, nimetleri ve ihsânları zikretmektir. Hakk'ın zikriyle kalb, saf ve münevver hâle gelir.⁷⁹⁴

Sırr zikri: Bu, safve ve safânın zikridir. Sırr zikrine devam edildikçe, bâtın her türlü yıkıcı etkiden âzâde olur.⁷⁹⁵

Ruh zikri: Zâkirin, Yüce Allah'ın zikrini görmekle sıfatlarından fânî olduğu zikirdir. Böylece onda ne bir zikir, ne bir hâl ne de bir sıfat kalır. Zâkir, Yüce Hakk'ın kendisini

⁷⁹⁰ Sûfîlerin zikir çeşitlerine dair bir çalışma; İdris Polat, *Sûfî Gelenekte Zikir Uygulamaları ve Halleri* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019) vii, 51-109; Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/411.

⁷⁹¹ Zikrin insan benliğinin dönüşümüne etkisi hakkında; bk. Ali Tenik - Vahit Göktaş, “Tasavvufî Düşüncede Zikir ve Zikrin Benlik İnşâsına Etkisi”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 8/15 (2014), 263-286; Veysel Akkaya, “Sûfî Kişiliğin Teşekkülünde “Hatırlama” Bağlamında Zikrin Rolü”, *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 14/3 (2019), 441-450.

⁷⁹² Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/446.

⁷⁹³ Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/446.

⁷⁹⁴ Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/446.

⁷⁹⁵ Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/446.

zikrettiğini müşâhede eder. Allah (c.c.) onu zikirten korur ve zâkir şunu bilir ki; ezeli ve ebedî olan Yüce Allah'ın zikri, nefisle malûl olan kendisinin zikrini geçmiştir.⁷⁹⁶

Sülemî, insana ait hassalar (dil, kalb, sırr, ruh) ile yapılan zikir çeşitlerinden başka Hakk'a ait sıfatlarla yapılan zikirlerden de söz eder. Ona göre kul, Allah'ı rubûbiyyet ile zikrederse, bu Allah'ın kulunu güzel terbiyesidir. Allah'a rücu ile O'nu zikrederse, zikri, Allah'ın onu kabul etmesidir. Allah'ı vahdâniyetiyle zikrederse, O, onu bütün alakalardan kurtarır.⁷⁹⁷

3.6.4. Zikredenlerin Hâlleri

Sülemî'ye göre zâkirler, içinde bulundukları yahut da kendilerine galebe çalan hâlleri gereği Yüce Allah'ı çeşitli şekillerde zikrederler. Sülemî'nin kendilerinden haber verdiği zâkirlerin içinde bulundukları başlıca hâller şunlardır: Ateşinden korkarak Allah'ı zikredenler; cennetini umarak Allah'ı zikredenler; nimetlerin birbiri ardınca gelmesi için zikredenler; hiçbir illet olmaksızın zikredenler; Allah'ı zikrederek O'nun da kendisini bu zikir sebebiyle zikretmesini isteyerek zikredenler; zikrinde fânî olanlar. Sülemî'nin belirttiğine göre zikrinde fânî olanlarda Mezkûr'un (Allah) sıfatları görülmez. Çünkü o, zikrinde O'nunla gark olmuştur ve bu suretle kendisinde hiçbir şey kalmaz. Hakk'ı ne dil ne kalb ile zikreder. Bilakis o, celâlet ve azamet altında durur.⁷⁹⁸

3.6.5. Tefekkür Çeşitleri

Sülemî'nin belirttiğine göre; Yüce Allah'ın ihsân ettiği nimetleri ve bu nimetlere gereği kadar şükredemiyor olmayı düşünmek; geçmiş günahları ve akıbetinin ne olacağını düşünmek; Yüce Allah'ın yerler ve göklerdeki sanatını düşünmek; Yüce Allah'ın rızâsı ve gazabı ve buna benzer diğer konularda tefekkür etmek, tefekkür çeşitlerindendir. Bu tefekkür çeşitlerinin çoğu, nefsin hâllerine ve onun gafletten uyanmasına yöneliktir. Mütefekkirin hâlinde ve vaktinde genellikle değişiklik olmaz.⁷⁹⁹

⁷⁹⁶ Sülemî, "Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn", 2/446.

⁷⁹⁷ Sülemî, "Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn", 2/453.

⁷⁹⁸ Sülemî, "Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn", 2/452.

⁷⁹⁹ Sülemî, "Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn", 2/447.

3.6.6. Zikir ve Tefekkür Arasındaki Farklar

Buraya kadar gelinen noktada Sülemî; sözlerinin başında zikir ve tefekkürün her ikisinin de yüce hâllerden olduğunu ifade ederek bu iki konuyu ortak değer paydasında tavsif etmişti. Fakat bunun hemen ardından o, zikrin, naslarda belirtildiği üzere Yüce Hakk'ın bir sıfatı ve kulunu zikretmesinin bir ön şartı olması hasebiyle tefekkürden daha üstün olduğunu belirtmiştir. Bu durumda Sülemî'nin öncelikle ortak değer paydasında tefekkürle birlikte zikrettiği zikir, söz konusu sebepler dolayısıyla değer hazinesini artırmış ve tefekkürden daha üst sırada yer almıştır. Sülemî'nin zikir-tefekkür değer sıralamasında ileri sürdüğü gerekçeler bunlarla sınırlı değildir. Sülemî'ye göre zikrin tefekkürden üstün olmasının başka birçok sebebi vardır ve bunlar sırasıyla şunlardır:

Birincisi; zikir, kulun vasıflarından fânî olması; tefekkür ise, kulun vasıflarına dönmesi ve vaktini müşâhede etmesidir.⁸⁰⁰

İkincisi; zikir yolu “Allah'ı çokça zikredin”⁸⁰¹ âyetinde belirtildiği üzere geniştir; tefekkür ise Hz. Peygamber'in “Allah'ın nimetlerini tefekkür edin; Allah'ın zâtı hakkında tefekkür etmeyin” buyruğunda olduğu veçhile tahdit edilmiştir.⁸⁰²

Üçüncüsü; hakîkî (saf) zikir, zâkirde Hakk'ın dışında ne varsa ortadan kaldırır. Böylece sırr, saf hâle gelir. Onda nisyân (unutma) ve zikredilene (Hakk'a) karşı gaflet câîr olmaz.⁸⁰³ Hakikat üzere olan mütefekkir ise, daima nefsin, vaktini, fazlalığını ve eksikliğini talep edici olur.⁸⁰⁴

Dördüncüsü; zikir ma'rifetin neticesi; tefekkür ise ma'rifete erdiricidir.⁸⁰⁵

⁸⁰⁰ Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/447.

⁸⁰¹ el-Ahzâb 33/41.

⁸⁰² Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/447.

⁸⁰³ Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/450.

⁸⁰⁴ Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/450.

⁸⁰⁵ Sülemî, “Mes'eletü sıfâtî'z-zâkirîn ve'l-mütefekkirîn”, 2/447, 450. Sülemî, kendisinin de zikrettiği tefekkür çeşitlerinin, tasavvufî hâllere kaynaklık ettiğini söyleyen sûfilerin varlığından haber verir. Buna göre Allah'ın âyetleri ve âlâmetleri hakkında tefekkür etmekten ma'rifet; Allah'ın nimetlerini ve ihsânlarını tefekkür etmekten şükür; Allah'ın va'di hakkında tefekkür etmekten râğbet; Allah'ın va'di hakkında tefekkür etmekten rehbet; Allah'ın

Beşincisi; zikir rûhun nûrudur ve o, nûrların nûrudur. Zâkir zikrettiğinde kalbi nûrlanır ve kalbi aydınlandığında vakti safâ bulur. Vakti safâ bulduğunda rûhunun nûruyla, sırrının safâsıyla, nefeslerini, vakitlerini değerlendirmekle gaybı müşâhede eder. Huzurdayken sanki kendisinde ne haber verme ne de haber alma mahalli kalmaz.⁸⁰⁶ Fikir ise kalbten gafleti çıkaran bir nûrdur ve kalbe, kendisine vârid olan ziyade, noksan ve zulmetten arınmaya dair vâridâtı gösterir. Kul tefekkür ettiğinde hüzünlenir; bu hüzün onu yakîne ulaştırır; yakîn de rızâ hâline. Bu durum hâllerin dönüşmesi nihayete erene kadar devam eder.⁸⁰⁷

Altıncısı; zikreden, yakînlık esintisiyle esinlenir. Tefekkür eden, afv ü rahmet esintisiyle esinlenir.⁸⁰⁸

Yedincisi; zikreden, Yüce Allah'ın meclis arkadaşıdır. Tefekkür eden, nefsiyle beraber oturandır.⁸⁰⁹

Sülemî'nin esas itibarıyla zikrin hususiyetlerini beyan etmek için zikir ve tefekkür bağlamında serdettiği sözleri özetleyecek olursak; zikir, zikreden müridin önce kalbini ardından vaktini, sırrını ve ruhunu nurlandıran ve sâf hâle getiren irâdî bir eylem biçimidir. Zikri irâdî bir eylem biçimi olarak tanımlamamızın sebebi, zikir ile kastedilen tevhide erme gayesinin, ancak kalp ve sırdan Hakk'tan başka herşeyi çıkarma irâdesi göstermekle mümkün olacağıdır. Binâenaleyh, Sülemî için zikir; dil, kalp, sır ve ruh şeklinde dört çeşidi bulunan; hâfî şekilde icrâ edilmesi evlâ olan; tevhide erme diğer ifadeyle Hakk'ın zikrini duyma gayesine ulaşmak için kalp ve sırdan ağyarın çıkarılması zorunluluk olan tasavvufî bir ameliyedir.

Sûfî müelliflerin çoğunun verdiği bilgiye göre zikir, üç ana aşamada gerçekleşir. Bunlar sırasıyla dil, kalb ve sır'dır. Zâkirde arzu edilen zikir, sırda gerçekleşendir.

ihsânlarıyla birlikte nehiylerini tefekkür etmekten hayâ doğar. Bk. Sülemî, “Mes’eletü sıfâtî’z-zâkirîn ve’l-mütefekkirîn”, 2/453.

⁸⁰⁶ Sülemî, “Mes’eletü sıfâtî’z-zâkirîn ve’l-mütefekkirîn”, 2/452.

⁸⁰⁷ Sülemî, “Mes’eletü sıfâtî’z-zâkirîn ve’l-mütefekkirîn”, 2/451-452.

⁸⁰⁸ Sülemî, “Mes’eletü sıfâtî’z-zâkirîn ve’l-mütefekkirîn”, 2/451.

⁸⁰⁹ Sülemî, “Mes’eletü sıfâtî’z-zâkirîn ve’l-mütefekkirîn”, 2/454. Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurur: “Allah Teâlâ buyurur ki: *Ben, beni zikreden kulunun celîsiyim (meclis arkadaşı)*”. Müslim, “Zikir”, 2.

Sırrda gerçekleşen zikir, zâkiri, kendi benliğinden ayrıştırarak tevhide ermesini sağlar.⁸¹⁰ Bu durumda sûfîlerin sır için söylediklerini Sülemî, ruh için dile getirmiştir denebilir.

Sülemî'nin yazdığı eserlerde sözlerine sıkça yer verdiği Hallâc, Hz. Peygamber'in mi'râcını tasvir ederken, Allah'a giden ve "zikir bahçesi"nden geçen yolun "aklî tefekkür yolu" (fıkr) ile eşdeğer olduğunu ileri sürer. Bu görüş, başta Sülemî olmak üzere zikri tefekkürden her zaman üstün tutan sonraki dönem sûfîleri tarafından benimsenmemiştir.⁸¹¹

Tasavvuf literatüründe zikir hakkında yazılan en iyi eserlerden olduğu tahmin edilen iki eser vardır: Bunlardan biri; Senûsiyye tarîkatini kuran Cezayirli sûfî Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin (öl. 1276/1859), intisâb ettiği kırk farklı tarîkatın zikir esaslarını özetlediği *Selsebilü'l-Muîn fi't-terâiki'l-erbaîn* adlı eseri;⁸¹² diğeri Şâzeliyye tarîkatinin üçüncü büyük şeyhi İbn Atâullah el-İskenderî'nin (öl. 709/1309), Kelâbâzî'den Gazzâlî'ye kadarki sûfîlerin zikir hakkındaki sözlerini özetlediği *Miftâhu'l-felâh ve misbâhu'l-ervâh* eseridir.⁸¹³

3.7. Sûfîlerin Hataları (Galatâtü's-sûfiyye)

Lügatte "yanılmak; yanlış, yanlışlık" manaları verilen galat kelimesi, bu en temel anlamıyla, İslâmî ilimler alanında İslâm hukuku, hadis usûlü ve tasavvuf ilminde ortak olarak kullanılan ıstılâhî bir kelimedir.⁸¹⁴

⁸¹⁰ Bk. Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 297-298.

⁸¹¹ Bk. Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 295.

⁸¹² Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 296; Ahmet Kavas, "Senûsî, Muhammed b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/531.

⁸¹³ Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 297; Eser; zikirden başka, halvet, tevhid ve ma'rifet gibi konuları da ihtiva eder. Bk. Mustafa Kara, "İbn Atâullah el-İskenderî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/337.

⁸¹⁴ Klasik İslâm hukuku literatüründe galat kelimesi, teknik anlamda terimleşmiş olmayıp genelde "hata" ve "cehalet" manalarında kullanılır. Hatta galat kelimesinin, Batı hukuku sistematığının etkisiyle çağdaş İslâm hukukçuları tarafından Latince kökenli "error"un karşılığı olarak kullanılmaya başlandığı ve modern dönemde terim anlamı kazandığı da söylenebilir. H. Yunus Apaydın, "Galat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul:

Özne (fâil) olmak bakımından İslâm hukukunda mükellefin, hadis ilminde râvînin, tasavvufta sûfinin birtakım dâhilî ve hâricî şartlar muvacehesinde kasıtlı veya kasıtsız işlediği hatalı söz ve eylem niteliğindeki davranışlar (galat/çoğulu galatât) ve bunların hükümleri söz konusu ilimlerin meseleleri arasında yerini alır. Konumuz gereği tasavvuf ilmi itibarıyla meseleye bakıldığında, günümüze ulaşan en eski tasavvufî eserlerin telif edilmeye başlandığı hicrî dördüncü asırda “Galatâtü’s-sûfiyye (Sûfîlerin Hataları)”⁸¹⁵ müstakil konu başlığı altında ele alındığı görülür.⁸¹⁶ Binâenaleyh bu asır sûfî müelliflerinden Sülemî, tasavvuftaki galatı; sûfîlerin ilim ve hâl mahallinde hassas bir dereceye ulaştıklarında ortaya çıkan bir durum olarak tarif eder.⁸¹⁷ Sülemî, sûfîleri galat yapma bakımından üç gruba ayırır: Bunlardan ilki *usûlde*, ikincisi *fürû’da* ve üçüncüsü *zellede* hata yapanlardır.⁸¹⁸

Sülemî’nin konuyla ilgili açıklamalarında; sûfîlerden bir grub, şer’iati anlamak ve onu ihlâsla yaşamak konusunda gösterdiği zayıflık, kendilerini tasavvufun esaslarına⁸¹⁹

TDV Yayınları, 1996), 13/297-300. Hadiste galat; râvînin hafıza zayıflığı, bilgisizliği, Arap dilindeki yetersizliği, rivâyet konusundaki gevşeklik ve dikkatsizliği, fizikî veya psikolojik kusuru, olumsuz çevre şartları, rivâyeti yanlış anlaması gibi sebeplerle farkında olmadan hata yapmasıdır. Salahattin Polat, “Galat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/300.

⁸¹⁵ Galatât-ı sûfiyye: Sûfîlerin şer’iate uymayan ve hata sayılan sözleri. Süleyman Uludağ, “Galatât-ı sûfiyye”, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 141.

⁸¹⁶ Serrâc, *el-Lüm’a*, tsh. el-Hindâvî, 362-386; Serrâc, *el-Lüm’a*, çev. Yılmaz, 492-519; Sülemî, “Risâletün fî galatâtî’s-sûfiyye”, thk. Abdülfettah Fâvî, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî (Tahran: Müessesesi-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessesesi-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009), 3/469-479.

⁸¹⁷ Sülemî, galat hakkında bu ifadeyi kullanırken Ebû Ali er-Rûzbârî’nin; “Tasavvufta kılıç ağzına benzer bir yere ulaştık. Şöyle desek de böyle desek de cehennemdeyiz” sözüne atıfta bulunur. Ona göre Rûzbârî’nin bu sözü, makâm ve hâlin inceliğine işaret eder. Sülemî, “Risâletün fî galatâtî’s-sûfiyye”, 3/469.

⁸¹⁸ Sülemî, “Risâletün fî galatâtî’s-sûfiyye”, 3/469.

⁸¹⁹ Bu esaslar; harâmlardan sakınmak, farzları yerine getirmek ve dünyayı, ehl-i dünyaya bırakmaktır. Sülemî, “Risâletün fî galatâtî’s-sûfiyye”, 3/469.

riayet etmede hataya sürükler. Bunlar dini tam anlamıyla anlayıp Allah’a has kılarak yaşayamadıkları için tasavvufa uymakta kusur gösterirler. Cüneyd’in tabiriyle söylenecek olursa; usûlü zâyi ettikleri için vusûlden men edilen sûfiler bunlardır.⁸²⁰

Diğer bir grup, tasavvufun âdâb, ahlâk ve makâmları gibi asl’ın dışında kalan fakat asl’a müteallık olan hususlarda hata ederler. Bunların tasavvufun teferruâtından sayılan bu hususlarda hata etmelerinin başlıca sebebi, nefsânî ve dünyevî arzularına uymaları ve kendilerini irşâd edecek bir şeyhin edebiyi edeplenmemeleridir.

Sûfilerden başka bir grubun hatası ise, zelle denilen küçük hata ve ayak sürçmesi ile tabir edilebilecek hatalardır. Bunlara söz konusu hataları beyan edildiğinde doğru yola, güzel ahlâka ve yüce hâllere avdet eder, nasihati kabul eder, inadı bırakır ve Hakk’a boyun eğler. Yaptıkları bu küçük hata, mertebelerinden bir şey eksiltmez.⁸²¹

Sülemî, yukarıda zikredilen açıklamalarıyla tasavvufta galatın hangi durumlarda ve ne şekilde gerçekleştiği hakkında bilgiler verirken, sûfilerin yaptıkları hata çeşitlerinin neler olduğuna dair ayrıntılı örnekler verir. Sülemî’ye göre sûfilerin yaptıkları başlıca hatalar ve işin doğrusu şöyledir:

Sûfilerin Hataları (Galatâtü’s-sûfiyye)⁸²²

- Fakr ve gınâ lafızları hakkında yapılan hatalar: Sûfilerden bir grup, Allah ile zengin olma anlamında kullandıkları gınânın, O’na muhtaç olma anlamına gelen fakrdan daha üstün olduğunu ileri sürerken; diğer bir grup dünyalık herhangi bir şeye ihtiyaç duymamayı, Allah’a (c.c.) muhtaç olmaktan (fakr) daha üstün kabul ederler. Sûfilerden başka bir grup ise fakr ile kastedilenin sadece yokluk ve eşyanın azlığı olduğunu ileri sürerler. Sülemî’ye göre, söz konusu sûfî gruplarının her biri fakr ve gına lafızları hakkında anlayış hatasına düşer. Çünkü, onun anlam ve değer dünyasında fakr kula, gınâ ise Hakk’a ait bir sıfattır⁸²³ ve dünyanın, en genel manada eşyanın bir kıymeti yoktur. Bu nedenle sûfî, Hakk’ın hiçbir şeye ihtiyaç duymama vasfı

⁸²⁰ Sülemî, “Risâletün fî galatâti’s-sûfiyye”, 3/469.

⁸²¹ Bk. Sülemî, “Risâletün fî galatâti’s-sûfiyye”, 3/469-470.

⁸²² Sülemî, “Risâletün fî galatâti’s-sûfiyye”, 3/470-479.

⁸²³ ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ “Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise her bakımdan sınırsız zengin olandır, övülmeye hakkıyla layık olandır”. Fâtır 35/15.

anlamındaki ğına ile vasıflanamaz; onun kulluğu gereği esas vasfı, O'na muhtaç olma hâli olan fakrdır. Diğer yandan Sülemî için dünya ve dünyaya ait hiçbir şey bir değer ifade etmediğinden, dünyadan yüz çevirmek veya dünyalığın azlığı onun için Allah'a muhtaç olma hali (fakr) dan daha üstün değildir.⁸²⁴

- Sûfîlerden bir grup, dünyada genişlik ve dünyada genişlik ve çokluğun terkinin sadece Hz. Peygamber veya sıdk makâmında temekkün eden sıddîkler için söz konusu olduğu konusunda hata etti. Halbuki dünyada genişlik onlar için değil; dünyaya meyiletme ve dünyevî nimetlerle hoşnut olma illetinden henüz âzâde olamayan nefisler için kerih görülür. Zira Hz. Peygamber ve nihayet erbabı velîler nazarında varlık da yokluk da birdir. Onlar, izn-i ilâhî ile hareket ettiklerinden ellerindeki imkanları kimi zaman tutar, kimi zaman da infâk ederler. Ellerinde olan gönüllerine girmediğinden, varlık ve genişlik onlara zarar veremez.⁸²⁵
- Sûfîlerden bir grup, yemek yememek ve uzlet konusunda hata etti. Bunlar yemek yememek suretiyle nefsin gücünün kırılıp zelil hâle geleceği vehmine kapıldılar. Halbuki bu yanlıştır. Doğrusu; nefsi zelil etmenin yolu, bunu yolun meşâyihından ve üstâtlarından öğrenmektir. Böylece nefis sâhibinin istediği hayırdan şer hâsıl olmaz. Zira hayırdan şer doğduğunda bunu düzeltmek mümkün değildir. İnsan günlerce yemek yemeyi terkettiğinde bu durum farzlarda kusura yol açar. Farzlardaki bir kusur mürid için, her vakitte nefsin varlığından daha zararlıdır. Kula gereken; şehvetlere uymada ona kuvvet verecek kadar yememesidir ve farzları edâ edecek kadar yemesidir. Hz. Peygamber'in yemek âdâbı konusunda "Üçte bir yemek, üçte bir içecek, üçte bir nefes"⁸²⁶ tavsiyesine uyulmalıdır. Bu üçte birlik nefes; ibadet nefesleri, Hakk'ı anlama ve O'na rücu etmektir.⁸²⁷
- Bir grup, uzlet konusunda hata etti. Uzletin, mağaralarda kalmanın, dağlara ve çöllere çekilmenin, kendilerini, nefislerinin şerlerinden koruyacağı ve evliyânın derecesine ulaştıracağı vehmine kapıldılar. Bu konuda hata ettiler. Çünkü meşâyihın uzlete

⁸²⁴ Bk. Sülemî, "Risâletün fî galatâtî's-sûfiyye", 3/470; Sülemî, "Kitâbü beyânî tezellülü'l-fukarâ", thk. K. Honerkamp, *Mecmûa-i Âsâr-i Ebû Abdurrahman Sülemî*, 3/33-57.

⁸²⁵ Sülemî, "Risâletün fî galatâtî's-sûfiyye", 3/470-471.

⁸²⁶ Tirmizî, "Zühd", 47.

⁸²⁷ Sülemî, "Risâletün fî galatâtî's-sûfiyye", 3/472.

çekilmeleri, hâllerinin kendilerine galebe gelmesinden ötürüdür. Bu Yüce Allah'ın, onları kendisine çektiği bir cezbedir. Bu cezbe ile onları, kendisinden başka her şeyden müstağnî kılar. Kim, yoldaşı hâlin kuvveti ve vâridin galebesi olmadan uzlete çekilirse nefesine zulmetmiş ve onu büyük bir zarara uğratmış olur. Bunun aslı, Hz. Peygamber'in vahiy zamanı yaklaştığında, vahyin galebesi sebebiyle Hira mağarasına sayılı günlerde halvete çekilmesinde görülür.⁸²⁸

- Bir grup, nefislerini sevmek konusunda hata etti. Bu şekilde onlar, nefsânî arzulardan kurtulacakları vehmine kapıldılar, hata ettiler. Şüphesiz vakitler bâtından görünür. Âlet sevgisi bunu yok etmez. Bunu ancak, arzuları kalbten söküp atmak yok eder. Bununla beraber âlet sevgisi zarar vermez.
- Bir grup var ki, bunlar azıksız, susuz bir şekilde dağlara ve sahralara çıktılar. Bu şekilde tevekkülün hakîkati hususunda sâdıkların derecelerine ulaşacakları vehmine kapıldılar, hata ettiler. Çünkü böyle amel eden topluluk için başlangıç ve riyâzetler vardır.
- Bir grup var ki, bunlar zarûret olmadan yün (sûf) ve yamalı hırka (murakka'a) giydiler, hata ettiler. Deri çanta, ibrikler aldılar. Sûfilerin işaretlerinden ve ilimlerinden öğrendiler. Böyle yapmakla onlardan biri olduklarını zannettiler. Halbuki bezenmek ve benzetmek bir şeyin hakîkatinden değildir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurur: "İman, temennî ve tehallî (bezenmek) değildir".⁸²⁹
- Bir grup var ki, yiyecekleri topladılar, muhafaza ettiler. Bundan sonra oruç, gece namazı, sert ve kaba şeyleri yemeye ve giymeye niyetlendiler. Maksadın bu olduğunu zannettiler. Fakat yanıldılar. Çünkü tasavvufun başlangıcı; ma'lûmâtтан çıkma, gaybden yemek ve gaybden almaktır.
- Bir grup var ki, tasavvufu söz, raks, nağme ve kaside dinlemek, dava edinmek, zoraki toplantılar yapmak -bu toplantıları, bazen semâ'da bazı sâdıklardan bir açılma (inbisât) gördükleri için yaparlar- zannetti. Hata etti. Çünkü onlar, her kalbin dünyevî şeylerle kirlenmiş ve her nefiste serkeşlik ve gaflet bulunduğunu bilmediler. Böyle bir nefis için semâ', doğru olmamanın ötesinde helâl olmaz. Fakat diğerlerine semâ' helâldir.

⁸²⁸ Sülemî, "Risâletün fî galatâtî's-sûfiyye", 3/472-473.

⁸²⁹ İbn-i Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/177, no: 30351, 6/163, no: 35211; Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, 1/80, no: 66;

Cüneyd, kendisine semâ‘ hakkında soru soran birine; “Mürîdi, semâ‘yı sever hâlde gördüğünde bil ki, onun nefsinde âvârelikten bir parça kalmıştır” karşılığını verir.⁸³⁰

- Bir grup, hürriyet ve ubûdiyyet ismi hakkında hataya düştü. Onlar, hürriyetin ubûdiyyetten daha yüce olduğu vehmine kapıldılar ve hürriyet ismini kullananların bunu iki şeye irca ettiğini bilmediler. Bunlardan biri; kul, Allah’tan başka şeylerden hür olduğunda hakîkî anlamda kul olur. Bu doğru bir yoldur. Hürriyet ismini kullananların bazıları ise şöyle dedi: “Hür insan bir şey yaptığında bunun karşılığını talep eder. Hürlerin muâmeleleri, karşılık beklentisinden hâlî değildir. Buna mukabil kulun (köle), efendisinden bir karşılık, ödül beklentisi yoktur. Efendisi ona verdiğinde lütfen verir, vermediğinde üzerinde bir hak söz konusu değildir”. Bu söz ise hatalıdır.
- Bir grup, kul (abd) ismi sebebiyle Cenâb-ı Allah ile kul arasında bir uzaklık olduğu vehmine kapıldı. Onlara göre; insan hür olduğunda ve kendisinden ubûdiyyet düştüğünde Allah’a yakın olur. Bu büyük bir hatadır. Ubûdiyyet ismi daha tamdır. Çünkü Yüce Allah, evliyâsını, meleklerini ve nebîlerini, “kulları” olarak isimlendirir. Cenâb-ı Hakk kelime-i şehâdette; “Şehâdet ederim ki; Muhammed (s.a.v.), Allah’ın (c.c.) kulu ve resûlüdür” derken, nebîsi Hz. Muhammed (s.a.v.) için, ubûdiyyeti nübüvvetin önüne geçirir. Hz. Peygamber’in makâmından daha açık bir makâm yoktur. Nitekim o, ayakları şişinceye kadar namaz kılmış, kendisine bu durum sorulduğunda; “Allah’a şükreden bir kul olmayayım mı”⁸³¹ karşılığını vermiştir.
- Bir grup var ki, ihlâs konusunda hataya düştü. Onlar özensizliği, halkı nazar-ı itibara almamayı, hakk veya bâtil olsun yapmak istedikleri şeylerde halka uymamayı ihlâs sandılar. Sûfilerin ileri gelenlerinden bazıları; “Bir kimsenin ihlâsı, üzerinde, halkı ve kevnî görmekten bir şey kalmayınca kadar sâf⁸³² olmaz” dediği için böyle yaptılar. Hata ettiler. Çünkü bunun iddialarla, edebi terketmekle ve taklitle doğru olacağı vehmine kapıldılar. Bu suretle edebi terkettiler, haddi aştılar, nefisleri ve hevâları onlara galip geldi. Onlar, ihlâslı kulun günahlardan sakınan, itaate yönelen, hâl ve makâm sâhibi -ki bu makâmlar onun ihlâsını sâflaştırır- biri olduğunu bilmediler. Başlangıçları zayıf eden, gözetilmesi gerekenlerin hakîkatine nasıl vasıl olur?!

⁸³⁰ Sülemî, “Risâletün fî galatâtî’s-sûfîyye”, 3/474.

⁸³¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/386.

⁸³² Arapça’da saf, duru, temiz anlamındaki “صاف” kelimesini; sıra, dizi, düzen manasındaki “صف” dan ayırt etmek için “uzun a” sesi “â” olarak gösterilmiştir.

- Bir grup var ki, nübüvvet ve velâyet hakkında hata etti. Zannettiler ki velâyet, nübüvvetten daha yüce ve daha tamdır. Onlar, Hz. Musa'nın (a.s.) Hızır'a (a.s.) gelişini nazar-ı dikkate aldıkları için velâyet hâlinin, nübüvvet hâlinen daha faziletli olduğu vehmine kapıldılar ve Yüce Allah'ın; *“Oysa Allah, rahmetini dilediğine tahsis eder”*⁸³³ buyruğunu bilmediler. Cenâb-ı Hakk, peygamberlerine sürekli mucizeler tahsis etti. Bununla birlikte ne bir nebî ne bir resûl olmadığı hâlde Hz. Meryem'e de *“Hurma ağacını kendine doğru silkele ki sana taze hurma dökülsün”*⁸³⁴ hitabını has kıldı. Bu hitap peygamberlerden hiçbirine yapılmamışken Hz. Meryem bir peygamber olmadığı hâlde doğrudan şahsına âyet inzal olması, nebîlerden daha faziletli olduğu anlamına gelmez. Benzer durum kendisine Kitap'tan ilim verilen ve Belkıs'ın tahtını göz açıp kapanmasından önce getiren Âsaf b. Berahyâ için de söz konusudur. Bu olağanüstü durum herhangi bir nebîde gerçekleşmediği hâlde, bu olay sebebiyle Âsaf'ın Hz. Süleyman'dan (a.s.) daha faziletli olduğu söylenemez. Bütün bunlar münferid hususiyetlerdir, faziletlerin hepsine delalet etmez.⁸³⁵

Velâyetin nübüvvetten yüce olduğu vehmine kapılanların dile getirdikleri bir diğer gerekçeye göre nebîlere vasıta ile vahyedilir; velîlere ilimleri Hakk'tan verilir. Nebîler mesajlarını vasıta ile alır ve bu mesajı beraber süratlice ezberler. Bu yöntemde aldanmak yoktur. Aldanmalar velîlerin hâllerinde gerçekleşir fakat nebîlerin hâllerinde olmaz. Velâyet ve sıddıkiyyetin tamamı, nübüvvet nurlarıyladır. Hz. Musa'nın (a.s.) müşâhede ettiği semâ', kelâm ve nurdan bir zerre Hz. Hızır'a verilse, Hızır öyle yanar ki, kendisinden bir şey geriye kalmaz. Hızır'ın ilmi, bir talim değil terbiye olarak, Hz. Musa'dan gizlendi.⁸³⁶

- Bir grup da mübâh ve yasak olma konusunda hata etti. Onlar, eşyanın aslında mübâh olduğunu; yasağın, sınırın aşılması durumunda vâki olacağını zannettiler. Bu durumda haddi aşmak gerçekleşmediğinde eşya, aslı üzere mübâh olacaktır. Kendilerine, Yüce Allah'ın; *“Böylece sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için orada taneler, üzümler, yoncalar, zeytinler, hurmalıklar, sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve otlaklar ortaya*

⁸³³ el-Bakara 2/105.

⁸³⁴ Meryem 19/25.

⁸³⁵ Sülemî, “Risâletün fî galatâtî's-sûfiyye”, 3/475.

⁸³⁶ Sülemî, “Risâletün fî galatâtî's-sûfiyye”, 3/475.

*çıkardık*⁸³⁷ âyetini delil getirdiler. Bu âyete göre, Yüce Allah hiçbir şeyi ayırt etmeden her şeyi insanın faydasına sunar. Onların nefisleri, Müslümanlara mahzurlu olan şeyleri sınırlı miktarda aldıkları takdirde kendilerine mübâh olmasına tama' etti. Bu düşünce onları, sevinç duymak arzusuyla ihvânının evine girmeye, orada yemek yemeye ve kesesinden almaya sevk etti. Hikaye edildiğine göre; "benim terliğim, benim gömleğim, benim elbisem" diyen kişiyle arkadaşlık edilmez. Fakat bu, sûfînin kendisinde, bir şeye mâlik olduğunu görmemesi içindir. Bu yüzden benzer imkanlardan yoksun olan kardeşleri ihtiyaç duyduklarında, (onun) elbise, gömlek vb. eşyalarını alır, kullanır, kendisi de bunu bir fazilet olarak görmezdi. "Eşyanın aslı mübâhtır" diyen, "mahzurludur" iddiasında bulunandan evlâ değildir. Çünkü yukarıda sayılan ve sayılmayan her şeyden imtina eder.

- Bir grup var ki, hulûl hakkında konuştu. Biz, hulûl hakkında konuşanların sözlerini işitmedik, bize bunlar sadece anlatıldı. Onlardan hiçbiri bunu konuşarak müşâhede etmedi, kendilerinden icât ettiler. Şöyle dediler: "Yüce Allah bir insanı seçti, ona rubûbiyyet manasıyla hulûl etti; böylece o insanda yaratılmışlık manasını ortadan kaldırdı". Kim bunu söyler veya tevhidin kendisine, bu sözün işaret ettiği şekilde görüldüğünü zannederse hakîkaten kâfirdir.

Hulûliyye hata etti. Çünkü onlar, Kâdir'in kudret sıfatı ile bu sıfata şehadet eden şâhitleri birbirinden tefrik edemedi. Böylece akılları zâyî oldu ve sözlerinde gruplara ayrıldılar. Bazıları; "nurlar" dedi. Bazıları; "O, güzel ve güzel olmayanlara hulûl etti" dedi. Bazıları; "O, sadece güzel olanlara hulûl etti" dedi. Bazıları hulûlün devamlı, bazıları vakitli vakitsiz olduğunu söyledi. Bütün bunların hepsi küfürdür, yalandır, dalâlettir.

- Bir grup, safâ hâli ve temizlik (tahâret) konusunda hata etti. Onlar kendilerinin safâ ve tahâret hususunda kemâle ulaştıkları ve bunun yok olmayacağını zannettiler. Onlar ayrıca, kulun bütün kirlerden ve illetlerden arınacağı zannına da kapıldılar. Kul, devamlı surette sâf ve duru olmaz. Ancak vakitsiz bir vakit⁸³⁸ onun için sâf olur. Tahâret; kulun kalbini kin, nefret, hile vb. temizlemekle olur. Nefse gelince o, illetlerin mahallidir. İletlerin mahalli de nefisten ve bu illetler ondan eksik olmaz. Nitekim Hz.

⁸³⁷ Abese 80/27-32.

⁸³⁸ وقت دون وقت

Peygamber (s.a.v.); “Kalbim bulutlanır. Bunun üzerine ben, yetmiş kere istiğfar ederim”⁸³⁹ buyurur.

- Bir grup var ki, cem‘ ve tefrika konusunda hata etti. Yüce Allah‘ın halka izafe ettiği şeyi, onlar izafe etmedi ve nefislerini hareketle sâf hâle getirmedi. Bunun bir sakınma, hatta Allah ile beraber O‘ndan başka hiçbir şeyin olmadığı zannına kapıldılar. Bu anlayış onları, şer‘iati yok etmeye ve dinden çıkmaya sevketti. Onlar dinin sınırlarını aştıklarında nefislerini kınamayı bıraktılar. Bunun sebebi, usûl ile fûrû‘ hakkında ma‘rifetlerinin azlığıdır. Onlar usûl ile fûrû‘u birbirinden ayıramadılar; asl’a fer‘e muzaf olan şeyi izafe ettiler. Cem‘e tefrikaya muzaf olan şeyi izafe ettiler ve eşyayı yerine koymayı güzel yapamadılar. Cem‘ ve tefrikanın hakîkati hakkında ancak siddîk ya da zındîk konuşur. Siddîk; usûl, fûrû‘, haklar ve hazlardan ihtiyaç duyduğu şeyi, hak ile bâtılın farkını, emir ve nehye tâbi olmayı, âdâbın şartlarını istikamet üzere yapmayı bildikten sonra her şeyde Yüce Allah’a yüzünü döner. Zındîk; günahları işlemekten geri durmaz. Çünkü onun bilgisizliği, fiillerinin hepsini Yüce Allah’a izafe ettirir. Hatta bu zannı, bâtıl tevil sebebiyle günah işlemeyi kınamayı ortadan kaldırır.
- Bir grup var ki, kurb (yakîn) ve inbisât (genişlik, ferahlık) hakkında hataya düştü. Onlar, Hakk ile aralarında bir yakınlık hâli olduğu zannına kapıldılar. Bu zann onları, gözettikleri âdâbı ve muhafaza ettikleri hududu yapmaktan alıkoydu. Yapmaya çekindikleri şeylere karşı gevşeklik gösterdiler. Bunun Allah’a (c.c.) yakınlıkları sebebiyle olduğu zannına kapıldılar. Hata ettiler. Çünkü âdâb ve ahkâm, Yüce Allah’dan kullarına bir hil‘atdır (elbise). Kim bunları gözetir ve yerine getirirse, işte o Allah’a (c.c.) yakınlık içindedir. Kim de yakın olduğu zannıyla âdâb ve ahkâmı zâil ederse o da Allah’a (c.c.) uzaktır.
- Bağdatlılardan bir grup, vasıfların fenâsı hakkında hata etti. Onlar, beşerî sıfatların yok olmasıyla Hakk’ın sıfatlarına sahip olduklarını iddia ettiler. Cehâletleri sebebiyle nefislerini hulûle ve Hz. İsa hakkında Hristiyanların söylediklerine benzer bir manaya nisbet ettiler. Kulun vasıflarının fânî olması ve Hakk’ın vasıflarına dâhil olmasındaki doğru mana; kulun irâdesinden tamamıyla fânî olması ve Hakk’ın muradına dâhil olmasıdır. Kulun, Hakk’ın kendisi hakkındaki murâdıyla beraber bir murâdı olmaz. Bu yüzden Allah onun için neyi isterse o da nefsi için onu ister. İşte bu, kulun vasıflarının fenâsı ve Hakk ile vasıflanmasıdır. Onlar, Hakk’ın vasıflarını Hakk zannettikleri için

⁸³⁹ Müslim, “Zikir”, 41.

hata etti. Çünkü Yüce Allah, kalblere girmez (hulûl); kalblere ancak O'nun birliği, azameti ve yüceliği girer.

- Bir grup da, his ve duygu kaybı hakkında hataya düştü. Onlar, kuvvetli zikir ve vecd ânında hislerin kaybedileceği zannına kapıldılar. Fakat işin aslı şudur ki, kulun kuvvetli vâridât esnasında, vâridâtın kendisine galip gelmesiyle bir an hissi kaybolur. Fakat bu his tamamen ortadan kalkmaz. İnsan şiddetli vecd anındaki hissettiğiyle, diğer hislerini hissetmez olur.
- Bir grup, ruhlar hakkında hata etti. Şöyle dediler: “Ruh, Allah’dan (c.c.) bir nurdur”. Ruhun, Yüce Allah’ın zâtının bir nuru olduğunu vehmettiler, bu yüzden ruhun mahluk olduğunu iddia ettiler. Bir grup; “Ruhlar mahluktur, Rûhü’l-kuds mahluk değildir” dedi. Bir grup; “Umûmî ruhlar mahluktur ve hâs ruhlar mahluk değildir” dedi. Bir grup; “Mü’min’in üç ruhu, kâfirin bir ruhu, siddîklerin beş ruhu vardır” dedi. Bunların hepsi hata ve bâtıldır. Doğru olan Yüce Allah’ın; “*Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: Ruh, Rabbinin bileceği bir şeydir*”⁸⁴⁰ âyetinde söylediği şeydir. Ruh mahlûktur; onunla Allah (c.c.) arasında ne neseb ne de sebep vardır. Yüce Allah ruhu, latif bir yaratılışla yaratmıştır.

Sülemî, yukarıda sûfiler arasındaki bazı grupların işlediği hataları maddeler hâlinde zikrederken, tasavvufa ana rengini veren fakr ve gınâ kelimelerinin ıstılâhî anlamından başlayarak, hürriyet ve ubûdiyyet kavramlarına; tasavvufun riyâzât yöntemleri uzlet, halvet, sahralara çıkmak, yemek yememek vb. birtakım uygulamalar ile cem‘ ve tefrika gibi tasavvufun nazarî veçhelerine; hulûliyye, ibâhiyye ve vasıfların fenâsı ile velâyet-nübüvvet gibi ehl-i zâhirin eleştiri oklarını çeken konulara ve ihlâs, tevekkül, yün ve yamalı hırka giymek gibi sûfilerin kendi aralarında farklılık gösterdiği çeşitli meselelere, âyet ve hadislerin delaletiyle açıklamalar getirir. Sülemî’nin söz konusu hatalara dair verdiği bilgiler, yine kendisinin beyânına göre hataların nerelerde gerçekleştiğini de haber verir niteliktedir. Sûfilerin işledikleri hataları (galat) usûlde, fûrû‘da ve zellede olmak üzere üç kategoride ele alan Sülemî’nin beyânından, cem‘-tefrika, ihlâs ve hulûl usûlde; halvet, uzlet, yemek yememek, yün ve yamalı elbise giymek, semâ‘ etmek fûrû‘da yapılan hatalar olduğu söylenebilir.

⁸⁴⁰ el-İsrâ’ 17/85.

Tasavvufta galat konusu, günümüze ulaşan en eski tasavvuf kaynaklarında araştırılırken Serrâc'ın *el-Lüm'a* eserinde bu konunun yer aldığı görülür. Serrâc'ın zikredilen eserde “sûfilerin hataları” na dair verdiği bilgiler, Sülemî'nin *Galatâtü's-sûfiyye* eserinde verdiği bilgilerle hemen hemen aynıdır. Hemen hemen aynıdır; çünkü Sülemî'nin verdiği bilgiler âdeta Serrâc'ın hulâsası mahiyetindedir. Serrâc'ın Sülemî ile görüşmüş olması hatta bazı kaynaklara göre hocası kabul edilmesi;⁸⁴¹ Sülemî'nin söz konusu eserinde, diğer eserlerine kıyasla üslûp bakımından bazı farklılıkların bulunması -örneğin eserine başlarken yazılış amacını belirtmemesi; bir söz söylerken, Cüneyd ve Ebû Ali er-Rûzbârî hariç, hemen akabinde o sözün sâhibini veya sâhiplerini zikretmemesi gibi hususlar; Sülemî'nin *Galatâtü's-sûfiyye* eserinin Serrâc'ın eserinden bir iktibâs olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Bununla birlikte Sülemî'nin bazı yerlerde Serrâc'dan ayrı olarak kullandığı hadisler ve ifadeler, onun sadece konuyu iktibâs etmekle kalmayıp kendi birikimini de kullandığını gözler önüne serer. Sülemî ve Serrâc'ın ayrı yerlerde konuyla ilgili olarak Cüneyd'in sözlerine yer vermesi, galat meselesine esas kaynaklık eden şahsın, Cüneyd olduğuna delalet eder niteliktedir.⁸⁴²

3.8. Mürîdlere Tavsiyeler

Sülemî, mürîdlere tavsiyelerde bulunurken, tavsiye ettiği mevzuları, ele aldığı tüm meselelerde olduğu gibi âyet, hadis ve sûfî sözlerinden ilhâmı açıkladığı görülür. O'nun tavsiyelerine konu olan söz konusu esaslar, bir sûfînin, Allah ve peygamber dışında diğer yaratılmışlarla zorunlu olarak girdiği ilişki biçimlerinde gözetmesi gereken temel hususlardır.⁸⁴³ Sülemî, bu ilişki biçimlerini tayin eden ve şekillendiren

⁸⁴¹ Serrâc, *el-Lüm'a*, çev. Yılmaz, XXXIV.

⁸⁴² Bk. Serrâc, *el-Lüm'a*, tsh. Hindâvî, 385; Sülemî, “Risâletün fî galatâtü's-sûfiyye”, 3/469, 474.

⁸⁴³ Bk. Sülemî, “Risâletü ravzati'l-mürîdîn”, 3/373-381; Sülemî, *Vasiyyetü's-şeyh es-Sülemî*, thk. Mecdi Fethi es-Seyyid (Tanta: Mektebetü's-Sahâbe, [t.y.]). Sülemî'nin *Risâletü ravzati'l-mürîdîn* ile *Vasiyyetü's-şeyh es-Sülemî* eserlerinin içeriği aynıdır. Bir müellifin aynı içeriğe sahip iki farklı isimde eserinin olması, eseri istinsah eden müstensihlerin ya da tahkik eden muhakkiklerin, farklı başlıklarla eseri isimlendirmiş olmalarından kaynaklanabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

esasların mahiyetini ortaya koyarken şer'î ölçüleri kendisine referans noktası alır. Söz gelimi takvalı olmayı ve tevekkül etmeyi salık verirken, bu eylemlerin mutlak olarak Cenâb-ı Hakk'a yönelik olarak yapılmasını;⁸⁴⁴ dünya ehlinden, yöneticilerden, şerlilerden sakının derken, bunlarla iletişimin ancak iyiliği emretme ve kötülükten menetme ile sınırlı kalabileceğini ifade eder.⁸⁴⁵

Sülemî'nin tavsiyelerinde yer alan esasların başlıcaları; Kur'ân-ı Kerîm'i tefekkür etmek, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve sâlihlerin yolunu takip etmek, harâm ve şüpheli şeylerden sakınmak, dünyadan ihtiyaç kadarını almak ve bununla kanaat etmek, insanlara güzel ahlâkın gereğine göre davranmak, istişâreye önem vermek, sıla-i rahimi kesmemek, tevbe ve istiğfârı çokça yapmak, zikre ve mücâhedeye devam etmek, murâkabe etmek vd. hususlar olarak zikredilebilir.⁸⁴⁶ Sülemî, her ne kadar Yüce Allah'ın kullarından istediği bu hükümleri yerine getirmeye mürîdleri teşvik etse de, bunları yapabilmenin ancak Yüce Allah'ın lütf u inayetiyle (tevfik) mümkün olabileceğini belirtir.⁸⁴⁷

Sülemî'nin Yüce Allah'ın tevfikine medâr kıldığı yukarıdaki hususların hemen hepsi bir Müslümanın hayat tarzını belirleyen temel ilkelerin de tamamını oluşturur. Bu sebeple söz konusu tavsiyelerin Hakk'ın rızâsını kazanmayı amaç edinen bütün Müslümanları hedef aldığını söylemek mümkündür.

⁸⁴⁴ et-Talâk 65/2-3.

⁸⁴⁵ Sülemî, "Risâletü ravzati'l-mürîdîn", 3/373-376.

⁸⁴⁶ Sülemî, "Risâletü ravzati'l-mürîdîn", 3/374-381. Bu esaslarla ilgili âyet ve hadisler için bk. Nûr 24/54; el-Hadîd 57/20; el-Bakara 2/152; Tirmizî, "Birr", 62; Müslim, "Zikir", 41; Ebû Dâvûd, "Libâs", 4. Sülemî'nin mürîdlere tavsiye sadedinde yazdığı bu esaslar, onun tasavvufun gereklerinden kabul edip ortaya koyduğu âdâb ilkeleriyle aynıdır. Nitekim tasavvufta âdâbü'l-mürîde (mürîdlerin âdâbı) dair yazılan eserlerin bir başka adının "Vesâyâ (mürîdlere tavsiyeler)" olması, âdâb ilkeleriyle, mürîdlere tavsiye edilen mevzuların ortak olduğunu gösterir. Bu tavsiyelerle ilgili daha geniş bilgi için âdâb bölümüne bakılabilir. Süleyman Uludağ, "Âdâbü'l-mürîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/336.

⁸⁴⁷ Sülemî, "Risâletü ravzati'l-mürîdîn", 3/381.

3.9. Sülemî'nin Tesirleri

“Sülemî'nin Tesirleri” adını taşıyan bu konu başlığı altında; öncelikle Sülemî'nin tasavvuf tarihindeki yeri belirtilecek, ardından kendisinden sonra gelen belli başlı sûfî şahsiyetler üzerindeki tesirini görebilmek amacıyla o sûfîlerin en meşhur eserlerinde Sülemî'nin izleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu itibarla Sülemî'nin etkisinin boyutlarını görebilmek için araştırmaya ilk olarak maruf müridleri Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr ve Kuşeyrî ile başlanmış, daha sonra tarihsel sıraya tâbi olunarak tasavvuf tarihinde yazdıkları eserlerle kendilerinden sıkça söz edilen bazı sûfî isimler üzerinde durulmuştur.

Şehâdet âlemi de denilebilecek fizik âlemde, varlık piramidinin en üstünde bulunan insandan en altında yer alan cemâdâta kadar mevcut olan her varlığın zâhirî veya bâtınî, az veya çok, kötü veya iyi bir tesir gücü ve alanı vardır. Bu fiziksel kaide, Sülemî perspektifinde değerlendirildiğinde; onun dördüncü/onuncu asırdan günümüze kadar tasavvuf sahasında yazdığı eserlerle oluşturduğu maddî veya zâhirî etkinin gücü ve alanı hakkında şunları belirtmek gerekir: Sülemî, tasavvuf tarihinde sûfilîği, Melâmetîliği ilmî zemin üzerinde inşa eden, gerçek sûfîlerin ve melâmetîlerin kimler olduğunu ve onların sözleri çerçevesinde tasavvuf ve Melâmetîlik esaslarını tedvin ve tebyin eden ilk melâmetî-sûfî olma payesine sahiptir. Nitekim Sülemî'nin alanında mevcut en eski kaynak olma özelliğini haiz *Şerîat ve Hakikat İlmi Arasındaki Fark*, *Şerîat ve Hakikat Ehli*, *Melâmet Risâlesi*,⁸⁴⁸ *Fütüvvet İlkeleri*,⁸⁴⁹ *Nefsın Kusurlarını Tedavi Etme Yöntemleri*, *Tasavvufun Esasları* ve bu kapsamda ele alınan *Ruhsatlar*, *Semâ'*,⁸⁵⁰ Melâmetîlik anlayışına bağlı olarak ele alınan *Zikir*, *Makâmlar-Hâller*, sûfîlerin ve melâmetîlerin hâl tercemeleri ve sözlerinin yer aldığı *Tabakât* ve âyet yorumlarının toplandığı *İşârî Tefsir* eserleri; Sülemî'nin tasavvuf tarihindeki hayatî önemini ispatlayan ve onun gücünü ortaya koyan vesikalar hüviyetindedir. Sülemî'nin

⁸⁴⁸ Serrâc *el-Lüm'a*'da, Kelâbâzî *et-Taarruf*'da, Ebû Tâlib el-Mekkî *Kütü'l-kulûb*'da, Kuşeyrî *er-Risâle*'de, melâmet konusuna yer vermemiştir.

⁸⁴⁹ *el-Lüm'a*, *et-Taarruf*, ve *Kütü'l-kulûb*'da fütüvvet konusuna yer verilmemiştir.

⁸⁵⁰ Serrâc, Kelâbâzî ve Mekkî'nin eserlerinde semâ' bahsine dair bölümler vardır. Fakat Sülemî'nin *Semâ'* kitabı; alanında yazılmış ilk müstakil eserdir. Bk. Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 300.

isimleri zikredilen konu başlıklarına dair yazdığı eserlerin tasavvufta mevcut ilk eserler olması, kendisinden sonra Melâmetîlik, fütüvvet, sûfî ve melâmetîlerin tarihçe-i hayat ve sözleri hatta rivâyet ettiği hadisler, yorumladıkları âyetler hakkında yazılan tüm eserlere doğrudan veya dolaylı olarak tesir etmesini netice vermiştir.

Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038)

Sülemî'den sonra sûfî tabakât literatüründe temel başvuru kaynaklarının başında gelen *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Ebû Nuaym el-İsfahânî tarafından yazılmıştır. Eserde sahâbeden başlayarak hicrî beşinci asrın ilk çeyreğine kadarki sekiz yüze yakın zâhid ve sûfinin hayatına ve sözlerine yer verilmiştir.⁸⁵¹ Gerçek sûfîleri, müddeîlerden ayırmak amacıyla yazılan eser, sûfî tabakâtını ashâbdan başlatmasıyla Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*, Şa'rânî'nin *et-Tabakâtü'l-kübrâ* ve Münâvî'nin *el-Kevâkibü'd-dürriyye* eserlerine öncülük etmiştir.⁸⁵²

Hilye'nin kaynakları arasında Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye*'sinden başka Ebû Saîd İbnü'l-Arabî'nin (öl. 341/952) *Tabakâtü'n-nüssâk* adlı eseri de zikredilir.⁸⁵³ Bu eser, muhtemelen Sülemî'nin ilk zâhidleri ele aldığı fakat günümüze ulaşmayan *Kitâbü'z-Zühd* eserine de kaynaklık etmiş olmalıdır. Bu itibarla Ebû Nuaym'ın, hicrî beşinci asrın ilk çeyreğine kadarki sürede yaşamış sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiînden olan zâhidlerle, sûfîlerin yer aldığı *Hilye*'yi telif ederken, Ebû Saîd'in eseriyle birlikte Sülemî'nin *Kitâbü'z-Zühd* ve ashâb-ı Suffe'nin fazileti, menâkıbı, isim ve künyelerini

⁸⁵¹ Osman Türer, “Ebû Nuaym el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/203; Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (Evliya Menkıbeleri), çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 19-20.

⁸⁵² Osman Türer, Hücvîrî'nin söz konusu eserinde yer verdiği sûfî tabakât bölümünde Sülemî'nin *Tabakât*'ını örnek aldığını söylese de bize göre, Hücvîrî'nin mezkur konuya ashâbdan başlaması *Hilyetü'l-evliyâ* usûlünü takip ettiğini gösterir. Bk. Osman Türer, “Hilyetü'l-evliyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/51.

⁸⁵³ Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Şerîbe, 50; Osman Türer, “Hilyetü'l-evliyâ”, 18/52; Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (Evliya Menkıbeleri), çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 14.

ele aldığı *Târîhu ehli's-Suffe* eserlerine de başvurduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Ebû Nuaym her ne kadar tasavvufta Sülemî'nin müridi olsa da yazdığı eserlerden hadis ve tarihçi kimliğinin daha ön planda olduğu görülür.⁸⁵⁴ Bu itibarla Ebû Nuaym'da ağırlık kazanan bu kimliğin, kendisinin tasavvuf sahasında hocası Sülemî'nin izinden gidip Melâmetiyye, fütüvvet ve benzeri diğer tasavvufî konularda eserler telif etmesinin önüne geçmiş olduğu tahmin edilir.

Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr (öl. 440/1049)

Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın kaynaklarda haber verildiğine göre *Havrâ* isimli bir rubâîsi ile seyr u sülûkta aşılacak kırk makâmı konu alan *Çihil Makâm* adında iki eseri mevcuttur.⁸⁵⁵ Ebû Saîd'in daha hayatta iken müridlerinden sözlerini yazmalarını istememesi,⁸⁵⁶ kendisine nisbet edilen eserlerin azlığını ortaya koyar görünmektedir. Ebû Saîd'in, şeyhi Sülemî'nin mümeyyiz olduğu konularda eserler telif etmemesinin, hem sözlerinin zabt ü kaydına razı olmaması hem de daha çok şair ruhlu bir sûfî olarak tanınmasından ileri geldiği söylenebilir.⁸⁵⁷ Öte yandan İlâhî aşka dair söylediği rubâîlerle semâ' meclislerinde vecde gelip şathiyelerde bulunan Ebû Saîd'in, tekke âdâbını ilk ortaya koyan kişi olarak gösterilmesi dikkat-i muciptir.⁸⁵⁸ Ebû Saîd'in âdâba önem veren hatta bu konuda sûfîlerin toplandıkları mekanın usûl ve erkanını tesis eden bir sûfî olmasında, tasavvufta âdâbı temel esas kabul eden Nîşâbur Melâmetiyye anlayışının hatta doğrudan Sülemî'nin tesiri olduğunu söylemek hakîkatten vâreste olmasa gerektir.

Kuşeyrî (öl. 465/1072)

Sülemî'nin en meşhur müridlerinden Kuşeyrî, sûfîlerin itikadî meseleler hakkındaki inançları, hâl tercemeleri, sözleri ve tasavvufî ıstılahların yer aldığı *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* adlı bir eser telif etmiştir. Kuşeyrî'ye ait bu risâlenin, Eş'arî kelâmı

⁸⁵⁴ Bk. Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", 10/201-204.

⁸⁵⁵ Bk. Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/221-222.

⁸⁵⁶ Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr", 10/221.

⁸⁵⁷ Bk. Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr", 10/221-222.

⁸⁵⁸ Bk. Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr", 10/220-221.

çerçevesinde tasavvufî esasların tahkim edildiği bir eser olma özelliği taşıdığı söylenebilir. Kuşeyrî'nin tasavvufî meseleleri daha çok kelâmcı kimliğinin etkisiyle ele aldığı bu eserde, sûfî tabakâtına dair bir bölüm açılmıştır. Bu bölümün Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye*'sinden istifadeyle hazırlandığı oldukça aşıkardır. Sülemî'nin sûfî tabakâtı konusunda Kuşeyrî'ye kaynaklık etmesi, dolaylı olarak *Kuşeyrî Risâlesi* üzerine yapılan tabakât, şerh ve hâşiyeleri de etkilemesine sebebiyet verecektir. Bu duruma; Zekeriya Ensarî'nin (öl. 926/1520) *er-Risâle*'ye yazdığı *İhkâmu'd-delâle alâ tahrîri'r-Risâle* adlı şerh ve Mustafa Arûsî'nin (öl. 1293/1876) *Netâicü'l-efkârî'l-kudsiyye fî beyâni meâni şerhi'r-Risâleti'l-Kuşeyriyye* isimli hâşiyesi örnek verilebilir.⁸⁵⁹

Kuşeyrî'nin *Risâle*'den sonra alanında en maruf eseri *Letâifü'l-işârât*, işârî tefsir konusuna bağlı olarak sûfîlerin âyet yorumlarının yer aldığı bir eserdir. Bu eser Sülemî'nin *Hakâikü't-tefsîr* eserinden istifadeyle hazırlanmakla birlikte ondan daha şümullü ve düzenli olduğu ve işârî tefsirlere kaynaklık ettiği belirtilir.⁸⁶⁰ Bu itibarla *Letâif*'in alanında kaynak olma özelliğini Sülemî'nin *Hakâik*'ine borçlu olduğunu söylemek gerekir.

Kuşeyrî'nin eserleri bunlarla sınırlı değildir. Sûfîlerin semâ' hakkındaki görüşlerinin yer aldığı *Kitâbü's-Semâ'* ve mi'râc hadisesine dair yaklaşımlarının rivâyet edildiği *Kitâbü'l-Mi'râc*, konu bağlamında zikredilmesi gereken diğer eserlerdir.⁸⁶¹ Sülemî'nin, aynı konularda yazdığı *Kitâbü's-Semâ'* ve *Letâifü'l-Mi'râc* eserleriyle Kuşeyrî'ye esin kaynağı olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Hücvîrî (öl. 465/1072 [?])

Kuşeyrî'nin çağdaşı hicrî beşinci asır sûfîlerinden Gazneli şeyh Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* eseriyle tasavvuf alanında Fars dilinde yazılan en eski eserin müellifidir.⁸⁶² Hücvîrî, söz konusu eserinde sûfî hâl tercemelerine ayırdığı bölümde; hulefâ-i

⁸⁵⁹ Bk. Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (Evliya Menkıbeleri), çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 17.

⁸⁶⁰ Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/474.

⁸⁶¹ Bk. Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", 26/474-475.

⁸⁶² Bk. Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (Evliya Menkıbeleri), çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 17.

râşidînden başlayarak kendi zamanına kadar yaşayan belli başlı sûfîlere yer verir. Hücûrî'nin bu bölümü kaleme alırken kendisine kadar tevarüs eden zâhid, nâsik ve sûfî tabakât külliyyatından istifade ettiğini söylemek gerekir. Bu itibarla Sülemî'nin *Kitâbü'z-Zühed, Târîhu ehl'i-Suffe*⁸⁶³ ve *Tabakâtü's-sûfiyye* eserleri bu kaynaklar arasında zikredilebilir.

Hücûrî, söz konusu eserinde Kuşeyrî'nin aksine⁸⁶⁴ melâmet hakkında bir bölüm açmış ve burada verdiği bilgiler genel itibariyle Sülemî'nin aynı konuya dair verdiği bilgilerle uyum içindedir. Sülemî'nin vefatını takip eden yıllarda Melâmetîlik anlayışının aslını bozmadan devam ettiğini göstermesi bakımından Hücûrî'nin verdiği bu bilgiler oldukça önemlidir.⁸⁶⁵

Hâce Abdullah Herevî (öl. 481/1089)

Fıkıhta Hanbelî olup Eş'arî kelâmına aksi tavrı ile bilinen Horasanlı sûfî Hâce Abdullah Herevî'ye nisbet edilen eserlerden biri de *Tabakâtü's-sûfiyye*'dir.⁸⁶⁶ Söz konusu eser kaynakların haber verdiğine göre; Herevî'nin, Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye* eseri bağlamında kendi zamanında görüşüp istifade ettiği şeyhleri de dahil

⁸⁶³ Hücûrî, Sülemî'nin ashâb-ı Suffe'nin fazileti, menâkıbı, isim ve künyelerini ele aldığı *Târîhu ehli's-Suffe* adlı eserinin olduğu bilgisini verir. Onun verdiği bu bilgi, söz konusu eseri görüp istifade ettiği ihtimalini güçlendirmektedir. Bk. Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 98-99.

⁸⁶⁴ Kuşeyrî'nin Arapça metninde melâmet bahsi yoktur. (Bk. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmûd - Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Dârü's-Şa'b, 1409/1989), 390-398, 639 <https://archive.org/details/risala-qushayriyya/page/n617/mode/2up> (Erişim: 4 Temmuz 2022). Fakat Süleyman Uludağ'ın, Kuşeyrî *Risâle*'sine yaptığı tercemede “melâmet” başlıklı bir bölüm yer alır. Bölüm içindeki bilgilere bakıldığında; Uludağ'ın Hücûrî'deki melâmet bahsini Kuşeyrî'nin *Risâle* tercemesine sehven derc ettiği anlaşılmaktadır. Bk. Kuşeyrî, *Risâle*, çev. Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 312-320; krş. Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 68-78; Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 121-128.

⁸⁶⁵ Hücûrî'nin konuya dair yaklaşımı, çalışmamızın “Sülemî ve Melâmetiyye” başlığı altında yer verildiği için burada tekrar edilmemiştir. Bk. Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, tsh. Muhammed Abbâsî, 68-78; Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Uludağ, 121-128.

⁸⁶⁶ Bk. Tahsin Yazıcı, Süleyman Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/222-226.

ederek müridlerine yaptığı sohbetlerin bir derlemesidir.⁸⁶⁷ *Tabakâtü's-sûfiyye* konulu sohbetlerde Herevî tarafından anlatılanların müridleri tarafından kaydedilmesi sonucu oluşan eser, Fars dilinde yazılan ilk sûfî tabakâtı olarak kabul edilir.⁸⁶⁸ Abdurrahman Câmî'nin (öl. 898/1492) “şeyhülislâm” lakabıyla andığı Herevî'nin⁸⁶⁹ bu eseri, Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns*'üne kaynaklık etmiştir.⁸⁷⁰ Böylelikle Sülemî, *Tabakât* eseri ile önce Herevî'ye ardından Abdurrahman Câmî'ye öncülük eden sûfî olmuştur. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*'den başka *Kitâbü'l-Fütüvve* eseriyle de Hâce Abdullah Herevî'ye kaynaklık etmiştir.⁸⁷¹

Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî (öl. 632/1234)

Sühreverdiyye tarîkatının kurucusu, tasavvufta Cüneydî silsileye bağlı, Zekerîyyâ el-Mültânî (öl. 661/1262 [?]), İzzeddin b. Abdüsselâm (öl. 660/1262) ve Sa'dî-i Şîrâzî'nin (öl. 691/1292) şeyhi Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî; tasavvufî birçok mesele ve mevzunun ele alındığı *Avârifü'l-maârif* adlı eserin müellifidir.⁸⁷²

⁸⁶⁷ Tahsin Yazıcı, Süleyman Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, 17/224-225; Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (Evliya Menkıbeleri), çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 17.

⁸⁶⁸ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (Evliya Menkıbeleri), çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 17.

⁸⁶⁹ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (Evliya Menkıbeleri), çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 17.

⁸⁷⁰ Süleyman Uludağ, “Nefehâtü'l-üns”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/521.

⁸⁷¹ Abdülbaki Gölpınarlı, “İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11/1-4 (1949-1950), 112-114.

⁸⁷² Bk. Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Gerçek Tasavvuf), çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016), 17.

Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* eserinde; sûfîlerin hâlleri ve usûlleri,⁸⁷³ nâil oldukları ihsânlar,⁸⁷⁴ semâ'⁸⁷⁵, ihlâs⁸⁷⁶, melâmetîlerin zikri konularında Sülemî'den istifade eder.⁸⁷⁷

Sülemî, zikri geçen bu konular dışında fütüvvet ve âdâb konularında da Sühreverdî'ye başvuru kaynağı olmuştur.⁸⁷⁸

Abdurrahman Câmî (öl. 898/1492)

Nişâbur'un Câm nahiyesinden Nakşbendî tarîkati şeyhi, âlim ve şair Abdurrahman Câmî, kendi zamanına kadar yaşayan belli başlı sûfî ricâlinin ve hanımlarının yer aldığı Farsça *Nefehâtü'l-üns* eserini telif ederken istifade ettiği başlıca kaynaklar Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye* ve *Zikrû nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât* eserleri olmuştur.⁸⁷⁹

Sülemî, yukarıda zikredilen başlıca sûfî tabakât kitaplarından başka; yaptığı ilavelerle birlikte *Hilye*'nin özeti kabul edilen, hanım sûfîlerden de genişçe bahseden Ebû'l-

⁸⁷³ Bk. Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, thk. Semîr Şems, 48-49; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Gerçek Tasavvuf), çev. Dilaver Selvi, 80, 202.

⁸⁷⁴ Bk. Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, thk. Semîr Şems, 122-123; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Gerçek Tasavvuf), çev. Dilaver Selvi, 211.

⁸⁷⁵ Bk. Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, thk. Semîr Şems, 134; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Gerçek Tasavvuf), çev. Dilaver Selvi, 233.

⁸⁷⁶ Bk. Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, thk. Semîr Şems, 156; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Gerçek Tasavvuf), çev. Dilaver Selvi, 273.

⁸⁷⁷ Sühreverdî her ne kadar melâmetî ve sûfî isimlerini Sülemî'nin aksine tanımlasa da, Melâmetiyye'deki zikir çeşitlerini ortaya koyarken Sülemî'den esinlendiğini, hatta ondan istifade ettiğini söylemek mümkündür. Sühreverdî zikredilen konuda Sülemî'nin verdiği bilgilerle yetinmemiş, adeta onun sözlerini şerh etmiştir. Bk. Ebû Hafs Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, thk. Semîr Şems, 65; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Gerçek Tasavvuf), çev. Dilaver Selvi, 111-112.

⁸⁷⁸ Bk. Abdülbaki Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11/1-4 (1949-1950), 112-114; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Gerçek Tasavvuf), çev. Dilaver Selvi, 18, 162-560.

⁸⁷⁹ Bk. Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (Evliya Menkıbeleri), çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 15, 805-831.

Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Sıfatü's-safve*; Ferîdüddin Attâr'ın (öl. 618/1221) *Tezkiretü'l-evliyâ*; Abdülvehhâb Şa'rânî'nin (öl. 973/1565) *Levâkihi'l-envâr* maruf adıyla *et-Tabakâtü'l-kübra* - Şa'rânî bu eserinde hanım sûfiere de yer verir- Münâvî'nin (öl. 1031/1622) *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, son devir müelliflerinden Hocazâde Ahmed Hilmi'nin (öl. 1914) *Hadîkatü'l-evliya*; Filistinli âlim Yusuf b. İsmail Nebhânî'nin (öl. 1932), *Câmiu kerâmâtü'l-evliyâ* -bu eserde de hanım sûfiler yer alır- ve Sâdık Vicedânî'nin (öl. 1939) *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* eserlerinin telif edilmesine dolaylı olarak tesir etmiştir.⁸⁸⁰

Sülemî'nin *Melâmetiyye* eseri alanında yazılan ilk eser kabul edildiğinden, kendinden sonra bu konuya yer veren eserlerin en eski başvuru kaynağı olma özelliğine sahiptir. Binâenaleyh çalışmamızın “Sülemî ve Melâmetiyye Hakkında Değerlendirme” başlığı altında yer verdiğimiz gibi Sülemî, Melâmetîliğe dair verdiği bilgilerle özellikle İbnü'l-Arabî, Abdülkâdir-i Geylânî, Abdülhâlik Gucdüvânî, Ömer Sikkînî ve Muhammed Nûrû'l-Arabî gibi sûfilerin tasavvuf anlayışlarının şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur.

Sülemî'nin işârî tefsir alanında en hacimli eski kaynaklardan biri olarak kabul edilen *Hakâikü't-tefsîr* eseri, Kuşeyrî'nin *Letâif* inden başka Rûzbihân Baklî'nin (öl. 606/1209) *Arâisü'l-beyân*; Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *Cevâhirü'l-Kur'ân*; İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ve *Muhâdaratü'l-ebrâr*; Abdürrezzâk Kâşânî'nin (öl. 736/1335) *Te'vîlatü'l-Kur'ân* ve İsmail Hakkı Bursevî'nin (öl. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân* eserlerine doğrudan veya dolaylı katkı sağlamıştır.⁸⁸¹

Sülemî, yukarıda isimleri zikredilen başlıca tasavvufî eserlerden başka Hz. Peygamber'in (s.a.v.) faziletlerini konu almasıyla İslâm dünyasında şöhret bulan, medreselerde okutulan Kādî İyâz'ın (öl. 544/1149) *eş-Şifâ* eserine⁸⁸² ve hicrî dördüncü asırda Bağdat tarihine dair yazdığı *Târîhu Bağdad* eseriyle ilmî, siyasî ve kültürel tarih literatüründe önemli bir yere sahip olan Hatûb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) söz

⁸⁸⁰ Tabakât kitapları için bk. Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (Evliya Menkıbeleri), çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 18-20.

⁸⁸¹ Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, 221-234.

⁸⁸² M. Yaşar Kandemir, “eş-Şifâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/134-138.

konusu eserine; gerek bizzat kendi sözleriyle gerek diğer sûfîlerden yaptığı rivâyetlerle katkı sağlamıştır.⁸⁸³

Netice olarak şunu belirtmek gerekir ki; hicrî dördüncü asırda müellif, müverrih, müfessir, muhaddis ve melâmetî kimliği ile tasavvuf tarihinde seçkin ve etkin bir yere sahip olan Sülemî, tasavvufa dair günümüze kadar yazılan gerek kaynak, gerek araştırma-inceleme ve tetkik niteliğindeki külliyata başvuru kaynağı olmaktan vazgeçecek gibi görünmemektedir.

⁸⁸³ Bk. Kadı İyaz, *Şifâ-i şerif*, çev. Naim Erdoğan - Hüseyin S. Erdoğan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2011), 31-32, 36, 40, 45, 419, 571; Massignon, *Târîhu Bağdâd* adlı eserde; Sülemî'nin *Târîhu's-sûfiyye*'sinden yapılan alıntılar derleyerek *Târîhu's-sûfiyye* adıyla neşretmiştir. Bk. Sülemî, "Târîhu's-sûfiyye", thk. Louis Massignon, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pûrcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1369 hş./1990), 1/293-311.

SONUÇ

Tasavvuf tarihinde hicrî ilk dört asır söz konusu olduğunda; eserlerinin mevcudiyeti ve çeşitliliği bakımından sûfî müellifler arasında ilk sırada yer alan Sülemî, tasavvuf alanındaki bu mümtaz yeri dolayısıyla “Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri” başlığını taşıyan doktora tezimizin konusu olmuştur. Sülemî, tasavvufun bir ilim olarak değerini, esaslarını, Melâmetiyye’nin tasavvuf içinde ne anlam ifade ettiğini, sûfî-melâmetî farkını, sûfî ricâlinin birbirleriyle ve hanım sûfîlerle ilişkilerini, tasavvuf ilminin hadis, tefsir, kelâm ve fıkıh ilimleriyle irtibatını ortaya koyan onlarca eser yazmıştır. Sülemî’nin tasavvufî görüşlerini tespit etmek amacıyla; gerek kendisine ait gerekse onun dönemi ve fikirleriyle irtibatlı günümüze ulaşan veya ulaşabildiğimiz eserler kaynak kullanılarak, yukarıda zikrettiğimiz başlıca konulara dair serdettiği fikirler kendi içinde sistemli bir yöntem takip edilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sülemî, bir taraftan hadis, fıkıh gibi bazı İslâmî ilimlerin teşekkülünü tamamladığı, diğer taraftan öteden beri var olmakla birlikte kelâm, tasavvuf gibi henüz tedevvün eden ilimlerin İslâmî ilimler arasında kimlik kazanma mücadelesi verdiği bir çağda yaşamıştır. Bu çağ; Ehl-i sünnet kelâmında İmam Eş’arî, İmâm Mâtürîdî, Bâkılânî; Mu‘tezile’de Kādî Abdülcebbâr; İslâm felsefesinde Fârâbî, İbn Sînâ; hadiste Hâkim en-Nîsâbûrî, Beyhakî; Hanefî fıkıhında Cessâs, Şâfiî fıkıhında Ebû Hâmid el-İsferâyînî; tasavvufta mevcut en eski kaynak eserlerin müellifleri Ebû Nasr Serrâc, Kelâbâzî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Kuşeyrî ve Hücûvî gibi müellif sûfîlerin boy gösterdiği bir zamandır. Söz konusu asırda ilim dünyasını temsil eden bu âlimler, temsilcisi oldukları ilim dalının kaynağını, esaslarını, terimlerini ve amacını izah eden eserler yazmışlar; yazdıkları bu eserlerle, ilgili oldukları ilmî disipline bir şekil kazandırmakla (teşekkül) kalmamış, aynı zamanda o ilmin diğer ilimler arasında meşrûiyyetini de ortaya koymuşlardır. Bu çabanın söz konusu ilimleri amacından saptıran, sapkın fırkalara da bir cevap niteliği taşıyacağı ortadadır. Sülemî’nin yazdığı eserleri de zamanındaki ilim câmiasında cereyan eden bu temayül çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Binâenaleyh Sülemî’nin tasavvufta dair yazdığı onlarca eserde ele aldığı konularla şu üç kesimi muhatap aldığı görülür: Birincisi tasavvufu bilmediği için inkar eden şerîat âlimleri. İkincisi tasavvufu öğrenmek ve yaşamak isteyenler. Üçüncüsü tasavvufun âdâb ve şartlarına riayet etmediği halde ma‘rifet iddiasında bulunan sahte sûfîler.

Sülemî'nin hicrî dördüncü asırda kendisine hedef kitlesi olarak belirlediği bu üç gruba yönelik olarak eserlerinde ele aldığı konulara getirdiği yaklaşım tarzından, onun nasıl bir tasavvufî görüşe sahip olduğu hakkında şunları söylemek gerekir:

Sülemî'nin, İslâmî nasları referans alarak şeriat ilmiyle birlikte hakikat ilminin varlığından ve mahiyetinden haber vermesi, yaşadığı çağda İslâmî ilimlerde tartışmasız otorite kabul edilen fukahâ karşısında sûfilerin kendilerine yol olarak seçtikleri tasavvufu, şeriat ilminin bir hakikati olduğu gerçeği üzerinden temellendirme çabasıdır. Esasen Sülemî'ye göre tasavvuf, hakikat ilmini elde etmeye yönelik esas ve kaideleri belirlenmiş bir yöntemdir. Onun tasavvufî görüşlerinin temelini; her daim şeriatle mukayyed ancak şeriatin fevkinde kabul ettiği hakikat ilmi oluşturur. Fakat Sülemî, işi bu kadarla da bitirmez. Zira ona göre şeriatin nasıl bir hakikati varsa hakikatinde bir hakikati vardır ve işte bu Melâmetiyye'dir.

Sülemî'ye göre tasavvuf içinde iki meşru grup vardır: Bunlardan birincisi sûfiler; ikincisi Melâmetiyye'dir. Sûfiler, şeriatin zâhiriyle tam bir ihlâsla amel etmeleri ve Yüce Allah'ın da tevfiğiyle ma'rifetullahı ulaşan hakikat ehli kimselerdir. Melâmetiyye ise, hâl bakımından Allah'a daha yakın, ilim olarak sûfilerden daha üstün ve Hakk'ın, sırlarını mahlûkâtından gizlediği velî kullardır. Binâenaleyh Sülemî'nin ifadelerine göre Melâmetiyye; varlık sebebini sûfilere ve nefse muhalefetten alan, bunun için sûfilerin ritüele dayalı davranış ve uygulamalarını eleştiren, nefsi ezmek için, şeriatin zâhirine uygun olmayan amelleri yaparak halkın kınamasına maruz kalmayı kendisine adet edinen anti-ritüelist bir grup değil; ilim ve hâl bakımından sûfilerden daha üstün oldukları için, Allah'ın kendilerine ihsân ettiği yüce hâllerin, başkaları tarafından bilinmesini, kendilerini nefis karşısında yenilgiye uğratacağı endişesiyle yaptıkları bir davranış olduğu görülür. Bir başka ifadeyle söylenecek olursa; melâmetîlerin, nefsin hoşuna gideceğini düşündükleri, zâhidlik ve sûfilik elbisesine bürünerek halkın arasında itibara yol açacak tüm tutum ve davranışlara karşı aldığı aksi tavır; içinde bulundukları, tecrübe ettikleri ve kaybetmekten korktukları yüksel ilim ve hâlin bir tezahürüdür.

Sülemî'nin yazdığı eserlerde hakkında en çok bilgi verdiği konunun âdâb olduğu söylenebilir. Sülemî'ye göre âdâb; tasavvufun her sürecinde yerine getirilmesi gereken şer'î ve tasavvufî ilkeler bütünüdür. Horasan tasavvuf ekolünün âdâba dair hususlara büyük önem vermesi ve Sülemî'nin talebelerinden Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın tekke

âdâbının esaslarını ortaya koyan ilk sûfilerden kabul edilmesinin arkasında Sülemî'nin katkısı olduğu ortadadır.

Sülemî, fütüvvet ve nefse dair yazdığı eserlerle; tasavvuf yolunda sûfilerden daha üstün kabul ettiği Melâmetiyye'ye ait iki önemli esasın -âdâba riayet ve nefisle amansız mücadele- gereklerini ortaya koymak istemiştir. Bunlardan biri fütüvvet ahlâkına sahip olmak; diğeri nefsin ayıplarını bilmek ve bunları tedavi etmektir. Nitekim hicrî üçüncü ve dördüncü asırda fütüvvet denilince Horasan sûfilere, Horasan sûfilere denilince de Melâmetiyye akla gelir.

Sülemî, muâsır ve diğeri birçok müellif sûfiden farklı olarak makâm ve hâlleri tek tek kavramlar üzerinden değil; bunları birbiriyle iç içe ve siyak sibak ilişkisi çerçevesinde ele alır. Ona göre üç ana makâm vardır: Îrâde, ma'rifet, vuslat ve ittisâl. Îrâde makâmındaki mürîd; ma'rifet makâmındaki ârif-sûfî; vuslat ve ittisâl makâmındaki melâmet ehli velî adını alır. Bunlar dışındaki diğeri tüm makâmlar ve hâller bu üç makâmın içinde mündemiçtir. Sülemî'nin makâmlar hiyerarşisi, onun hakikat ilmi sahiplerini ayırdığı kategoriyle özdeştir.

Sonuç olarak söylemek gerekir ki; Sülemî'nin tasavvufî görüşlerinin temelini; şeriaten başka fakat ondan ayrı olarak görmediği hakikat ilmi oluşturur. Bu hakikat ilminin sureten temsilcisi sûfiler; hakikatteki temsilcileri ise melâmetîlerdir. Burada şu soruyu sormak gerekir; hâllerini gizlemek esası üzere kimlik kazanan melâmetîlere dair bu kadar bilgiyi Sülemî nasıl bilebilir? Bu sorunun cevabı; ancak melâmetî olan birinin, böyle bir grubun amellerine ve hâllerine bu denli vâkıf olup anlatmaya muktedir olabileceği şeklinde verilebilir. Sülemî'yi, kendilerini izhâr etmekten çekinen melâmetîleri anlatmaya iki durum icbâr etmiş olmalıdır: Birincisi tasavvufu inkar edenler. İkincisi sahte sûfiler. Bu iki gruba karşı gerçek tasavvufu anlatmaya duyulan ihtiyaç, Sülemî'yi söz konusu eserlerini yazmaya sevk etmiştir. Binâenaleyh her ne kadar Sülemî bunu alenen ikrar etmiş olmasa bile -ki aksi bir söz melâmetî olmanın icabına uymaz- onun tasavvufa dair söylediği tüm sözlerin yekûnü düşünüldüğünde; kendisinin bir melâmetî olduğu ve eserlerini Melâmetiyye'yi ilim, hâl ve makâm cihetiyle tahkim ve tebyin etmek için yazdığı rahatlıkla söylenebilir. Fakat o, hakikî tasavvufun ortaya çıkmasına yönelik çabalarından dolayı belli bir bölgeyle -ki Melâmetiyye denince Horasan bölgesi akla gelir- sınırlandırılmayacak bir sûfidir. Nitekim o, izini sürebildiğimiz kadarıyla bir taraftan hocası Nasrâbâdî aracılığıyla Şiblî'ye, Şiblî'den de Bağdat'ta "seyyidü't-tâife" olarak anılan Cüneyd'e

diğer taraftan dedesi İbn Nüceyd aracılığıyla Ebû Osman Hîrî'ye, Ebû Osman'dan da Nîşâbur'da "fetâların efendisi" Ebû Hafs'a dayanan manevî zincirin bir halkasıdır. O, Bağdat ve Nîşâbur'a bağlı olduğu bu zincirle, herhangi bir şehir veya bölgeyle kayıtlanamayacak *câmiu'l-müdün* (şehirleri birleştiren) bir sûfidir. Bu itibarla Sülemî'yi tarif etmek için söylenen "Horasan sûfisî" ne kadar yetersizse; sûfilerin sözlerini aktaran "râvî", bu sözleri derleyip toplayan "müdevvin" bir sûfi ifadesi de bir o kadar eksiktir. Çünkü Sülemî, gerçek tasavvufu ve hakîkî sûfileri ortaya koymak için çıktığı bu yolda, tasavvuf söz konusu olduğunda gerçeğin bir bölgeye yahut belli bir zümreye hasredilemeyecek değerde olduğunu, görünen isim farklılıklarının - sûfî/melâmetî- ise derece farklılığına karşılık geldiğini ortaya koymuştur. Binâenaleyh bu çalışma ile; Sülemî'nin, bu zamana kadar en çok bilinen münferit eserleri üzerinden kendisi hakkında edinilen râvî-müdevvin bir sûfi intibainın yerini, onun genelde tasavvufun, özelde Melâmetiyye'nin esas ve hakikatini ilk defa ortaya koyması yönüyle muhakkik-melâmetî bir sûfi olduğu gerçeği almıştır. Bu itibarla bir yandan Kuşeyrî ile başlayıp Gazzâlî ile devam ettiği söylenen şer'î tasavvuf vurgusunun; diğer yandan; İbnü'l-Arabî ile revaç kazanan melâmetînin sûfiden üstün olduğu anlayışının aslında Sülemî ile başladığını belirtmek gerekir.

Bu çalışma bize; Sülemî'nin Melâmetiyye anlayışının kimler tarafından takip edildiği hakkında yeni çalışmalara ihtiyaç olduğunu göstermekle birlikte, özellikle Melâmetîlik konusundaki ortaklıklarından dolayı tevhid ve varlık anlayışının İbnü'l-Arabî ile karşılaştırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Sûfilerin hataları ile ilgili tespitlerinin analizi ve ma'rifet iddiasında bulunduğu halde gerçekte sûfi olmayanların özellikleri ve günümüze yansımaları araştırmayı bekleyen konulardandır. Son olarak Sülemî'nin tasavvufî yönünün ortaya konulması müfessir, muhaddis ve mütekellim kimliğinin incelenmesinin de elzem olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

A

- Afifi. “Melâmîlik, Sûfîlik ve Ehl-i Fütüvvet”. çev. Ekrem Demirli. *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2011.
- Akkaya, Veysel. “Sûfî Kişiliğin Teşekkülünde “Hatırlama” Bağlamında Zikrin Rolü”. *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 14/3 (2019), 441-450.
- Algar, Hamid. *Nakşibendîlik*. çev. Cüneyd Köksal vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Baskı, 2013.
- Algar, Hamid. “Gucdüvânî, Abdülhâlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/169-171. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Alper, Ömer Mahir. “İbn Sînâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/319-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Apaydın, H. Yunus. “Galat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/297-300. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Arifoğlu, Yunus. “Selçuklu Öncesinde Horasan’ın Sosyal Yapısı: Etnik, Dinî, Sınıfsal Unsurlar ve Yapı”. *Tarih Okulu* 32 (2017), 635-657.
- Arifoğlu, Yunus. *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan’ın Dinî ve Sosyal Yapısı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Askalânî, İbn Hacer. *Lisânü’l-Mîzân*. thk. Mektebü’t-tahkîk bi-işrâfî Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşî. 9 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî - Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, 1416/1995.
- Aşkar, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2015.
- Atâbekî, Tağrîberdî. *en-Nücûmü’z-zâhire fi mülûki Mısır ve’l-Kâhire*. [y.y.]: [t.y.].
- Atar, Fahrettin. “Fetva”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/486-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ateş, Süleyman. *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1969.
- Ateş, Süleyman. *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî’nin Risâleleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.

Ateş, Süleyman. “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser, *el-Fark beyne ilmi’ş-şerîati ve’l-hakîkatî*”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 219-231.

Attâr, Feridüddin. *Tezkiretü’l-evliya* (Evliya Tezkireleri). çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.

Azamat, Nihat. “Melâmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/24-25. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

B

Bağdâdî, Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. Kahire: Dârü’l-Fıkr, 1349/1931.

Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Hediyyetü’l-ârifîn, esmâ’ü’l-mü’ellifîn ve âşârü’l-muşannifîn*. 2 Cilt. Tahran: Mektebetü’l İslâmiyye ve’l-Ca’ferî Tibrîzî (Ofset 3. Baskı), 1387/1967.

Baş, Derya. “Zerrûk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/297-300. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Başer, Hacı Bayram. *Sünni Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicri III. ve IV. Yüzyıllar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi (basılmış), 2015.

Bayrakdar, Mehmet. “İbn Miskeveyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/201-208. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Behrâyiçî, Naîmullah. *Ma’mûlât-ı Mazhariyye*. çev. Bilinmiyor. Yazma Eser. Bulunduğu yer: Şahsî Kütüphane.

Beki, Niyazi. *es-Sülemî ve Kitâbü’l-Erbaîn li’s-sûfîyye İsimli Hadis Kitabı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1990.

Berger, Lutz. *Geschieden von allem außer Gott: Sufik und Welt bei Abū ‘Abd ar-Rahmān as-Sulamî (936-1021)*. Hildesheim: Georg Olms Verlag, Doktora Tezi (basılmış), 1998.

Bilge, Mustafa. “Ahsenü’t-tekâsîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Bolat, Ali. “Horasan’da Tasavvuf”. *İslam Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar* 2017, 65-82.

Bolat, Ali. *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Brockelmann, Carl. *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*. çev. Abdülhalîm en-Neccâr - es-Seyyid Ya'kûb Bekir - Ramazan Abdüttevâb. 10 Cilt (15 Kısım). Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993.

C

Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns*. tsh. Mehdî Tevhîdîpûr. Tahran: Kitâbfurûş-i Mahmûdî. 1337/1921.

Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-Üns* (Evliyâ Menkıbeleri). çev. Lâmiî Çelebi. haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları, 1995.

Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns* (Evliya Menkıbeleri). çev. Lâmiî Çelebi. haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.

Canan, İbrahim. “el-Edebü'l-müfred”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/411-412. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Cebecioğlu, Ethem. “Harrûbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 2014.

Cebecioğlu, Ethem. “Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 387-406.

Cerrahoğlu, İsmail. “Abdullah b. Mes’ûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988. 1/114-117.

Ceyhan, Semih. “Semâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/455-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Cici, Recep. “İmâmzâde, Muhammed b. Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/210-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Ç

Çağrııcı, Mustafa. “Ahlâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/10-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Çağrııcı, Mustafa. - Aydın, Mehmet. “Ahlâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Çağrııcı, Mustafa. “Ahlâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Çağrııcı, Mustafa. “Edebü’-d-dünyâ ve’-d-dîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/406-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Çakan, İsmail L. - Eroğlu, Muhammed. “Abdullah b. Abbas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Çelebi, Kâtib. *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. tsh. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Maârif Vekâleti, 1360/1941.

Çetin, Osman. “Horasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/234. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Çift, Salih. *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Çift, Salih. “Ruveyr b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/273-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

D

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî. *Tabakâtü’l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1392/1972.

Demir, Ahmet. “Fütüvvet Teşkilâtının Kökeni, Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu”. Ankara, 2002, *Türkler*, 7/264-271.

Demirci, Mehmet. “İçe Dönük Cihad: Mücâhede”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 17.

Derin, Süleyman. “Dünden Bugüne İngiliz Oryantalizmi: Tasavvufun Gelişimi Hakkındaki Görüşleri”. *Bursa’da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü* 2 (2003), 156-178.

DİA. “Melâmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/25-29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Dönmez, İbrahim Kâfi. “Ruhsat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/207-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

E

Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fıkîhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. Ankara: Anka Yayıncılık, [t.y.].

Eraslan, Soner. *Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı: Sülemî'nin Tabakâtü's-Sûfiyye'si*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Erginli, Zafer. "Haller Neyi Anlatır? Tasavvuf Literatüründe Haller Üzerine Bir Deneme". *Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu – IV* 4 (2005), 71-81.

F

Fârisî, Abdülgâfir. *Târîhu Nîsâbûr: el-Müntehab mine's-siyâk*. haz. Mahmûd Kâzım el-Mahmûdî. Kum: Cemâatü'l-Müderrişîn, 1362/1403/1983.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-muhît*. tertip eden: Halil Me'mûn. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 3. Baskı, 1429/2008.

G

Gargu, Hatice. *Mevlânâ Hâce Naîmullah Behrâyiçî'nin Ma'mûlât-ı Mazhariyye İsimli Eserinin Transkripsiyon ve Tahlîli*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Geylânî, Abdülkâdir. *Fütûhu'l-gayb* (Sırlı Âlemlere Keşifler). çev. Osman Güman. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 7. Baskı, 2013.

Gökbulut, Süleyman. "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 245-264.

Gökbulut, Süleyman. "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. 8/19 (2007). 245-264.

Gölpınarlı, Abdülbaki. "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11/1-4 (1949-1950), 6-354.

Gölpınarlı, Abdülbaki. *Melâmîlik ve Melâmîler*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.

Görgün, Tahsin. "Ebû Hanîfe'nin Fıkıh Tanımı". *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri]*, 16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa. 1 (2005), 147-152.

Güloğlu, Nazife Vildan. *Tasavvufî Kadın ve Ebû Abdurrahman Sülemî'nin Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâtî's-sûfîyyât Adlı Eseri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Gümüştekin, İslim. *Tasavvuf Düşüncesinde Horasan Eklü: Ebû Abdurrahman es-Sülemî Örneği*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Gündüz, İrfan. *Ebû Sa'd el-Hargûşî ve Tehzîbü'l-esrâr'ı*. İstanbul: [y.y.], Doçentlik Çalışması, 1990.

Gürer, Ömür. *Sülemî Öncesi Tasavvuf Geleneğinde Sohbet ve Sülemî'nin Âdâbü's-Suhbe İsimli Eseri*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslâm Bilimleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (devam ediyor).

H

Hânî, Şeyh Muhammed Abdullah. *el-Behçetü's-seniyye*. Kahire: el-Matbaatü'l-Yemeniyye, 1319/1901.

Hargûşî, Abdülmelik b. Ebî Osman en-Nîsâbü'rî. *Tehzîbü'l-esrâr*. thk. Muhammed Ahmed Abdülhalim. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2010.

Harîrîzâde. *Tibyânü vesâilî'l-hakâik*. İstanbul: Süleymâniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İbrâhim Efendi [Fâtih], nr. 430-432. 3 Cilt. (İsam Fotokopi Baskı).

Hartmann, Richard. “es-Sülemî'nin *Risâletü'l-Melâmetiyyesi*”. çev. Ahmed Cemal Köprülüzade. haz. Adem Çatak. *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013/2), 329-360.

Hasan, Süleyman. *Ebû Abdurrahman es-Sülemî (h. 325-412/m. 936-1021) Ârâuhû ve Cuhûdühû fî İlmi't-Tasavvuf*. Sudan: Ümmü Dermân Üniversitesi, Usûlî'd-dîn Fakültesi Akîde Bölümü, Doktora Tezi, 2011.

Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.

Hudûdü'l-âlem. çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

Hudûd al-'Âlam: 'The Regions of The World' a Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.. çev. V. Minorsky. London: E. J. Gibb Memorial, 2. Baskı, 1970.

Hücvîrî, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî. *Keşfü'l-mahcûb* (Hakikat Bilgisi). çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2010.

Hücvîrî. *Keşfü'l-mahcûb*. tsh. Muhammed Abbâsî. Tahran: Müessese-i Matbûât-ı Emîr-i Kebîr, 1336/1920.

İ

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî. *Sûretü'l-arz* (10. Asırda İslâm Coğrafyası). çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh. *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* (Yollar ve Ülkeler Kitabı). çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Büyük İslâm Târîhi). çev. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Salâh Muhammed el-Hıyemî; râceahu Abdülkâdir el-Arnâût - Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 21 Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Özel Baskı, 1436/2015.

İbn Miskeveyh. *Tehzîbü'l-ahlâk* (Ahlâk Eğitimi). çev. Abdulkadir Şener vd. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2. Baskı, 2013.

İbnü'l-Arabî. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, [t.y.]. (Kahire: 1911'in ofset baskısı)

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. 18 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

https://archive.org/details/MuhyiddinIbnArabiFutuhatIMekkiye18_201812/Muhyiddin%20Ibn%20Arabi%20-%20Futuhat-i%20Mekkiye%20-%207/page/n1/mode/2up Erişim: 27 Ocak 2022.

İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ata - Mustafa Abdülkâdir Ata. 18 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *İslâm Târîhi: el-Kâmil fî't-târîh Tercümesi*. çev. Ahmet Ağırakça vd. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.

İbnü'l-Esîr. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, [t.y.].

İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî't-târîh*. 12 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır - Dârü Beyrut, 1386/1966.

İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb fî ahibâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnâût - Mahmûd el-Arnâût. 10 Cilt. Dimaşk - Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1410/1989.

İbnü'l-Mülakkın. *Tabakâtü 'l-Evliyâ'*. thk. Nûreddin Şerîbe. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2. Baskı, 1406/1986.

İsfahânî, Rağıp. *el-Müfredât* (Kur'ân Kavramları Sözlüğü). çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.

İyaz, Kadı. *Şifâ-i şerif*. çev. Naim Erdoğan - Hüseyin S. Erdoğan. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2011.

el-İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü 'l-evliyâ'*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1394/1974.

K

Kandemir, M. Yaşar. "Muhaddis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/392-394. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Kandemir, M. Yaşar. "eş-Şifâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/134-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kara, Mustafa. "İbn Atâullah el-İskenderî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/337-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kara, Mustafa. "Melâmetiye". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 63/1-4 (1984-1985). 561-598.

Kartal, Abdullah. "Tasavvufun Bir İlim Olarak İnşâ Süreci: Şer'î ve Metafizik Bir İlim Olarak Tasavvuf". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 149-175.

Kartal, Abdullah. "Sufiler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (1994), 313-334.

Kartal, Abdullah. "Semnûn b. Hamza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Kavas, Ahmet. "Senûsî Muhammed b. Ali". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/529-531. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Kâşânî, Abdürrezzak. *Letâifü 'l-i'lâm fî işârâti ehli 'l-ilhâm*. thk. Saîd Abdülfettâh. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1996.

Kayış, Mahmut. *Ahkâm Âyetleri Açısından İlk Dönem İşârî Tefsirler -Tüsterî, Sülemî, Kuşeyrî Örnekleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi (devam ediyor).

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu‘cemü’l-müellifn*. 8 (15) Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Müsenna - Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, [t.y.].

Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim. *et-Taarruf* (Doğuş Devrinde Tasavvuf). çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1992.

Kelâbâzî. *et-Taarruf*. tsh. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2001.

Kılıçer, M. Esat. “Ashâbü’l-vücûh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/472. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Knysh, Alexander. *Tasavvuf Tarihi*. çev. İhsan Durdu. İzmir: Ufuk Yayınları, 2011.

Kutluer, İlhan. “İshak b. Ali er-Ruhâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/523-524. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kuşeyrî, Ebü’l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Baskı, 2009.

Kuşeyrî. *er-Risâle*. thk. Abdülhalim Mahmud - Mahmûd b. Şerif. 2 Cilt. Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Hadise, 1972.

Kuşeyrî. *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*. thk. Abdülhalim Mahmûd - Mahmûd b. eş-Şerîf. Kahire: Dârü’s-Şa‘b, 1409/1989.

<https://archive.org/details/risala-qushayriyya/page/n617/mode/2up> Erişim: 4 Temmuz 2022.

Küçük, Raşit. “Abdullah b. Mübârek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Küçük, Sezai. “Abdullah Ensârî el-Herevî’nin Tasavvufî Fütüvvet Risâlesi: “Kitâbü’l-Fütüvvet””. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 137-166.

M

Massignon, M. Louis. *İslâm’ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr’un Çilesi*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Ardıç Yayınları, 2006.

Mervezî, Hakîm Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme*. haz. Muhammed Debîr-i Siyâkî. Tahran: Kitâbfurûş-i Zevvar, 1335.

Mervezî, Hakîm Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme*. çev. Abdülvehhâb Tarzî. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994.

Mez, Adam. *Die Renaissance des Islâms* (Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı). çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

Mojaddedi, Jawid A. *The biographical tradition in sufism: The tabaqât genre from al-Sulami to Jāmī*. Richmond: Curzon Press, Doktora Tezi (basılmış), 2001.

Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. *er-Riâye* (Nefis Muhâsebesinin Temelleri). çev. Şahin Filiz - Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed. *İslâm Coğrafyası* (Ahsenü't-tekâsîm). çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

N

Nicholson, Reynold A. *The Mystics of Islam* (İslâm Sûfileri). çev. Kemal Işık vd. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.

Nîsâbü'rî, Hâkim. *Târîhu Nîsâbü'r*. thk. Mâzin b. Abdirrahman el-Bahsılî el-Beyrutî. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006.

O

Ocak, Ahmet Yaşar. “Fütüvvet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/261-263. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Ö

Öğüt, Salim. “Edebü'l-Kādî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/408-410. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Öğüt, Salim. “Tahâret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/382-385. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Öngören, Reşat. “İbrâhim b. Muhammed Nasrâbâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/417-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Öngören, Reşat. “Sûfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/471-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Öngören, Reşat. “Zikir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/409-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Özaşar, Mehmet Emin. “ez-Zühed ve'r-Rekâik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/537-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Özaydın, Abdülkerim. “Abdûlmelik b. Nûh b. Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/271. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Özdemir, Mehmet. “Hişâm II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özel, Ahmet. “Cihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özlük, Mehmet Veysi. *Tüsterî, Sülemî ve Kuşeyrî Tefsirleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi (devam ediyor).

P

Pırlanta, İsmail. *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nîşâbur*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Polat, İdris. *Sûfî Gelenekte Zikir Uygulamaları ve Halleri*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Polat, Salahattin. “Galat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/300. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

S

Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. bi-i'tinâ' Sven Dederling. 29 Cilt. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 2. Baskı, 1394/1974.

Samur, Sebahattin. “İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 3/9 (2005), 89-104.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. nşr. Muhammed Emîn. Beyrut: Muhammed Hâşim el-Kütübî, 1976.

- Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî. *el-Lüm'a*, tsh. Kâmil Mustafa el-Hindâvî. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2007.
- Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî. *el-Lüm'a* (İslâm Tasavvufu). çev. Hasan Kamil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 1434/2012.
- Sezgin, Fuat. *Târîhü't-türâsi'l-Arabî: el-Akâid ve't-tasavvuf, fehârisü'l-mücellidi'l-evvel*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 8 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1403/1983.
- Sübkî. *Tabakâtü's-şâfi'iyeti's-sugrâ*. thk. Muhyiddin Ali en-Necîb. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddin. *Fütüvvetnâme*. nşr. Murtazâ Savvâf - Henry Corbin. *Resâil-i Civânmerdân*. Tahran: Enstitu-yi Pejûheşha-yı İlmi (Departement D'Iranologie de L'Institut Franco-Iranien de Recherche); Paris: Librairie D'Amerique et D'Orient Adrien-Maissonneuve, 1353/1973, 89-166.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddin. *Avârifü'l-maârif*. thk. Semîr Şems. Beyrut: Dârü Sâdır, 1431/2010.
- Sühreverdî. *Avârifü'l-maârif* (Gerçek Tasavvuf). çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 11. Baskı, 2016.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed. "Kitâbü mehâsini't-tasavvuf". thk. Kenneth Honerkamp. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/121-147. Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.
- Sülemî. "Risâletü ravzati'l-mürîdîn". thk. Muhammed Sûrî. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/363-383. Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.
- Sülemî. Vasiyyetü's-şeyh es-Sülemî. thk. Mecdi Fethi es-Seyyid. Tanta: Mektebetü's-Sahâbe, [t.y.]. <https://shamela.ws/book/6890> Erişim: 22 Şubat 2022.
- Sülemî. *Âdâbü's-suhbe*. thk. Mecdi Fethi es-Seyyid. Tanta: Dârü's-Sahâbe li't-Türâs, 1410/1990.

- Sülemî. *Ziyâddâtu Hakâiki't-tefsîr* (The minor Qur'an commentary of Abu Abd ar-Rahman Muhammad). thk. Gerhard Böwering. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1995.
- Sülemî. *Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*. thk. Ferîk mine'l-bâhisîn. [y.y.]: 1427/2006.
- Sülemî “Kitâbü's-Semâ’”. thk. Nasrullah Pûrcevâdî. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî. 2/1-31. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1372/1993.
- Sülemî. *Tabakâtü's-sufiyye*. thk. Nûreddin Şerîbe. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 4. Baskı, 1434/2014.
- Sülemî. *Tabakâtü's-sûfiyye* (İlk Zahid ve Sûfiler). çev. Abdürrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2018.
- Sülemî. “Kitâbü beyanî's-şerîati ve'l-hakîkatî”. thk. Muhammed Sûrî. *Mecmûa-i âsâr-i Ebû Abdurrahman es-Sülemî*, nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/383-407. Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1388 hş./2009.
- Sülemî. “Risâletü'l-Melâmetiyye”. thk. Ebü'l-Alâ Afîfî. *Mecmûa-i âsâr-i Ebû Abdurrahman es-Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî. 2/335-441. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1372/1993.
- Sülemî. “Risâletü'l-Melâmetiyye”. çev. Ergün Öztürk. *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve el-Melâmetiyye Adlı Risâlesi Çerçevesinde Melâmetîlik ve İlkeleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Sülemî. “Uyûbü'n-nefs ve müdâvâtühâ”. thk. Etan Kohlberg. *Mecmûa-i Ebû Abdurrahman es-Sülemî*, nşr. Nasrullah Pûrcevâdî. 1/409-465. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1369.
- Sülemî. “Uyûbü'n-nefs ve müdâvâtühâ”, çev. Süleyman Ateş. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 3 (1977). 213-264.
- Sülemî. *Tasavvufta Fütüvvet*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977.
- Sülemî. “Mâ et-tasavvuf ve men es-sûfî”. thk. Muhammed Sûrî. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî, 3/317-331. Tahran:

- Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.
- Sülemî. “el-Mukaddime fi’t-tasavvuf”. thk. Hüseyin Emin. *Mecmûa-i Ebi Abdurrahman es-Sülemî*. nşr. Nasrullah Pürcevâdî, 2/457-533.
- Sülemî. “Menâhicü’l-ârifin”. thk. Etan Kohlberg. *Mecmûa-i Âsâr-i Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. N. Pürcevâdî. 2/133-159. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1372/1993.
- Sülemî. “Beyanü ahvâlî’s-sûfiyye”. thk. Süleyman Ateş. 133-141. *Tis’a Kütüb li-Ebî Abdurrahman es-Sülemî*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi 1981.
- Sülemî, *Tasavvufa Giriş*. çev. Ali Akay. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014.
- Sülemî. “Risâletün fi galatâtî’s-sûfiyye”. thk. Abdülfettah Fâvî. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/461-483. Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.
- Sülemî. “Kitâbü Sülûkî’l-ârifin”. thk. Süleyman Ateş. *Mecmûa-i âsâr-i Ebî Abdirrâhmân Sülemî*. nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/557-581. Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.
- Sülemî “Zikru âdâbî’s-sûfiyye fi ityânihim er-ruhas”. thk. Nadia Zeidan. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/533-557. Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.
- Sülemî. “Kitâbü Beyânî’ş-şerîati ve’l-hakîkatî”. thk. Muhammed Sûrî. *Mecmûa-i âsâr-i Ebû Abdurrahman es-Sülemî*. nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/383-407. Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.
- Sülemî. “Edebü mücâleseti’l-meşâyih ve hıfzu hurumâtihim”. thk. Kenneth Honerkamp. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pürcevâdî - Muhammed

- Sûrî. 3/89-121. Tahran: Müessesese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessesese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.
- Sülemî. “Mes’eletü derecâtî’s-sâdikîn fi’t-tasavvuf”. thk. Kenneth Honerkamp. *Mecmûa-i âsâr-i Ebû Abdîrrâhmân Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/63-89. Tahran: Müessesese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessesese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.
- Sülemî. “Derecâtü’l-muâmelât”. thk. Ahmed Tâhirî Irâkî. *Mecmûa-i Âsâr-i Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî. 1/465-495. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1369 hş./1990.
- Sülemî. “Âdâbü’s-suhbe ve husnû’l işra”. thk. M. J. Kister. *Mecmûa-i Âsâr-i Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî. 2/31-133. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1372/1993.
- Sülemî. “Mes’eletü sıfâtî’z-zâkirîn ve’l-mütefekkirîn”. thk. Ebû Mahfûz el-Kerîm el-Ma’sûmî. *Mecmûa-i âsâr-i Ebû Abdurrahman*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî. 2/441-457. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1372/1993.
- Sülemî. “Kitâbü’l-Erbâin fi’t-tasavvuf”. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî. 2/533-551. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1372/1993.
- Sülemî. “Risâletün fî ma’rifeti’llâh”. thk. Muhammed Sûrî. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*, nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/347-363. Tahran: Müessesese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessesese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.
- Sülemî. “Mutasavvıfların Hâlleri”. çev. Süleyman Ateş. *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî’nin Risâleleri*. 109-115. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Sülemî. “Âriflerin Yolları”. çev. Süleyman Ateş. *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî’nin Risâleleri*. 7-23. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Sülemî. “İşlemlerin Dereceleri”. çev. Süleyman Ateş. *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî’nin Risâleleri*. 23-34. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.

Sülemî. “Sûfîlerin Âdâbını İhtivâ Eden Kitâb”. çev. Süleyman Ateş. *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî’nin Risâleleri*. 34-77. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.

Sülemî. “Âriflerin Sülûku Meselesi”. çev. Süleyman Ateş. *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî’nin Risâleleri*. 122-134. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.

Sülemî. “Kitâbü Kelâmî’ş-Şâfiî fi’t-tasavvuf”. thk. Ahmed Tâhirî Irâkî. *Mecmûa-i Âsâr-i Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî. 2/171-207. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1372 hş./1993.

Sülemî. “Kitâbü beyânî tezellülü’l-fukarâ”. thk. K. Honerkamp. *Mecmûa-i Âsâr-i Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/17-63. Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslamî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.

Sülemî. “Zikru’n-nisveti’l-müteabbidâti’s-sûfiyyât”. thk. Rukiyya Cornell. *Mecmûa-i Âsâr-i Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî - Muhammed Sûrî. 3/483-533. Tahran: Müessese-i Pejûheşî-i Hikmet ve Felsefe-i İran; Berlin: Müessese-i Mütâlaât-i İslamî Dânişgâh-ı Âzâd-ı Berlin (Institute of Islamic Studies Free University of Berlin), 1388 hş./2009.

Sülemî. “Târîhu’s-sûfiyye”. thk. Louis Massignon. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman Sülemî*. nşr. Nasrullah Pûrcevâdî. 1/293-311. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1369 hş./1990.

Sülemî. *Târîhu’s-sûfiyye* (Târîhu’s-sûfiyye ve bi-zeylihi Mihanü’s-sufiyye). thk. Muhammed Edib el-Câdir. Dımaşk: Dâru Ninevâ, 1436/2015.

Sülemî. *Mihanü’s-sûfiyye* (Târîhu’s-sûfiyye ve bi-zeylihi Mihanü’s-sufiyye). thk. Muhammed Edib el-Câdir. Dımaşk: Dâru Ninevâ, 1436/2015.

Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tabakâtü’l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976.

Ş

Şehristânî. *el-Milel ve’n-nihal* (Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi). çev. Mustafa Öz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

T

- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Tatlıldil, Emine Sümeýra. *Tasavvufî Kavramlara Kaynaklık Açısından Sülemî'nin Tabakâtü's-Süfîyye'si*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (devam ediyor).
- Teaschner, Franz. “İslâm'da Fütüvvet Teşkilâtının Doğuşu Meselesi ve Tarihî Ana Çizgileri”. çev. Semahat Yüksel. *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* 36/142 (1972), 203-235.
- Tek, Abdürrezzak. *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*. Bursa: Bursa Akademi, 2. Baskı, 2017.
- Tenik, Ali. - Göktaş, Vahit. “Tasavvufî Düşüncede Zikir ve Zikrin Benlik İnşasına Etkisi”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 8/15 (2014), 263-286.
- Thibon, Jean Jacques. *L'oeuvre d'Abû 'Abd al-Raḥmān al-Sulamî (325/937–412/1021) et la formation du Soufisme*. Damascus: Institut français du Proche-Orient, Doktora Tezi (basılmış), 2009.
- Tuğberk, Yavuz. *Tasavvufî Tefsirlerin Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımı (Sülemî'nin Hakâiku't-Tefsîr'i Bağlamında)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Tunç, Cihat. “Sâlimiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/50-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Türcan, Talip. “Şeriat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/571-574. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Türer, Osman. “Ebû Nuaym el-İsfahânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/201-204. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Türer, Osman. “Hilyetü'l-evliyâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Topuzoğlu, Tefvîk Rüştü. “Browne, Edward Granville”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Tosun, Necdet. “Zünnûn el-Mısırî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/575-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Tosun, Necdet. *Bahâeddîn Nakşbend*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Baskı, 2012.

U

Uludağ, Süleyman. “Hankah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Uludağ, Süleyman. “Fütüvvet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/259-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Uludağ, Süleyman. “Nefis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Uludağ, Süleyman. “Muhammed b. Hüseyin Sülemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uludağ, Süleyman. “Edep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.

Uludağ, Süleyman. “Âdâbü’l-mürîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Uludağ, Süleyman. “Mücâhede”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/439-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Uludağ, Süleyman. “Ruhsat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/210. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Uludağ, Süleyman. “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/473-475. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Uludağ, Süleyman. “Nefehâtü’l-üns”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Uludağ, Süleyman. *İslâm Açısından Mûsiki ve Semâ’*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1976.

Ulupınar, Hamide. “Serî es-Sekatî: Hayatı ve Bazı Tasavvufî Görüşler”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014), 265-289.

Uslu, Recep. *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Uyar, Mehmet. *Sufî Çevreler, Terminoloji ve Doktrin Bağlamında Sülemî'de Tasavvuf Dünyası*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Doçentlik (devam ediyor).

Y

Ya'kübî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer. *el-Büldân*. nşr. Muhammed Emîn Dinnavî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.

Yaman, Hikmet. "İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir İsme Varan Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme = The Journey from a Reality without a Name to a Name without a Reality: A Contribution to the Discussions on the Origin of Sufism in Orientalist Studies". *AKADEMİAR: Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi*. 1 (2016), 15-48.

Yavuz, Salih Sabri. "Mi'râc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Münâzara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/574-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yazıcı, Tahsin. "Ebû Hafs el-Haddâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yazıcı, Tahsin. "Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/220-222. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yazıcı, Tahsin - Süleyman Uludağ. "Herevî, Hâce Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/222-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yetik, Erhan. "İbrâhim b. Şeybân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/352-353. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2013.

Yılmaz, Hasan Kamil. "Şehâbeddin Sühreverdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yılmaz, Hasan Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 13. Baskı, 2010.

Yılmaz, Hasan Kamil. *300 Soruda Tasavvufî Hayat*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1435/2014.

Z

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 2 (4) Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.

Zehebî, *Siyerü a 'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Naîm el-Araksûsî. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.

Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Zehebî. *Mîzânü'l-i'tidâl*. thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Abdülfettâh Ebû Sünne. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.

Zehebî. *el-İber fî haberi men gaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.

Âyet ve Hadislerin Kaynağını Göstermede İstifade Edilen Linkler

Âyetler

[https://acikkuran.com Diyanet İşleri Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali.](https://acikkuran.com/Diyanet_Işleri_Kur'an-ı_Kerim_Türkçe_Meali)

Hadisler

<https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/sayfa.php?CILT=1&SAYFA=495&SRC=ihsan%20hadi>

[extension://efaidnbmnnnibpcjpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fesadc-osankulliyati.com%2Farsiv%2Fkitap%2Fhadisdersleri%2Fhadisdersleri5.pdf&clen=8071163&chunk=true](https://efaidnbmnnnibpcjpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fesadc-osankulliyati.com%2Farsiv%2Fkitap%2Fhadisdersleri%2Fhadisdersleri5.pdf&clen=8071163&chunk=true)

<https://sorularlailamiyet.com/konusma-nasil-olmalidir-konusma-adabi-nedir-kulagin-adabi-insanoglunun-her-sozu-aleyhinedir-ancak-0>

<https://www.islamveihsan.com/kim-bir-muslimenin-ayibini-orterse.html>

ÖZGEÇMİŞ

Hatice Gargu Karadeniz

A. EĞİTİM

Doktora: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Temel İslâm Bilimleri Bilim Dalı, 2022, İstanbul.

Yüksek Lisans: Uludağ Üniversitesi, Tasavvuf Bilim Dalı, 2015, Bursa.

Lisans: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2012, Bursa.

B. YABANCI DİLLER

Arapça, İngilizce